

Bakı Dövlət Universiteti

HİKMƏT BABA OĞLU

**SİYASİ TƏHLİL
VƏ
PROQNOZLAŞDIRMA
DƏRSLİK**

*Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirliyinin 10.11.2009-cu il
tarixli 1250 saylı əmri ilə dərslik
kimi təsdiq edilmişdir.*

«MSA»

BAKI - 2012

Elmi redaktor:

Azər Şirinov

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Rəyçilər:

Hikmət Əlizadə

pedaqogika elmləri doktoru, prof.

Məcid Əfəndiyev

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Sevil Məmmədova

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

HİKMƏT BABAOĞLU

«SİYASİ TƏHLİL VƏ PROQNOZLAŞDIRMA»

(DƏRSLİK), Bakı, «MSA», 2012, 300 səh.

Dərslük siyasi təhlil və proqnozlaşdırma fənninin tədrisi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Kitabda siyasi təhlil və proqnozlaşdırmanın nəzəri əsasları, onun metodları, qərarların qəbulu və qiymətləndirilməsi, strateji analizin aparılması, sistem təhlil və s. kimi məsələlərin öyrənilməsinə geniş yer verilmiş, hazırda proqnozlaşdırmada tətbiq edilən müxtəlif müasir üsullar, o cümlədən riyazi modelləşdirmə, beyin hücumu (delfi) metodu, onların praktik həyata keçirilməsi üsulları öz əksini tapmışdır.

Dərslük Azərbaycanda bu sahədə yazılmış ilk tədris vəsaiti olmaqla, sosial-siyasi fənlər üzrə təhsil alan ali məktəb tələbələrinin bakalavr və magistr pilləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Dərslükdən eyni zamanda siyasətçilər, politoloqlar və sosial-siyasi tədqiqatlarla məşğul olan araşdırmaçılar da istifadə edə bilirlər.

ISBN 978-9952-440-44-7

© **HİKMƏT BABAOĞLU, 2012**

MÜNDƏRİCAT

I FƏSİL SİYASİ TƏHLİL VƏ PROQNOZLAŞDIRMANIN ƏSASLARI

§ 1.1. Əsas anlayışlar və növləri.....	8
§ 1.2. Siyasi təhlil elmi fənn kimi.....	10
§ 1.3. Siyasi təhlilin növləri.....	12
§ 1.4. Siyasi qərar təhlil obyektı kimi. Siyasi qərarların əlamətləri, növləri və strukturu.....	14
§ 1.5. Siyasi qərarların informasiya komponentləri.....	15
§ 1.6. Siyasi qərarın qəbulu prosesində əsas nəzəri yanışmaların təhlili.....	16
§ 1.7. Siyasi qərarların dövriyyəsi. Siyasi təhlilin konseptual əsasları.....	21

II FƏSİL SİYASİ TƏHLİLİN YARANMA TARİXİ

§ 2.1. Siyasi təhlilin yaranması və inkişafı.....	25
§ 2.2. Müasir siyasi təhlilin yaranması.....	26
§ 2.3. Milli siyasi təhlil məktəblərinin xüsusiyyətləri.....	27

III FƏSİL SİYASİ TƏHLİL ETİKASI, SİYASİ TƏHLİLİN İNFORMASIYA TƏMİNATI

§ 3.1. Siyasi analitikin statusu və rolu. Siyasi təhlil etikasını.....	29
§ 3.2. Dəyərlərin toqquşması.....	32
§ 3.3. Siyasi təhlilin informasiya təminatı və hazırlanmasının əsas mərhələləri.....	35
§ 3.4. Faktların, məlumatların, şəhadətlərin toplanması.....	36

IV FƏSİL

PROBLEMİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

§ 4.1. Problemin müəyyən edilməsi.....	40
§ 4.2. Problemin xüsusiyyətləri.....	44
§ 4.3. Konseptualizmin üsulları.....	47

V FƏSİL

TƏDQIQAT PROQRAMI VƏ OPERATİV TƏHLİL ÜSULLARI

§ 5.1. Tədqiqat proqramının hazırlanması.....	54
§ 5.2. Operativ təhlil üsulları.....	58

VI FƏSİL

SİYASİ TƏHLİLİN METODLARI

§ 6.1. Siyasi təhlilin metodları, statistik metod.....	60
§ 6.2. Kontent təhlil.....	62
§ 6.3. Sosioloji metod.....	63
§ 6.4. Seçimin səhvləri.....	64
§ 6.5. Modelləşdirmə.....	66
§ 6.6. Siyasi təhlildə Riçardson modeli.....	68
§ 6.7. Məqsədlərin, tapşırıq və məhdudiyətlərin seçimi və əsaslandırılması.....	70

VII FƏSİL

SİYASİ TƏHLİLDƏ QƏRARLARIN QƏBUL EDİLMƏSİ

§ 7.1. Şablon (tipik) qərarlar: bazarın tənzimlənməsində qüsurların düzəldilməsi.....	75
§ 7.2. İctimai rifah problemlərinin şablon qərarları.....	76
§ 7.3. İnformasiya qeyri-bərabərliyi problemlərinin standart həlli.....	81

VIII FƏSİL

SİYASİ PROQNOZLAŞDIRMA VƏ ONUN METODLARI

§ 8.1. Siyasi proqnozlaşdırma.....	86
§ 8.2. Proqnozlaşdırmanın obyektiv metodları (üsulları).....	88
§ 8.3. Kanzal (mürəkkəb) proqnozlaşdırma.....	89
§ 8.4. Proqnozlaşdırmanın subyektiv (intuitiv) metodları. Ekspert qiymətləri.....	90
§ 8.5. Alternativ qərar variantlarının müqayisə metodları.....	96
§ 8.6. Siyasi qərarların layihələşdirilməsi.....	97
§ 8.7. İmplementasiya strategiyası.....	101

IX FƏSİL

SİYASİ QƏRARLARIN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ, MAHIYYƏTİ VƏ MƏRHƏLƏLƏRİ

§ 9.1. Siyasi proqramların tətbiqinin qiymətləndirilməsi.....	106
§ 9.2. Qiymətləndirmənin əsas növləri, kateqoriya və metodları.....	109
§ 9.3. Siyasi qərarların qiymətləndirmə prosesinin mahiyyəti və əsas mərhələləri.....	112
§ 9.4. Tövsiyələrin kommunikativ və üslub tərkibi.....	120

X FƏSİL

SİYASƏTİN STRATEJİ ANALİZİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

§ 10.1. Strategiyanın mənşəyi və əsasları.....	122
§ 10.2. Hərbi və siyasi strategiyanın əlaqələri.....	125
§ 10.3. Strategiya: – siyasət, idarəetmə və müharibəyə sistemli baxış kimi.....	126
§ 10.4. Nəzəriyyə və təcrübə strategiya müstəvisində.....	129
§ 10.5. Nəzəriyyələr və faktlar: siyasətin strateji analizinin predmeti kimi.....	132
§ 10.6. Hökmranlığın müasir konsepsiyası: P.Burde və R.Darendorf.....	147

§ 10.7. Strateji modelləşdirmə siyasi fəaliyyətin təsviri üçün formalaşdırılmış ifadə kimi.....	151
§ 10.8. Strateji təhlil: – siyasi fəaliyyət və təsisatların əsas əlamətləri.....	166

XI FƏSİL

STRATEJİ TƏHLİL VƏ SİYASİ MÜNAQIŞƏLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİ

§ 11.1. Siyasi münaqişələr və onlara təsir edən faktorlar.....	175
§ 11.2. Münaqişə tərəfləri arasındakı münasibətlər (Ermənistan, Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nümunəsində).....	201
§ 11.3. Münaqişənin etnik amilləri.....	203
§ 11.4. Tərəflərin daxili siyasəti.....	208
§ 11.5. Mübahisəli regionda tərəflərin fəaliyyəti.....	214
§ 11.6. Böyük dövlətlərin və onların müttəfiqlərinin lokal münaqişələrə müdaxiləsi.....	217
§ 11.7. Hərbi-strateji amillər.....	221
§ 11.8. Beynəlxalq sülhməramlı təşkilatların müdaxiləsi (BMT, ATƏT və başqaları).....	224
§ 11.9. İqtisadi və resurs (ehtiyat) amilləri.....	232
§ 11.10. Xarici əlaqələr.....	239

XII FƏSİL

SİSTEM TƏHLİLİ: MƏNTİQİ ƏSASLARI, HƏDƏF VƏ MƏQSƏDLƏRİ, RESURSLARI

§ 12.1. Sistem analizinin məntiqi və metodologiyası.....	246
§ 12.2. Sistem təhlilinin funksiyası.....	254
§ 12.3. Sistem təhlilinin məhdudiyyətləri.....	256
§ 12.4. Sistem analizinin prinsip və istiqamətləri.....	257
§ 12.5. Sistem analizinin təcrübədə tətbiqi: hədəflər, vəzifələr, mərhələlər və yollar.....	263

§ 12.6. Sistem analizin modelinin qurulması.....	267
§ 12.7. Böyük sistemlərin analizinin metodları və eksperimentlərin planlaşdırılması.....	268
§ 12.8. Böyük sistemlərin faktor analizi.....	272
§ 12.9. "Ağac" nəzəriyyəsi probleminin strukturlaşdırılması metodu.....	275

XIII FƏSİL

İDARƏETMƏ QƏRARLARININ EFFEKTİVLİYİ

§ 13.1. İdarəetmənin effektivliyi.....	280
§ 13.2. İdarəetmə qərarlarının effektivliyi.....	283
§ 13.3. İdarəetmə qərarlarının effektivliyinin elmi və ənənəvi tədqiqatları.....	288
§ 13.4. İdarəetmə qərarlarının effektivliyinin qiymətləndirilməsində monitoring metodları.....	291
ƏDƏBİYYAT.....	294

I FƏSİL

SIYASI TƏHLİL VƏ PROQNOZLAŞDIRMANIN ƏSASLARI

§ 1.1. Əsas anlayışlar və növləri

Siyasi təhlil bir ixtisas, bir fənn kimi nisbətən gəncdir. Siyasi təhlil termini çox yerdə, o cümlədən Azərbaycanda da, hələ ciddi xarakter almayıb. Siyasi təhlil fənninin öyrənilməsində qarşıya çıxan birinci məhək daşı – bu sözün etimologiyasıdır. "Siyasi təhlil" söz birləşməsində "təhlil" sözü əsasən "siyasət" sözündən sonra işlədilir. İngilis dilində və dünyanın siyasi elmləri leksikonunda siyasət sözü üç müstəqil terminlə ifadə olunur: polity, politikes, policy.

– **Polity** – hər hansı bir dövlətin, cəmiyyətin siyasi təşkilini bildirir.

– **Politics** – siyasi həyatın, siyasi prosesin dinamikasını bildirir. Buna hakimiyyətə can atan subyektlərin siyasi həyatda iştirakını misal göstərmək olar.

– **Policy** – dövlətin siyasi kursunu müəyyən edən, konkret qərarlar qəbul edən, siyasi fəaliyyət sisteminin məhsuludur. Bu termin siyasətin tətbiqi aspektini əks etdirir.

İngilis dilinin izahlı lüğətində "Siyasi təhlil" dərslisinin adını təşkil edən sözlər aşağıdakı kimi izah edilir:

Policy "siyasət"

1) dövlət orqanı, institut, qrup və ya fərdi şəxslər tərəfindən alternativ variantlarla fərqlənən fəaliyyət metodu. Vəziyyəti nəzərə almaqla bu metod indiki və gələcək zamanda cəmiyyətə rəhbərlik və istiqamətvermə təsiri göstərir;

2) məqsəd və müvəffəqiyyət yollarını göstərilən perspektiv proqram.

Analisis – "analiz – təhlil"

1) bütövü ayrı-ayrı hissələrə, əsas elementlərə bölmək, ayırmaq;

2) hər hansı bir obyektin əsas xüsusiyyətlərini müəyyən etməklə onun detalları ilə öyrənilməsi; dərin tədqiqat.

Beləliklə, müxtəlif mənbələrə istinad edərək "Siyasi təhlil" dərsliyini təşkil edən sözlərin mənasını öyrəndik.

Qərbin siyasi elmlər silsiləsinə bir çox dərslilər daxildir. Bunların ən geniş yayılmışı siyasi idarəetmədir. Siyasi idarəetmə elmi özündə siyasi təhlili, siyasi qərarların qəbulu nəzəriyyəsini və siyasi idarəetməni birləşdirir.

Siyasi idarəetmə problemi müxtəlif yönərdən, müxtəlif aspektlər üzrə, müxtəlif nəzəri etik mövqelərdən təhlil olunduğuna görə, siyasi təhlili onun öz istehsalı olan məsləhət və ya təkliflərlə birlikdə təqdim etmək məqsədmüvafiqdir. Təkliflər sadə və müəkkəb formada təqdim oluna bilər.

Ancaq hər bir təklif siyasi təhlildə özünə yer ala bilməz. Birinci məhdudiyət onunla bağlıdır ki, təkliflər açıq qərarlara və ictimai dəyərlərə uyğun olmalıdır.

İkinci məhdudiyət ondan ibarətdir ki, peşəkar siyasi təhlil açıq qərar qəbul edən müştərilərə istiqamətlənməlidir. Hazırda geniş yayılmış siyasi təhlil formalarına aşağıdakı misallar gətirmək olar:

Məsələn:

– tətbiqi ictimai-elmi dərslilər – bu tədrisin qarşısında duran məqsəd müxtəlif tədqiqatlar aparmaq, arqumentlər tapmaqla, siyasi məlumatları genişləndirməklə ictimai problemləri həll etməkdir;

– tətbiqi tədqiqatın forması olaraq, problemlərin ən yaxşı həlli yollarını tapmaq məqsədilə, bilikləri dərinləşdirmək. Müasir elmi-texnoloji üsulları cəlb etməklə siyasi təhlili, ictimai problemlərin ən yaxşı variantla həllinə yönəltmək;

– siyasi qərarların formasını müəyyən etmək üçün, alternativ seçmək və məlumatların sintezini aparmaq.

Yuxarıda göstərilən siyasi təhlil formalarını nəzərə alaraq belə demək olar: **siyasi təhlil, tətbiqi siyasi-idarəetmə fənnidir. Bu böyük ictimai əhəmiyyətə malik olan və çoxsaylı tədqiqat metodlarından, arqumentlərdən istifadə etməklə, problemlə və ziyətlər üçün açıq siyasi qərarların hazırlanması və onların həyata keçirilməsidir.**

Siyasi təhlilin məzmunu daha dəqiq analitik-məlumat texnologiyası ilə müəyyən edilir: **siyasi təhlilin obyektini, idarəetmə təsiri ilə xarakterizə olunan məlumatların yığılı və emal edilməsinin yekunudur. Tam idarəetmə sosial, siyasi, iqtisadi və başqa poseləri əhatə edir. Bu idarəetmədə müxtəlif metodlar, diaqnozlar, təhlil və seçimlərdən istifadə olunur.**

§ 1.2. Siyasi təhlil elmi fənn kimi

Ənənəvi elm sahəsi müxtəlif hipotezlər, təcrübələrlə yoxlanılıb, dəqiqləşdirilən nəzəriyyələrin inkişafına xidmət edir. Hər bir elm sahəsinin müvəffəqiyyəti onun təcrübədə təsdiq olunmasından asılıdır.

Ancaq ictimai problemlərin həlli ilə bağlı və cəmiyyət üçün qərarların qəbulunda dəqiq elmi prosedurların tətbiqi bir qədər sual altında olur; məsələn: ictimai qüvvələrin və ya siyasi liderlərin davranışını əvvəlcədən proqnozlaşdırma bilən bir nəzəriyyə varmı? Siyasi təhlil və proqnozlaşdırma ictimai siyasi proseslərin öyrənilməsini, fərdlərin və liderlərin davranışlarını öyrənməyi və proqnozlaşdırmağı qarşısına məqsəd qoyur.

Siyasi təhlil, digər elmlərlə müqayisədə problemin seçimində imkansızlıq, ehtiyat mənbələri üzrə ciddi məhdudiyətlərin olması və həll edilən problemin kompleks xarakter daşması ilə fərqlənir.

İctimai problemlər heç də birmənalı olmur və dəyişkən olur. Problemlərin özü, onları yaradan səbəblər və onların həlli yolları sabit deyil.

K.Patton və D.Savitçski siyasi problemlərin aşağıdakı xarakterik xüsusiyyətlərini qeyd edirlər:

- 1) siyasi problemlərin aydın təyinatı olmur;
- 2) onların düzgünlüyü təcrübə ilə sübut oluna bilmir;
- 3) heç bir problemin həlli gözlənilən nəticənin əldə olunmasına zəmanət vermir;
- 4) çox nadir hallarda problemin həlli eyni zamanda onun ən yaxşı variantı və ucuz başa gələnini olur;
- 5) problemin həlli ictimai rifahla çətin ölçülür;
- 6) problemin həllinin ədalətli olmasını obyektiv ölçmək mümkün deyil.

Siyasi problemlərin ölçülməsi qiymətləndirmə ağırlığı ilə mürəkkəbləşdirilə bilər. Hər hansı bir ölkədə işsizliyin səviyyəsini müəyyən etmək metodikası buna misaldır. Belə ki, işsizliyin səviyyəsini müəyyən edərkən burada, ancaq məşğulluq idarəsində qeydiyyatda düşənləri hesaba alırlar. Bu isə real vəziyyəti əks etdirmir. Çünki məşğulluq idarəsində qeyd olunmayan işsizlər də mövcuddur.

Ümumi vəziyyətin formalaşdırılmasına məhdudiyət yaradan amillərdən biri də obyektiv siyasi davranışdır. Belə məhdudiyətlərin əsasını həddindən artıq dəyişikliklər və qarşılıqlı əlaqələrin olması təşkil edir.

Real siyasi vəziyyətin dəqiq izah edilməsinə çətinlik yaradan faktorlardan biri də, bəzən hipotез və nəzəriyyələrin tükənməsi və ya real olmamasıdır. Eksperiment üsullar təbii elmlərdə dəqiqləşməyə imkan verildiyi halda, siyasi analizdə qeyri-sabit, az əhəmiyyətli olur.

Ən nəhayət, həlledici məhdudiyətlərdən biri də odur ki, subyektin idarəetmə ilə bağlı sorğuları sadələşdirilmiş formada təmin edilir ki, bu da vəziyyətlə bağlı minimum göstəricilər ortaya qoya bilər.

Qərar qəbul edən şəxslərə təkliflər verən analitiklər geniş ictimai birliyin bir hissəsi sayılır. Konkret siyasi məsələ üzrə ekspert bilikləri ekspert təklifləri üçün tətbiq olunmur. Yeni layihələri və metodologiyaları hazırlayıb, təcrübədə tətbiq edərkən analitik (təhlilçi) müvafiq ixtisaslar üzrə yaradıcılıq sintezi (seçimi) aparır. Problemin çoxsahəliyi və mürəkkəbliyi bir çox elmi sahələrin sər-

hədlərinin kəsişdiyi mövqelərlə müəyyən edilir (politologiya, tarix, sosiologiya, məntiq, riyazi, iqtisadi, idarəetmə, informatika elmləri).

Təkrarın kütləviliyi siyasi təhlilin texnologiyasının xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa kömək edir. Belə ki, müasir tibb elmi insanların sağlamlığı problemlərini daha dərindən açmaq üçün bir sıra dəqiq və ictimai elmlərə (kimya, fizika, molekulyar biologiya, radioelektronika, kibernetika, astrofizika və s.) və müxtəlif elmi metodlara (lazer cərrahiyyəsinə, kompyuter tomoqrafiyasına, sintetik dərmanlara) müraciət edir.

Konkret problemlərin həllində analitiklərin istifadə etdikləri təlimatlar texniki qaydalar və ixtisaslaşdırılmış proseslərdən ibarət olur.

Əgər analitik təlimat üzrə tam ixtisaslaşsınsa bu zaman siyasi təhlilin qaydaları lazımı qədər geniş və universal xarakter daşıyır, deməli, müxtəlif tədqiqat sahələrinə tətbiq oluna bilər.

Metod və metodologiyaya gəldikdə isə metodologiya – çoxsaylı metod və təlimatların sisteməlik və tənqidi öyrənilməsidir.

Metodologiyanın məqsədi – tək-cə metod və təlimatlara tam yiyələnmək deyil, həm də onları təkmilləşdirərək sosial-siyasi problemlərin təhlilinə tətbiq etməkdir.

§ 1.3. Siyasi təhlilin növləri

Beləliklə, siyasi təhlil alternativ nəticələrdən istifadə edərək problemin həllinə yol tapa bilər. Siyasi təhlilin əsasən iki növü vardır:

– **Deskriptiv (əsaslandırılmış) təhlil** – bu təhlil ya əvvəlki tarixi qərarları, ya da cari qərarların təhlilini nəzərdə tutur.

– **Perspektiv (mütərəqqi) təhlil** – təklif olunan siyasi alternativin mümkün nəticələri deməkdir. Bu təhlil növü iki yerə, yeni **proqnoz** və **mütərəqqi** təhlillərə bölünür.

Deskriptiv çox hallarda perspektiv təhlilin tərkib hissəsi olur. Siyasi proqramlar barədə qərar qəbul olunması üçün monitoring və qiymətləndirmə keçirilir. Perspektiv təhlilin əsas məqsədi

kompleks problemləri eyniləşdirmək; problemin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini müqayisə etmək; əldə edilən məlumatları qərar qəbul edən şəxslərə aydın formada çatdırmaqdan ibarətdir.

Terminlərin izahlı şərh

Policy (siyasət) – alternativ variantlardan seçilən təsir metodudur. Bu metod indiki və gələcək zamanlarda rəhbərlik və idarəedənlərə istiqamətverici təsir göstərir perspektiv proqramların icrasına təsir edir.

Analiz (təhlil) – bütövü (tamı) ayrı-ayrı tərkib hissələrinə ayırmaq; hər hansı bir kompleks obyektə detallar üzrə öyrənmək və ya xüsusiyyətlərini müəyyən etmək; dərin təhqiqat aparmaq.

Deskriptiv (əsaslandırılmış) təhlil – əvvəlki tarixi hadisələrin və qərarların təhlili, yaxud cari qərarların qiymətləndirilməsi.

Analitik-informasiya texnologiyası – informasiya metodlarının əldə edilməsi və tərtibinin məcmusu, idarəetmə təsirinin xarakteristikası, faktların diaqnostikası, analizi və sintezi, həmçinin siyasi qərarların təsirinin qiymətləndirilməsi.

Analiz metodu – müxtəlif təhqiqat sahələrində istifadə olunan, problemin həllində ümumi formada və geniş tətbiq edilən proses.

Analizin təlimatı – təhlilçi tərəfindən konkret problemin həllində istifadə edilən ixtisaslaşdırılmış prosedura və ya texniki fənd.

Analizin metodologiyası: – siyasi analizin sistematik və tənqidi öyrənilməsində istifadə olunan çoxsaylı üsul və təlimatlar.

Siyasi-idarəetmə fənni – siyasi qərarların qəbul edilməsini və onların ictimaiyyətə tətbiqini, siyasi idarəetmənin münasib formalarını öyrədən elm.

Siyasi analiz – siyasi qərarların hazırlanması, qəbulu və istifadəsi üzrə fəaliyyət; kütləvi siyasi qərarların hazırlanması və qəbulu barədə tətbiqi siyasi idarəetmə fənni.

Perspektiv analiz – müxtəlif alternativ variantları və nəticələri nəzərdə tutan analiz (təhlil), yaxud qəbul olunacaq qərarlar üzrə konkret təkliflər paketi.

§ 1.4. Siyasi qərar təhlil obyektini kimi. Siyasi qərarların əlamətləri, növləri və strukturu

Siyasi qərarlar – siyasi sistemin xarici mühitlə əlaqəsini əks etdirən əsas faktordur. Onun nəticələrinə görə siyasi hakimiyyətin fəaliyyətinə qiymət verilir.

Siyasi qərarların hazırlanması və qəbulu ictimai tələbin yeniləşməsini, dəyişməsini göstərən mexanizmdir, siyasi problemlərin həlli üçün hakimiyyətin bölüşdürülməsi, qarşılıqlı əlaqələrin nizamlanması kimi proseslərin aşkar normasıdır. Qərarın açıq xarakterli olması, onu fərqləndirən əsas əlamətlərdən biridir. Bu xüsusiyyət qərarın siyasi və ya qeyri-siyasi olması sərhədlərini müəyyən etməyə imkan verir. Siyasi qərarların açıqlığı onların nəticələrinin miqyasını və yol verilmiş səhvlərin əhatəsini göstərir. Siyasi qərarın nəticələrinin törətdiyi fəsadlar milyonlarla insan taleyi və milyardlarla maddi vəsaitlə ölçülür. Hər bir siyasi qərar – informasiya, maliyyə, vaxt və insan ehtiyatlarının qıtlığı şəraitində qəbul olunur.

Siyasi qərarların əsas xüsusiyyətini və dəyərini onun problemə nə dərəcədə doğru istiqamətlənməsi təşkil edir. Belə qərarlar aktual problemlərin həlli məqsədilə həmişə alternativ icra yolları axtarır.

Siyasi qərarların müxtəlif növləri mövcuddur:

– **intuitiv (hiss etmə) qərar** – subyektiv hissetmə əsasında düzgün seçim etmək;

– **mülhizə qərarı** – təcrübə və elementar məntiqə əsaslanan qərar;

– **rasional qərar** – obyektiv analitik təhlilə əsaslanan qərar;

– **strateji qərar** – miqyasına və fəaliyyət sahəsinə görə vacib məsələlərə toxunan qərar;

– **taktiki qərar** – konkret fəaliyyət sahələrinə toxunan qərar;

– **operativ qərar** – aşağı səviyyədə qəbul olunan və cari məsələlərə toxunan qərar;

Şəraitlə bağlı olaraq – **təyinatlı şəraitdə, riskli şəraitdə, qeyri-müəyyən şəraitdə** qəbul edilən qərarlar.

Hər hansı siyasi qərarı qəbul edərkən o mütləq iki əsas suala cavab verməlidir:

1) qərar qəbul edən şəxslər informasiya mənbəyi kimi hansı mənbədən istifadə edirlər və hansı növ informasiyalara əsaslanırlar. Qərarın qəbulu üçün informasiya ilkin xammal sayılır;

2) siyasi dəyərlər qəbul edilən qərarlarla necə korrektə edilir uzlaşdırılır.

Beləliklə, informasiya və dəyər faktorlarının qarşılıqlı əlaqəsi qəbul edilən siyasi qərarada böyük əhəmiyyət kəsb edir. Siyasi qərarın qəbul edilməsində informasiya kritik əhəmiyyət daşıyır.

§ 1.5. Siyasi qərarların informasiya komponentləri

Siyasi qərarların əsas informasiya komponentlərini siyasi problem, siyasi alternativlər, siyasi fəaliyyət, siyasi nəticələr və siyasi məhdudiyyətlər təşkil edir.

Siyasi problem – aktual tələbat, aktual dəyər olmaqla kollektiv formada həyata keçirilir. Qərarın seçimi problemin müəyyən edilməsindən asılıdır. Ona görə də problemin xarakteri kritik əhəmiyyətə malikdir.

Siyasi alternativ – bu qarşıya qoyulmuş məqsədə və siyasi problemin həllinə nail olmağa istiqamətlənmiş fəaliyyətdir.

Siyasi fəaliyyət – qarşıya qoyulan məqsədə və arzuolunan nəticələrə nail olmaq üçün alternativlərin seçimi istiqamətində konkret və ardıcıl atılan addımdır.

Siyasi nəticələr – siyasi fəaliyyətin görünən, faktiki nəticələridir.

Siyasi məhdudiyyətlər – problemlə vəziyyəti həll etmək üçün seçim yolları və qaydalarının şərtləridir.

Hər bir siyasi qərarın uzunömürlülüüyü onun nə dərəcədə siyasi müdafiə olunmasından asılıdır. Siyasi qərarlar müdafiəni müx-

təlif mənbələrindən: – qanunverici, icraedici hakimiyyətdən, ictimai, siyasi təşkilatlardan, ictimai birliklərin liderlərindən, sadə vətəndaşlardan ola bilər. Siyasi qərarların müdafiə sahələri olaraq "geniş ictimaiyyət" və "problemlə auditoriya" müdafiə formalarını qeyd etmək lazımdır.

§ 1.6. Siyasi qərarın qəbulu prosesində əsas nəzəri yanaşmaların təhlili

Siyasi qərarların qəbulunun elmi nəzəriyyəsi iki tərkib hissədən ibarətdir. Birinci-**riyazi-iqtisadi nəzəriyyə**, ikinci-**dövlət idarəetmə nəzəriyyəsi**. Bundan başqa, siyasi qərarları daha da dolğunlaşdıran **psixoloji və sosioloji əlavələr** də var.

Siyasi qərarların qəbulunda iki yanaşma prinsipi mövcuddur:

1) **Rasional yanaşma** – qəbul olunan siyasi qərarların effektivliyini maksimumlaşdıran yanaşmadır.

2) **Davranış yanaşma** – qəbul olunan siyasi qərarların davamlılığını (uzunömürlülüynü) maksimumlaşdıran yanaşmadır.

Rasional yanaşma – klassik forma hesab edilir, mikroiqtisadi metodologiyaya söykənir, effektivliyi adi qiymətləndirmə kimi qəbul edir.

Rasional yanaşmada qərarların qəbulu beş əsas mərhələyə bölünür:

1) **Məqsədin müəyyən edilməsi** – qərarın qəbuluna rasional yanaşma ilkin mənbə olaraq, problemin həllini tələb edən, son məqsədi, uğuru təmin edən problemin indentifikasiyasını (eyniləşdirilməsi) qəbul edir (məsələn: işsizliyin səviyyəsini 15% aşağı salmaq, cinayətlərin azalmasını 10% artırmaq və s.).

2) **Alternativlərin eyniləşdirilməsi** – əgər konkret məqsəd müəyyənləşsə onda onun uğurlarını təmin edəcək məsələləri eyniləşdirmək lazımdır.

3) **Nəticələrin qiymətləndirilməsi** – müxtəlif alternativlər müqayisə edilir, onların fayda və zərərli tərəfləri nəzərə alınır.

4) **Həll etmənin seçimi** – nəzərə alınır ki, əvvəlki mərhələlərdə problemin həlli yolları düzgün olub – ancaq sonda əldə olan variantlardan ən faydalısını seçmək lazımdır.

5) **İlkin mövqeyə qayıtma** – qərarın qəbulu prosesində bəzən nəzərdə tutulmayan nəticələr olur, problemli vəziyyət, yeni məqsədlər, alternativlər yaranır ki, bu da problemə yenidən qayıtmağa vadar edir.

Siyasi qərarın qəbuluna rəasional yanaşma çox sadə və aydındır, məntiqi nəticəsi görünəndir. Ancaq bununla yanaşı, rəasional yanaşma qərarın qəbulu prosesində bəzi problemlərlə üzləşir.

Birinci problem informasiya qıtlığı olur. Rəasional yanaşma məlumatların həcminə, düzgünlüyünə, etibarlılığına çox tələbkeş olur. Çox hallarda maliyyə, texniki, təşkilati və kadr üzrə məlumatlar əlçatmaz olur ki, bu da rəasional yanaşmanı qane etmir.

İkinci problem dəyərlərin məhdudluğudur. Siyasi qərarın qəbuluna rəasional yanaşma son məqsədi müəyyən etməkdə aydın və birmənalı olur. Bu zaman məqsədin kim tərəfindən və necə, müəyyən edilməsinə fikir verilmir. Ancaq belə düşünülür ki, qərarın qəbul olunmasında hansısa yuxarıdan göstəriş verən bir təşkilat və ya lider var. Bu "yuxarı" məqsədin müəyyən edilməsində maraqlıdır və sifarişçidir. Bu zaman qərar qəbul edən subyekt ziddiyyətli məqsədlərin arasında qalır. Bir tərəfdən "yuxarının" nail olmaq istədiyi məqsəd, digər tərəfdən isə "aşağının" nail olmaq istədiyi məqsəd ciddi problem yaradır. Nəticədə rəasional metodla qəbul olunan qərar çox zaman texniki cəhətdən müasir olsa da, siyasi cəhətdən yararsız olur.

Planlaşdırma, proqlamlaşdırma, maliyyələşdirmə kimi məsələlər siyasi qərar qəbul edərkən rəasional proseslərin məhdudyyətlərinin klassik nümunələri kimi göstərilir.

Planlaşma, proqlamlaşdırma və maliyyələşdirmə sistemi (PPMS)

PPMS ilk dəfə 1961-ci ildə ABŞ-ın Müdafiə Nazirliyində sınaqdan keçirilmişdir. O üç fazadan ibarət olmuşdur:

A) Planlaşdırma – yüksək ixtisaslı menecerlər tərəfindən Müdafiə Nazirliyinin gələcək beşillikdə strateji inkişafı planlaşdırılmışdır.

B) Proqramlaşdırma – strateji planı, detallar və xüsusiyyətləri ilə, Müdafiə Nazirliyinin təşkilatlarına köçürmək nəzərdə tutulmuşdur.

C) Maliyyələşdirmə – proqram üzrə nəzərdə tutulan büdcə xərclərini illər üzrə qrafikləşdirmək.

Bu ideyanın əsas yeniliyi – illər üzrə büdcə xərclərini uzunmüddətli planla uyğunlaşdırmadan ibarət olmuşdur. Bundan başqa, büdcə xərclərinin azalması, daxili imkanlar hesabına xeyli qənaət edilməsi və büdcə vəsaitinin səmərəliliyinin artırılması nəzərdə tutulurdu.

ABŞ-ın prezidenti L.Conson bu yenilikdən razı qaldı və 1965-ci ildə bu sxemi ölkə iqtisadiyyatına tətbiq etdi. Lakin gözlənilən iqtisadi tərəqqi alınmadı. Heç bir müəssisə və təşkilatlarda PPMS lazımı səmərə vermədi. Təkcə PPMS Müdafiə Nazirliyində öz səmərəsini göstərdi və bir neçə onilliklər tətbiq olundu.

Beləliklə, PPMS ideyası məhv oldu. Bunun səbəbisə ondan ibarət idi ki, müəssisə – təşkilatlar analitik – informasiya yükü ilə bacara bilmədilər.

Ən böyük səhflərdən biri ondan ibarət idi ki, siyasi qərarın qəbulu zamanı PPMS siyasi-təşkilati tədbirləri nəzərə almamışdı. Qanunverici hakimiyyəti sistemdən kənar qalmışdı. İkinci ən böyük səhv ondan ibarət idi ki, PPMS faktiki olaraq icra strukturlarını da nəzərə almamışdı. Bu səbəbdən ciddi bürokratik əngəllər meydana gəlmişdi.

Ancaq bütün bu çatışmazlıqlara baxmayaraq PPMS nəticəsiz qalmamışdı. PPMS-yə rəğmən dövlət strukturlarına yeni nəsil mü-təxəssislər gəlmişdi. Yüksək vəzifəli məmurlar məqsəd və tapşırıqlar, alternativlər, səmərə və ziyanlar barədə yeni formada mü-zakirələr aparmağı öyrənmişdilər.

– Siyasi qərarların qəbulu ilə bağlı **davranış yanaşma**, əsasən rəşional metod uğursuzluğa düçar olduqdan sonra özünə yer ala bildi. Bir qədər dəqiq desək, davranış yanaşmanın əsası keçən əs-

rin 50-ci illərində qoyulmuşdur. Davranış yanaşma-rasional və obyektiv yanaşmaların alternatividir.

Davranış yanaşma aşağıdakı mövqelər üzrə rasional yanaşmanın əksinə çıxış edir:

– Məqsədlər, rasional metodun tələb etdiyi qədər aydın formada müəyyən edilmir. Amerikanın siyasi təhlilçisi A.Vildaviski qeyd edir ki, siyasi məqsədlər çox, inkaredici və birmənalı olurlar. Aşkarlıq və plüralizm şəraitində siyasi məqsədlər çoxluğun təsiri altına düşərək dəyişir. Demografik sürüşmələr, yeni texnologiyalar məsələnin həlli yollarını da dəyişir.

Davranış yanaşma bir tərəfdən analitik təhlilə olan tələbləri çox sadələşdirir, digər tərəfdən onun keçərli, davamlı olmasını mürəkkəbləşdirir. O alternativ tələbləri özündə birləşdirən rasional yanaşmadan imtina edir. Eyni zamanda siyasi qərarın qəbulu prosesi öz rasionallığını, məqsədmüvafiqliyini itirir, prosesin vaxtı uzanır, proses dövrətmə xarakteri alır, təkrar olunan nümunələrə və səhvlərə çevrilir.

– Siyasi qərarın qəbuluna kompleks yanaşma siyasi və analitik informasiya mexanizminin qarşılıqlı məhsuludur.

Siyasi mexanizm – dəyərlərlə bağlı olaraq siyasi aktorların (fərdi şəxslər, qruplar, təşkilat) təsirinə düşür. Bu aktorlar hakimiyyət səlahiyyətlərinin bölüşdürülməsində rəqabətli olurlar.

Analitik-informasiya mexanizmi – aktorlar tərəfindən, siyasi qərarların qəbulu prosesində, alternativ üsullardan istifadə edərək öz bilik və təcrübələrini tətbiq etməyi nəzərdə tutur.

Qəbul olunan hər bir siyasi qərar siyasi və analitik-informasiya mexanizmlərinin unikal vəhdəti, kombinasiya olunmuş formasıdır. Bu zaman həmişə ikinci mexanizm birinciyə tabe olur və ona yardım edir.

Terminlərin izahlı şərh

İnkrementalizm – kiçik addımların, siyasi gedişlərin təsiri altında vəziyyətin əsaslı sürətdə dəyişməsinə nəzərdə tutan, qərar qəbulu modelidir. Bilik və təcrübənin artması ilə qəbul

olunan qərarın vaxtında dəyişdirilməsinə və uyğunlaşmasına şərait yaradır.

Qərarların qəbulunun informasiya komponentləri: – problemin həllinin obyektiv tərkibi – problemlər, alternativlər, fəaliyyət, nəticə, məhdudiyətlər.

Davranış yanaşma – qərar qəbulu zamanı rəşional yanaşmanın zəifliyini, məhdudiyətlərini, səhvlərini üzə çıxaran nəzəri modeldir.

Siyasi alternativ – siyasi problemin həllinə, qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmağa yönəlmiş potensial fəaliyyət.

Siyasi problem – aktual dəyər, aktual tələbat kimi, kollektiv siyasi fəaliyyət nəticəsində həyata keçirilən proses.

Siyasi keçid (davamiyyət) – qərar layihəsi ilə qəbul olunan qərarın arasındakı müddətin xarakteristikasıdır. Müvafiq dəyərlər, maraqlı tərəflər, ideoloji mövqelər və digər subyektlər bu müddətdə qərarın qəbuluna təsir göstərə bilərlər.

Siyasi məhdudiyət – siyasi problemin həlli ilə əlaqədar qayda və yolların seçim şəraiti.

Siyasi nəticə – siyasi fəaliyyətin müşahidə edilə bilən, görünən nəticələri.

Siyasi fəaliyyət – qarşıya qoyulmuş məqsədə və arzuolunan nəticəyə çatmaq üçün, seçilmiş alternativ çərçivəsində atılan konkret və ardıcıl addımlar.

Problemlı auditoriya – qərarın qəbulu zamanı öz mövqeyini fəal müdafiə edən xüsusi marağa malik fərdi və ya kollektiv tərəflər.

Aşkar həlletmə – nəticəsi siyasi əhəmiyyət kəsb edən, ictimai qrupların və ya fərdlərin marağına toxunan qərar.

Rasional yanaşma – analitik-informasiya əsasında qəbul edilən qərarın obyektiv nəzəri modeli.

Qərarın qəbulunun qiymət komponenti – qərarın subyektiv tərkibinin məcmusu: – yəqinlik, müəyyənətmə, maraqlar.

Fərdi qərar – nəticəsi yalnız bu qərarı qəbul edən subyektə aid olan qərar.

müxtəlif problemlər formalaşır, onun əhəmiyyəti, aktuallığı nəzərə alınır. Həmçinin səbəb və nəticə əlaqələrinin, göstəricilərin, faktların, toplanması diqqət mərkəzində dayanır. Elə siyasi problemlər var ki, heç birinci mərhələ baryerini keçə bilmirlər. Bəzən qərarın qəbulu ilə bağlı, resursların məhdudluğu və ya ümumiyyətlə olmaması, göstəricilərin aşağı səviyyədə səfərbər edilməsi birinci etapın dəf edilməsinə ciddi mane olur.

Proqnozlaşdırma dedikdə risklərin müəyyən edilməsi, alternativ yolla əldə olunan nəticələr, fayda və ziyanları nəzərdə tutulur. Bu mərhələdə empirik, pronozlaşdırma və analitik metodlar əsas götürülərək, bu və ya digər ehtimal olunan nəticələrin ortaya çıxarılmasına səy göstərilir. Müxtəlif təhlillər, statistik hesabatlar, riyazi modelləşdirmə, ekspert qiymətləndirməsi, proqnozun sistemləşdirilməsi və s. bu mərhələdə qarşıya qoyulan məsələnin həllinə təsir edir.

Legitimlik dedikdə siyasi qərarların döviyyə sxemində əsas mərkəzi mövqe nəzərdə tutulur.

Bu etapın əhəmiyyəti ondadır ki, hər hansı bir qərar qəbul olunmalıdır və qərar öz gücünü – qanun, fərman, qərar, referendum təsdiqi ilə tapmalıdır. Beləliklə, sxemdə əsas yer tutan bu mərhələnin əhəmiyyəti onun siyasi dözümlülüyünə verilən qiymətdir.

İmplementasiya dedikdə bu etap qəbul olunan qərarların icrası nəzərdə tutulur. Qərarın faktiki nəticələri layihədə nəzərdə tutulan ilkin variantdan kənarlaşa bilər, uzaqlaşa bilər. İmplementasiya fazası xüsusi qaydalar, metodlar, prosedurlar, iştirakçılar (aktorlar) vasitəsilə həyata keçirilir.

Qiymətləndirmə isə retrospektiv xarakter daşıyır. O, siyasi qərarın layihələşməsinin, qəbulunun və tətbiqinin tərkib hissəsi olaraq aşağıdakı suallara cavab verməlidir: qəbul olunan qərarı necə qiymətləndirmək olar və qərarın uğurunu hansı vasitələrlə ölçmək olar; qərarı kim və hansı məqsədlər üçün qiymətləndirə bilər; icra edilən qərarın hansı komponentləri uğurlu, hansı uğursuz olub; bu qərarın icrası qarşıya qoyulan məqsədə nail olmağa kö-

mək edibmi; qərarın icrasının başqa daha səmərəli formaları mövcud olubmu.

Dayandırmaq – bu etap qərarın, uğursuz, səmərəsiz, köhnəlmiş, məqsədemüvafiq olmadığını göstərməklə onun statusunun və funksiyasının dəyişməsinə nəzərdə tutur. Qərarın nəticəsinin qiymətləndirilməsi – yeni qərarın qəbul olunması, köhnə qərarın ləğv edilməsi, proqramın bağlanması, təşkilati qurumun ləğv edilməsi ilə başa çatır.

Qərarın dayandırılması təkcə köhnə qərarın təhlili üçün deyil, həm də siyasi qərarın layihələşdirilməsi və proqnozlaşdırılması üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Real siyasi həyatda qərarın qəbulu prosesi göstərilən sxemə uyğun gəlməyə bilər. Bəzən siyasi qərarın qəbulu ilə bağlı yuxarıda göstərilən sxemin ardıcılığını nəzərə almadan, müxtəlif qərarlar qəbul edilə bilər.

Ləssvel və onun davamçıları siyasi qərarların qəbulundan danışarkən heç də formal modeli və nəzəriyyəni nəzərdə tutmurlar. Söhbət hər cür məlumatı toplayan və təyinatı üzrə yerləşdirən çərçivə quruluşundan gedir. Bu anlayış analitik Edel Şlyagerin təklif etdiyi "Çərçivə quruluşu" ilə üst-üstə düşür.

"Çərçivə quruluşu" anlayışı tədqiqatın sərhədlərini müəyyən edir, təhlilçinin diqqətini sosial və fiziki mənzərəyə yönəldir, tədqiqatın bünövrəsini qoyur, axtarış qüvvələrini səfərbər edir.

Tənqidçi Sabatyeyə görə "etaplar ideyası" elmi model nöqtəyindən nəzərdən tənqiddə tab gətirə bilmir, bu sxem həddindən artıq sadələşdirilib, dəqiqliyi yoxdur.

Siyasi qərarların qəbulunda tətbiq edilən "dövriyyə sxeminin" çatışmazlıqları ilə yanaşı, onun üstünlükləri də çoxdur. "Üstünlük kimi dağınıq halda olan analitik məlumatların" qaydaya salınmasını, siyasi təhlilçilərə mütərəqqi metodların verilməsini qeyd etmək olar.

Terminlərin izahlı şərh

Siyasi proses – təşəbbüskarlığı, proqnozlaşdırmanı, legitimliyi, dəyişkənliyi, qiymətləndirməni və dayandırma fazalarını özündə birləşdirən siyasi qərarın hazırlanması, qəbulu və həyata keçirilməsi prosesidir.

Qərarın təşəbbüskarlığı – siyasi qərar sxeminin bir etapu olaraq siyasi həll tələb edən problemləri üzə çıxarır və identikləşdirir.

Qərarın implementasiyası – siyasi qərar dövryyəsinin bir etapu olaraq, qəbul edilmiş qərarların icrasını bildirir. Real vəziyyətdə bu qərarın nəticələri layihədə nəzərdə tutulan variantlardan əsaslı surətdə kənarlaşa bilər.

Qərarın legitimliyi – qəbul edilmiş qərarın hüquqi aktlarla möhkəmləndirilməsi.

Qərarın qiymətləndirilməsi – siyasi qərar dövryyəsinin nəticələrinin proqnozlaşdırılan ilkin variantdan fərqlənmə səviyyəsini bildirir. Həmçinin nəzərdə tutulmayan nəticələri üzə çıxarmaqla, effektivlik və son nəticə kriteriyaları ilə səciyyələnir.

Siyasi gündəlik – siyasi institutlar, KİV-lər və ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilən aktual mövzu və sualların toplusudur. Bu sual və mövzular ictimai müzakirə obyektini və siyasi qərarların müzakirə obyektini olurlar.

Qərarın dayandırılması – bu və ya digər səbəbdən qərar qəbuletmə mərhələsinin dayandırılması və ilkin mərhələyə dönüş.

II FƏSİL

SIYASİ TƏHLİLİN YARANMA TARİXİ

§ 2.1. Siyasi təhlilin yaranması və inkişafı

Tətbiqi siyasi təhlilin kökləri çox dərinidir. İnsanların şüurlu surətdə siyasəti siyasət naminə öyrənməyə başlaması, bununla da biliklə həyati fəaliyyətin qarşılıqlı əlaqəsini üzə çıxara bilməsi ibtidai-siyasi təhlilin əsası hesab edilə bilər. Bu mənada siyasi təhlil elə bəşər sivilizasiyası qədər qədimdir. Siyasi təhlilin bir neçə tədqiqat formaları var. Bu mistikadan başlamış müasir elmə-dək olan bütün aspektləri əhatə edir. Siyasi biliyin ən xarakterik cəhəti onun təcrübəylə əlaqələndirilməsidir. Siyasi təhlilin tarixi planda əsas məqsədi – qərar qəbul edən şəxsləri praktiki əhəmiyyət kəsb edən məlumatlarla təmin etməkdir.

Artıq bizim eramın ikinci minilliyinə qədər – qədim dövlətlər olan Mesopotomiya, Hindistan, Misir kimi dövlətlərdə dövlətin artmaqda olan idarəetmə kompleksində siyasi biliklərin təcrübə fəaliyyətlə qarşılıqlı əlaqəsi ilə yanaşı, siyasi əhəmiyyət daşıyan sosial qərarların da qəbuluna ehtiyac duyulurdu. Bu ən çox kənd təsərrüfatı işlərinin və ya hərbi fəaliyyətin planlaşdırılmasında özünü büruzə verirdi.

Açıq siyasətin klassik tarixi mənbələri Avropada orta əsrlərdən başlayır. Bu dövrdə gəmiçiliyin, dövlət maliyyəsinin, hərbi işlərin idarə olunması "çarlıq hakimiyyətinə" üstün gəldi. Bu çağda saray mirzələri də (müasir dövrdə bu prezident aparatının dəftərxanası) siyasi qərarların qəbuluna əhəmiyyətli təsir göstərirdi.

Yalnız XVIII-əsrin axırlarında siyasi məşğulluq müstəqil fəaliyyət növünə çevrildi.

XIX-cu əsrdən başlayaraq empirik məlumatları və faktları toplamaqla siyasi təhlilin əsası qoyuldu. 1830-cu illərdə Londonda, Fransada, Almaniya və Hollandiyada yaranan statistika cəmiyyətləri

ləri siyasi təhlilin aparılması üçün əhəmiyyətli məlumatların yığılmasına böyük kömək göstərdi.

§ 2.2. Müasir siyasi təhlilin yaranması

XX əsrdə peşəkarlığın artması və sənayenin inkişafı siyasi təhlilin inkişafında böyük irəliləyişə səbəb oldu. Bu sahədə aparıcı rol akademiya cəmiyyətlərinə məxsusdur. Onlar peşəkar təhlilçilər hazırlamaqla, dövlətin idarə olunmasında konkret praktiki məsləhətlər verirdilər. Dövlətin idarəolunma strukturlarına, siyasi təhlilçilər ən çox ABŞ prezidenti Ruzveltin hakimiyyəti dövründə cəlb edilmişlər. XX əsrin 30-cu illərində dövlət idarəçiliyi nəzdində açıq siyasətin sistemli öyrənilməsinə başlanmışdır. ABŞ-ın bir çox universitetlərində, ən birinci isə 1937-ci ildə Harvard universitetində siyasi təhlillə bağlı xüsusi proqramlar təsis edilmişdir. Siyasi təhlil məktəblərinin yaranması ənənəvi qeyri-kafi idarəetməni aradan götürdü.

İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində və ondan sonrakı iqtisadi reformalar dövründə siyasi təhlilçilər yeni miqyaslı problemlərin həllinə can atırdılar. Bu problemlər hərbiçilərin mənəvi ruhunun qaldırılmasından tutmuş, qiymətlərin tənzimlənməsi, ərzaq məhsullarının bölüşdürülməsinə qədər geniş sektoru əhatə edirdi. "Soyuq müharibə" epoxası, atom əsrində hərbi və xarici siyasətin planlaşdırılmasında siyasi təhlilin sistemlik şəkildə aparılması böyük vüsət almışdır. Çünki yeni şəraitdə alınan qərarların riski çox böyük olmaqla bəzən milyardlarla dollar və milyardlarla insanın həyatı ilə nəticələnmə bilərdi.

1940-1950-ci illərdə peşəkar mütəxəssislərin fəaliyyəti siyasi təhlilin inkişafına böyük təkan verdi. Hərbi planlaşma peşəkar biliyə malik mühəndislər, riyaziyyatçılar, sistemli təhlilçilər tələb edirdi. Bu insanlar faktları, məlumatları ayırmaq, alternativ kompozisiyalar qurmaq, proqnozlaşdırmaq, qiymətləndirmək və sözün əsl mənasında təhlil etmək qabiliyyətinə malik olmalı idilər. Beləliklə, peşəkar təhlilçilik artıq XIX əsrdə ənənəvi olaraq sosial, siyasi və təşkilati sahələrdə kök salmış metodları inkar etdi.

Müharibədən sonrakı onillikdə M.Veberin təklif etdiyi təhlilçilik sistemi müasir sosial-siyasi elmlərin əsasını qoydu. Birinci belə mənbəyə 1951-ci ildə D.Lerner və Q.Lassvelin redaktorluğu ilə çapdan çıxmış "Siyasi idarəçilik elmləri: müasir ənənələr metod və nümunələrdə" toplusunu aid etmək olar.

1960-cı illərin sonu 1970-ci illərin başlanğıcı siyasi təhlilin aktual problemləri, irqi fərqlənmə, kasıblıq, silahlanma, ətraf mühitin çirklənməsi və s. ilə səciyyələnilir.

1970-ci illərdə siyasi təhlil və siyasi təhlilçi anlayışları əsaslı surətdə dövlət idarəçiliyinə, kooperativ və ictimai təşkilatlara daxil olurdu. Əgər 1950-ci illərdə siyasi təhlil, siyasi qərarın qəbulunda epizodik hallarda, böhranlı vəziyyətlərdə tətbiq edilirdisə, müasir mərhələdə bu məsələ planlaşdırılmış və sistemli şəkildə tətbiq edilir.

§ 2.3. Milli siyasi təhlil məktəblərinin xüsusiyyətləri

XX əsrdə Amerika təhlilçiləri artıq hərbi siyasətin proqramlı maliyyələşməsi və planlaşması istiqamətində böyük uğur qazanmışdılar. Onlar bu uğuru mərkəzləşmiş, irimiqyaslı, "yuxarıdan aşağı" bütün istiqamətlərdə istifadə edə bildirdilər. Lakin bu təhlil hərbi siyasətdən başqa dövlət idarəçiliyinin heç bir strukturunda uğur qazana bilmədi. Nəzərdə tutulan radikal nəticələrin əksi alındı. Ancaq əvvəlcədən planlaşdırılmış belə siyasi təhlil ictimai siyasi həyatın bütün sahələrində gözlənilən nəticəni verməli idi.

Amerika siyasi təhlilində belə böhranın yaranmasının birinci səbəbi Vyetnamla aparılan müharibənin törətdiyi sistemli krizis idi. XX əsrin 60-cı illərinin sonunda hakimiyyətin apardığı siyasətlə bağlı olaraq, çoxsaylı analitiklər dövlətin ali strukturlarında öz vəzifələrini tərk etdilər, qeyri-dövlət sektorlarına, kommərsiya təşkilatlarına axışdılar. Beləliklə də, Amerika siyasi təhlili ilə avropa təhlilçiləri arasında sosial, mədəni və siyasi ənənələrdə fərqlər meydana gəlməyə başladı.

Amerika təhlilçiləri əsasən mərkəzdən uzaqlaşmaya meyil etdilər. Onlar bir qayda olaraq məhdud informasiya şəraitində kiçik layihələrə üstünlük verir, yüksək rifah əldə etmək əvəzinə, müxtəlif inciklikləri dəf etməyə səy göstərirlər. İnsanların intellektual və ənənəvi qabiliyyətlərinin məhdudiyətlərini nəzərə alaraq demək olar ki, Amerika siyasi təhlil stili bu əsaslarda formalaşaraq etibar qazandı.

Siyasi təhlili müəyyən edən vacib faktorlardan biri onun rəqabətə, ekspert təhlilinə və məsləhətləşməyə açıq olmasıdır. Bir neçə mənbədən formalaşması alternativlərlə zəngin olması da üstün cəhət hesab edilə bilər.

Amerika siyasi təhlil məktəbindən fərqli olaraq Avropa siyasi təhlil məktəbi əsasən siyasi partiyalarda və konkret maraq dairələrində cəmləşib. Avropa siyasi təhlilçiləri legitimliyi səmərəlilikdən daha üstün tuturlar.

III FƏSİL

SIYASI TƏHLİL ETİKASI, SIYASI TƏHLİLİN İNFORMASIYA TƏMİNATI

§ 3.1. Siyasi analitikin statusu və rolu.

Siyasi təhlil etikası

Siyasi təhlilçi və analitik məsləhətçi bir peşə və elm sahəsi kimi olduqca gəncdir. O, yalnız sonuncu onilliklərdə formalaşmağa başlamışdır. Özünü professional analitik və məsləhətçi sayanlar "həqiqəti hakimiyyətə çatdırmaq incəsənətini" təcrübədə öyrənməyə çalışan insanlardır.

Beləliklə, siyasi qərarların hazırlanması, qəbul edilməsi və realizə olunmasında siyasi təhlilin oynadığı rolu aşağıdakı ardıcılıqla vermək olar.

Problemin təhlili və qərar, qəbul edilən qərarın hazırlanması, qərarın həyata keçirilməsi.

Təqdim edilən struktur siyasi qərar tələb edən mövcud problemin identifikasiyasını şərtləndirir. Professional siyasi analiz birinci mərhələdə qərarların alternativ variantlarını məsləhət şəklində lokalizə edir. İkinci mərhələdə təklif olunan variantlardan birinin hüquqi-normativ baxımdan əsaslandırılması baş verir. Üçüncü mərhələ qəbul edilmiş qərarın konkret fəaliyyət əsasında reallaşdırılmasını təmin edir.

Bununla da prosesin birinci fazası başa çatmış olur.

İkinci faza qəbul edilmiş qərarın effektiv olması və nəticənin qiymətləndirilməsi fazasıdır ki, bu da siyasi analizin funksiyasıdır.

Qiymətləndirmə zamanı yeni problemlər ortaya çıxmağa bilər, əvvəlcə qəbul edilmiş, praktikada özünü doğrultmayan qərarlara yenidən baxılması tələb oluna bilər və yaxud əvvəlki qərarları korrektə edəcək yeni qərarlar qəbul edilərək yenidən təkrar qiymətləndirməyə təqdim oluna bilər.

Bu gün siyasi analitikanın tətbiq edildiyi sahələrə biz ən müxtəlif təşkilati strukturlarda, o cümlədən milli və regional, dövlət və bələdiyyə hakimiyyəti orqanlarında rast gələ bilərik.

Hazırda dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin əksəriyyətində yüksək dövlət hakimiyyəti orqanlarında dövlət başçıları administrasiyası strukturlarında çox da böyük olmayan, lakin olduqca nüfuzlu analitik və məsləhətçilər qrupuna rast gəlinir. Prezident təyinatçıları kimi onlar dövlətin ümumi ideologiyasının müəyyənləşdirilməsi, icra aparatının siyasi kursunun istiqamətləndirilməsi kimi işlərdə yaxından iştirak edirlər. Onların məsləhətlərindən siyasi, iqtisadi və sosial problemlərin həlli ilə bağlı ictimai qərarların qəbul edilməsində geniş istifadə olunur. "Beyin Mərkəzlərinin" və araşdırma institutlarının məsləhət xidmətlərindən xüsusi xarakterli sahələrdə xüsusi müştərilər də istiadə edirlər. Lakin onların araşdırmalarının miqyası əsas etibarilə strateji xarakter daşıyır. Bununla bərabər, analitiklərin xidmətlərindən müxtəlif kommersiya strukturlarında, sahibkarlıq assosiasiyalarında milli həmkarlar təşkilatlarında, qanunverici institutlarda və s. geniş istifadə edilir.

Siyasi analitik və təhlilçilərin düşüncə və məsləhətlərinin konkret istiqamətləri və onların reallaşdırılması əhəmiyyətli dərəcədə, həm də qarşılıqlı münasibətdə olduqları müştərilərin (sifarişçilərin) tələbləri və siyasi proseslərdə tutduqları rol və mövqeləri ilə şərtlənir.

Bu qarşılıqlı əməkdaşlıq isə bu və ya digər təşkilati struktura münasibətdə əhəmiyyətli dərəcədə fərqli olur. Ona görə də aşağıdakı ixtisaslaşmış rol və status mövqeləri zərurəti yaranır.

Rol mövqeyi

Köməkçi

Məsləhətçi

Məsləhətçi (konsultant) – texnoloq

Status mövqeyi

Texnokrat

Siyasətçi

Aktivist (ideya vəkili)

Rol dedikdə burada ətrafdakıların müvafiq subyektdən gözlədikləri ümumi real davranış başa düşülür.

Köməkçi – sifarişçinin (müştərinin) xidməti iqtisadi, hətta şəxsi işlərini bilən etibar etdiyi şəxsdir. Köməkçi təkcə işin xarak-

teri ilə deyil, sifarişçini maraqlandıran problemlə bağlı qəbul ediləcək qərarların istiqamətləri, yönümü haqqında məlumatlı olmalı, onun siyasi və maliyyə məsələləri ilə tanış olmalı, ancaq bununla belə məsələyə münasibətdə tam loyallıq nümayiş etdirməli, eyni zamanda işi sirr kimi saxlamağı bacarmalıdır. Adətən köməkçi ilə sifarişçinin əməkdaşlığı uzunömürlü olur. Bu mənada köməkçi analitik çox hallarda karyerasını bir sifarişçinin (müşərinin) taleyi ilə bağlamış olur.

Məsləhətçi: – şübhəsiz ki, müşərinin marağı olan sahə üzrə daha dərin biliklərə malik olan konkret ixtisaslı mütəxəssis olmalıdır. Bu xüsusi statuslu vəzifə sayılmaqla bərabər məsləhətçi olan şəxsin analitik dairələrdə nüfuza, elmi dərəcəyə, professionallığa malik olmasını da vacib edir.

Adətən məsləhətçi müşəri üçün daimi kadr hesab edilmir, o digər ictimai akademik vəzifələrini də eyni zamanda icra edə bilər. Məsləhətçidən əsas etibarilə bitərəf və ümumi xarakterli məsləhətlər alınır.

Məsləhətçi texnoloq – bu vəzifə köməkçi ilə məsləhətçi arasında olan bir vəzifədir. O təklif edilən qərarın uğurla seçilməsi və həyata keçirilməsi ilə bağlı şəxsi məsuliyyət daşdığı kimi, həm də layihənin həyata keçirilməsinin ayrı-ayrı mərhələlərində zəruri maliyyə, təşkilati, texniki və digər məsələlərə görə cavabdeh kimi çıxış edir.

İndi isə professional siyasi analitikada rol mövqeyini öyrəndikdən sonra status mövqeyinə keçək.

Status dedikdə burada müvafiq subyektin ətrafdakılardan gözlədiyi ümumi real davranış başa düşülür.

Texnokrat – analitik gerçəkliyi əsas dəyər saymaqla, öz analitik bacarığı və qabiliyyətini professional legitimliyin əsas kriteriyası hesab edir. Texnokrat təhlilin açarı kimi standart və ümumi qəbul edilmiş metodlara üstünlük verir.

Siyasətçi – (sifarişçinin (müşərinin) vəkili) – ilk növbədə sifarişçi qarşısında öz məsuliyyətini düşünür. O hesab edir ki, məsləhətçi-analitik qərarların qəbul edilməsi prosesində asılı olduğu sifarişçinin mövqeyindən çıxış etməklə öz legitimliyini bir növ tük

kətmış olur. Bunun əvəzində isə müştəri məsləhətçi analitikin loyallığına və sirsaxlama keyfiyyətinə güvənir.

Belə vəziyyətdə analitik müştərini incitmədən onun maraqlarını qorumağı bacarmalıdır.

Aktivist (ideya vəkili) – əmindir ki, professional yaradıcılıq rifah naminə xüsusi dəyərin realizə olunması üçün vasitə olmalıdır. O siyasi qərarın sosial dəyərində xüsusi diqqət yetirir. Aktivist özünün siyasi proseslərdə iştirakını professional legitimlik baxımından zəruri mənbə hesab edir. Eyni zamanda o özünü bu və ya digər qrupun maraqlarının bələdçisi kimi görür. Məsələn, ətraf mühitin maraqlarını qoruyan, sosial baxımdan müdafiəsiz qalan kimi qrupların və s.

§ 3.2. Dəyərlərin toqquşması

Professional analitikin qarşılaşa biləcəyi münafişəli halların növləri olduqca müxtəlif və ziddiyyətlidir.

M.Münqer bu qəbildən olan münafişələri beş xüsusi növə ayırır.

1. Sifarişçiyə münasibətdə loyallıqla şəxsi prinsiplər arasında olan ziddiyyətlərdən doğan münafişələr.

2. Sifarişçinin müxtəlif kateqoriya və alternativlərə müəyyən sərhədlər qoymasından doğan münafişələr.

3. Tələb olunan analitik dəqiqliklə yerinə yetiriləcək iş üçün zəruri olan vaxtın ayrılmasından doğan münafişələr.

4. Professional qrupların korporativ məhdudiyyətlər tətbiq etməsindən yaranan münafişələr.

5. Resursların məhdud olmasından qaynaqlanan münafişələr.

Analitik-məsləhət xidməti zamanı ən çox rast gəlinən etik münafişə əsasən sifarişçi qarşısında götürülmüş məsuliyyətin analitikin peşə dəyərlərilə toqquşmasından meydana gəlir.

Bundan başqa, aşağıdakı faktorlar da etik baxımdan vəziyyəti mürəkkəbləşdirən amillər hesab edilir. Məsələn, sifarişçinin dəyişməsi ilə statusun dəyişməsi perspektivi, analitikin şəxsi reputa-

siyası, sifarişçi ilə yaranan şəxsi münasibətlər, qarşılıqlı etimadsızlıq və s.

Dəyərlərin toqquşduğu belə hallarda hansı mümkün fəaliyyət üsullarından istifadə etmək olar.

Belə hallarda adətən Albert Xirşmanın təklif etdiyi üç alternativin biri istifadə edilir. Protest (etiraz), tərketmə və loyallıqdan imtina etmək.

Protest (etiraz) dedikdə əldə edilmiş əməkdaşlıq razılaşması çərçivəsində qalmaqla fərdi dəyərlərinə, yaxud kollektivin qəbul etdiyi qərara üstünlük verməyi nümayiş etdirmək başa düşülür.

Tərketmə dedikdə əldə edilmiş qarşılıqlı əməkdaşlığı pozmaq nəzərdə tutulur.

Loyallıqdan imtina dedikdə isə sifarişçinin siyası mövqeyini yaxud üstünlük verdiyi siyasəti dağıtmağa yol açan fəaliyyət başa düşülür.

Məsləhətçi-analitik dəyərlərin toqquşması zamanı qərar verdiyi, protest, tərketmə və loyallıqdan imtinanı müxtəlif formalarda həyata keçirə bilər.

Məsələn, hər hansı bir sifarişçi ilə işləyən analitik belə qərara gələ bilər ki, sifariş edilmiş layihə müəyyən neqativ xarakter daşıyır və bu layihədə iştirak etmək onun əxlaqi dəyərlərinə ziddir. Belə halda o layihəyə etiraz edə bilər, yaxud bu barədə daha yuxarı idarəçiyə məlumat verə bilər, xidməti müşavirələrdə məsələni qaldıra bilər, ya da işin başqa icraçıya verilməsini xahiş edə bilər.

Bütün bunlar nəticə verməzsə o layihəni tərketmə haqqında qərar qəbul edə bilər. Bu zaman analitik ya sadəcə, istefa verə bilər, ya da ultimatum verməklə öncədən qərarını sifarişçiyə bildirə bilər.

Loyallıqdan imtina isə layihə haqqında informasiya sızdırmaq, sabotaj etmək, ya da layihəni sonda uğursuz sonluqla nəticələncək bir şəkildə işləmək şəklinə ola bilər.

Terminlərin izahlı şərhı

Aktivist – təhlilçinin mövqeyidir. İlkın peşəkar qiymətləndirməyə görə öz şəxsi qiymətləndirmə inamını dəyişməyi nəzərdə tutur. Analitik obyektivliyi və müştərinin marağını öz şəxsi inamına qurban verməyə hazırdır.

Çıxış – münaqişəli vəziyyətdə davranış formasıdır. Müştəri ilə qarşılıqlı əlaqəni kəsməyi nəzərdə tutur.

Məsləhətçi-texnoloq – təhlilçinin status mövqeyidir – müştəri ilə qısamüddətli, epizodik münasibətlər qurmağı, problemlı vəziyyətlərdə peşəkarlığı, fəndləri, təcrübəni cəlb etməyi, yüksək səviyyədə qərar layihəsi hazırlamağı nəzərdə tutur.

Qeyri-loyallıq – münaqişəli vəziyyətlərdə davranış forması olaraq – siyasi mövqenin dağıdılmasını nəzərdə tutur.

Siyasətçi – analitikin mövqə roludur – müştəri qarşısında loyallıq və məsuliyyət əks etdirir. Müştərinin marağı naminə, təhlilin obyektivliyini və öz şəxsi mövqeyini qurban verə bilər.

Köməkçi – təhlilçinin status mövqeyidir – loyallığı və konfidensiallığı (məxfiliyi) saxlamaqla müştərinin etibarlılığını, dünya-görüşünü; müştəri ilə uzunmüddətli münasibət saxlamağı nəzərdə tutur.

Protest – münaqişəli vəziyyətin davranış formasıdır. Müəyyən edilmiş əlaqələr çərçivəsində qalaraq, qiymətləndirməyə təsir göstərmək cəhdlərini nəzərdə tutur.

Rol – davranışların cəmi.

Sabotaj – siyasi qərarın dağılmasına yönələn düşünülmüş layihələndirmə.

Məsləhətçi – analitikin status mövqeyini bildirir. Müştəri ilə formal və rəsmi əlaqələrin saxlanılmasını nəzərdə tutur.

Status – münasibətlərin cəmi – subyektin ətraf mühitdən əsas gözləntiləri.

Texnoqrət – təhlilçinin mövqeyini bildiren rol.

Sızma – müştərinin qəbul etdiyi siyasi qərarı dağıtmaq məqsədi ilə konfidensial məlumatların yayılması, sızdırılması.

§ 3.3. Siyasi təhlilin informasiya təminatı və hazırlanmasının əsas mərhələləri

Siyasi analitikin işinin nəticəsi ona müraciət etmiş şəxsə verdiyi məsləhət və zəmanətlərin siyasi qərarların qəbul edilməsi zamanı nə dərəcədə əhəmiyyətli olması ilə ölçülür. Əlbəttə, siyasi analiz konkret analitik tapşırığın yerinə yetirilməsi zamanı tələb olunan müxtəlif addımlardan və mərhələlərdən ibarət olan bir prosesdir. Etiraf etmək lazımdır ki, bu analitik prosesin hansı ardıcılıqla aparılmasının daha düzgün olması barədə ümumi qəbul edilmiş bir sistem yoxdur. Ayrı-ayrı araşdırmaçıları müxtəlif sxemlər təklif edirlər. Bununla belə, ən nüfuzlu analitik mərkəzlər aşağıdakı ardıcılığı təklif edirlər.

1) Problemin müəyyənləşdirilməsi; 2) Məqsədin ümumiləşdirilməsi; 3) Qiymətləndirmə kriteriyasının seçilməsi; 4) Məqsədyönlü qrupların müəyyənləşdirilməsi; 5) Alternativlərin ümumiləşdirilməsi; 6) Alternativlərin hər birinin ayrılıqda qiymətləndirilməsi; 7) hər bir alternativin effektivlik dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi; 8) nəticələrin qiymətləndirilməsi.

D.Veymer və A.Vayninq yuxarıdakı ardıcılığa ən uyğun işlək sxem mexanizmi təklif edirlər.

Təcrübə göstərir ki, analitik tapşırığa işin ən ağır mərhələsi birinci addımların payına düşür, yəni problemin müəyyənləşdirilməsi, izah edilməsi və modelləşdirilməsi. Bu üç məsələnin düzgün müəyyən edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və nəticənin nə dərəcədə uğurlu olacağını şərtləndirir.

Beləliklə, D.Veymer və Vayninqin tərtib etdiyi işçi sxem təqdim edirik.

Problemin təhlili

1. Problemin formalaşdırılması
2. Problemin konseptuallaşdırılması
3. Problemin analitik əməliyyata uyğunlaşdırılması
4. Problemin modelləşdirilməsi
5. Məqsədin, tapşırığın, sərəhlərlərin müəyyənləşdirilməsi

Qərarın təhlili

1. Alternativ qərarların qəbul edilməsi
2. Alternativlərin qiymətləndirilməsi və nəticələrin proqnozlaşdırılması
3. Son qərarın seçilməsi
4. Qərarın keçərliliyinin təhlil edilməsi
5. Qərarın icraatda doğura biləcəyi nəticələrin təhlili

Kommunikasiya

Təklifin sifarişçiyə çatdırılması qarşılıqlı əlaqələrin saxlanılması

Məlumat toplanması

Əhəmiyyətli məlumatların, faktların və şəhadətlərin əldə edilməsi və ümumiləşdirilməsi

§ 3.4. Faktların, məlumatların, şəhadətlərin toplanması

Hər hansı siyasi analizin aparılmasına yardımçı ola biləcək nəzəriyyəni, yaxud təcrübi əsası həmişə tapmaq mümkündür. Çox nadir hallarda bənzəri olmayan unikal problemlə rastlaşmaq olar.

Siyasi təhlil üçün məlumatların əldə edilməsini iki geniş kateqoriyada birləşdirmək olar.

1. Sənədlərin araşdırılması. 2. Çöl araşdırması

Başqa sözlə, siyasi təhlil üçün informasiya mənbəyi sənədlər və insanlardır.

Sənədlərin araşdırılması

Universal xarakterli siyasi analiz üçün ədəbiyyat əldə etmək asan olduğu halda, ümummilliyə, yaxud strateji əhəmiyyətli aktual məsələlərin siyasi təhlili üçün informasiya əldə etmək çətin, məhdud, bəzən isə əlçatmaz olur.

Gərəkli informasiya toplamaq üçün lazım olan sənədləri dörd kateqoriyaya bölmək olar. 1. Dərc olunmuş məqalələr, həmçinin xüsusi jurnal, kitab və dissertasiya tipli mənbələr. 2. Müxtəlif məsləhət firmaları və elm mərkəzləri tərəfindən dərc edilmiş məqalə və çıxışlar. 3. Hökumət nümayəndələrinin məqalələri, rəsmi çıxışları və hökumət sənədləri. 4. Dövri mətbuat. Bununla bərabər həm də siyasi analiz sahəsində ixtisaslaşmış müxtəlif ədəbiyyatlardan istifadə etmək lazımdır.

Axtarılan informasiyanın tipologiyasına gəldikdə isə bu qarşıda duran problemin xarakterinə bağlıdır. Yəni təhlil tələb edən sahə hansı sahədirsə energetika, səhiyyə, nəqliyyat, tikinti və s. ona uyğun informasiya toplamaq gərəkdir.

Çöl araşdırması

Çöl araşdırması dedikdə ilk növbədə informasiya mənbəyi kimi insanların götürülməsi başa düşülür. Ayrı-ayrı insanlarla görüşmək, onlardan müvafiq informasiyaları almaq, toplamaq araşdırmanın "çöl tipi" adlanır. Bu zaman informasiya alan və informasiya verən subyektin qarşılıqlı əlaqələri, etibarları, məsələyə münasibətdə ciddiliyi, obyektivliyi və s. kimi məsələlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əks təqdirdə obyektiv və etibarlı məlumat əldə etmək çox çətin ola bilər.

Dövri mətbuat və xüsusi ədəbiyyatla iş zamanı, analitik, kimdən, yəni hansı mənbədən hansı məlumatı ala biləcəyini müəyyənləşdirməyi bacarmalıdır. Bunun üçün müxtəlif müəssisə və təşkilatlar, maraqlı qurumlar və s. barədə daima yeniləşən məlumat kitabçasına malik olmaq lazımdır.

D.Veymer və A.Vayning məlumat almaq üçün hansı təşkilatın seçilməsi və hansı məlumatların necə alınması ilə bağlı müsahibənin aparılması üsulunun aşağıdakı formasını təklif edirlər.

1. Müvafiq məsələnin tarixçəsi və məzmunu
2. Məsələ haqqında müsahibin bildiyi əsas faktlar
3. Əsas iştirakçıların siyasi qərarlaşması və siyasi resursları
4. Mövcud inkişaf ənənəsi çərçivəsində gələcəyin proqnozlaşdırılması

5. Lazımı materialların əldə edilməsi üçün digər potensial mü-sahiblərin müəyyənləşdirilməsi

Müsaibinin nəticələrinin nə qədər effektiv olmasını bilmək üçün aşağıdakı şərtlər olmalıdır

1. Cavabın məntiqli və əlaqəli olması
2. Daxili inamla söylənilməsi
3. Cavabın konkretliyi və təfərrüatı
4. Məlum faktla uzlaşması
5. Söylənilən faktla müsaibin şəxsən tanış olması
6. Müsaibin mövqeyi və cavab motivləri
7. Müsaibin hansı məlumatı gizlətmək istədiyini başa düş-mək qabiliyyəti
8. Müsaibin özünütənqidi

Müsaiblə necə danışmalı?

1. Təşəbbüskar enerji analitikdən çıxmalıdır, müsaibdən yox (daha doğrusu, analitikin psixoloji enerjisi müsaibdən üstün ol-malıdır.).

2. Analitik məsələyə laqeyd olmadığını bürüzə verməlidir, bu-nunla belə, doqmatizmdən qaçmalı, düşmənçilik nümayiş etdirmə-məlidir.

3. Məsələ ilə bağlı fərqli mövqeləri diqqətə çatdırmaqla müsa-hibin öz mövqeyini ifadə etməsi stimullaşdırılmalıdır.

4. Vacib suallara cavab alınmasında məntiqli və ağıllı inadkar-lıq nümayiş etdirilməlidir.

Kimdən və nə vaxt müsaibə almalı?

1. Ətraflı və dəqiq informasiyaya malik olan şəxsdən
2. Əlində müvafiq hakimiyyət cəmləşən subyektdən
3. Verdiyi informasiya ilə digərlərinin də həmin mövzuda mə-lumat yaymağa bir növ icazə verildiyi anlaşılan şəxslərdən
4. Rəyləri analizin dəyərini artıracaq nüfuzlu ekspertlərdən
5. Uyğun hesab edilən obyektiv mövqeyə sahib potensial op-ponentdən

Kiminlə əlaqələri kəsmək lazımdır?

1. Məlumat verməkdə həddən artıq çəkingən olan, yaxud düş-mənçilik mövqeyində duranla

2. Əldə saxlaya bilməyəcəyinizi yəqin etdiyiniz adamlarla
3. Digərlərindən informasiya almaq imkanlarını məhdudlaşdırma biləcək nüfuzlu siyasi oponentlə
4. Həddindən artıq elmi və nəzəri cəhətə üstünlük verən ekspertlərlə.

Terminlərin izahlı şərh

İmplementasiya – bir siyasi mərhələ kimi qəbul olunmuş siyasi qərarın icrasına kömək edir və ya maneçilik törədir.

Dözümlük – analitik təhlilin bir mərhələsidir. Siyasi qərarın legitimliyinə kömək edən və ya ona maneçilik törədən mümkün vəziyyəti nəzərdə tutur.

Problemlərin konseptuallığı – analitik tədqiqatın bir etapidir. Təhlil edilən problemlərin elm aləmində və sosial təcrübədə koordinatlarının müəyyən edilməsini; təhlil olunan hadisənin xarakterinin ümumi anlayışına nail olmağı; problemin məqsəd və səbəb əlaqələrini müəyyən etməyi nəzərdə tutur.

Problemlərin operativ təhlili – analitik tədqiqatın bir mərhələsidir. Ümumi konseptual düşüncələri daha ciddi işçi hipotezlərə, konkret empirik dəyişkənliklə formalaşdırır.

Proqramın formalaşdırılması – analitik tədqiqatın ilkin mərhələsidir. Konkret problemlə vəziyyəti siyasi əhəmiyyətli kateqoriyalarda əks etdirməyi nəzərdə tutur.

IV FƏSİL

PROBLEMIN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

§ 4.1. Problemin müəyyən edilməsi

Müasir siyasi tədqiqatçılar siyasi fenomenləri dəyişkən keyfiyyətdə görür və onlar aralıq ixtisaslara aid edirlər. Siyasi elmi maraqlandıran məsələlərdən biri də siyasi qərarlardan kimin qazanması, kimin zərəərə düşməsidir. Siyasi elmlər arasında siyasi analizin müstəqil fənn kimi yaranması diqqəti siyasi gündəmin formalaşması, problem və qərarların müəyyənlişməsi, məqsəd, vasitə və qaydaları göstərən siyasi dizayn kimi az öyrənilən aspektlərin araşdırılmasına çəkmişdir.

Siyasi proses kütləvi siyasi qərarların ənənəvi məntiqi birləşməsidir. Belə ki, məlumatların toplanması əsasında ictimai problemlər öz əksini sənədlərdə tapır. Problemlərin təhlili, onları törədən səbəblər, problemlərin həlli üçün alternativ tədbirlərin görülməsi, narahatlığın aradan qaldırılması həddinə qədər ictimai marağın artması və s. siyasi prosesin zəncirləridir.

– Problemlərin müəyyənlişməsi bir tədqiqat sahəsi kimi adətən sosial konfliktlərdən formalaşır. Sosial konfliktlərin sabitləşdirilməsində ən vacib təsir mexanizmlərindən biri tərəflər arasında mübahisənin manipulyasiyasıdır.

– Brayn Hoqvud və Lyuis Hann "Problemlərin formalaşmasını" belə müəyyən etmişlər: proseslərin köməyi ilə gələcəkdə siyasi gündəmə çıxarılacaq problemlər müxtəlif maraqlı tərəflərdən qəbul edilir; sonradan bu problemlər öyrənilir, çeşidlənir və miqyası müəyyən edilir; daha sonra onların tərkib hissəsi öz təsdiqini tapır.

– Harri Blyunmer siyasi proseslərlə qəbul olunan qərarlar arasında qarşılıqlı əlaqəni son dərəcə aydın müəyyən edir. O göstərir ki, sosial problemlər kollektiv problemlərin içindən törəyir. Eyni

zamanda kollektiv problemlər sosial problemlərin yaranmasına səbəb olur, problemlərin dərk olunmasına, onların həlli yollarına cavabdehlik daşıyır.

Belə fərz edək ki, üçuşaqlı bir ailədə atanın daimi iş yeri olmasına baxmayaraq ailə çox kasıb şəraitdə yaşayır. Bu ailədə kasıbçılığa səbəb nədir? Kasıbçılığın səbəbini bir neçə aspektdən izah etmək olar: 1) atanın qazancı (maaşı) çox aşağıdır; 2) ana işləmək istəmir və ya müxtəlif səbəblərdən işləyə bilmir; 3) valideynlər səhlənkarlıq edərək dolandıra bilmədikləri halda dünyaya çox uşaq gətiriblər; 4) ata daha çox pul qazanmaq üçün lazımı sөy göstərmir və s. Beləliklə, göstərilən kasıbçılığa hər bir səbəb problemin müxtəlif siyasi həlli yollarına aparır.

– Hər bir peşəkar analitik fəaliyyəti zamanı problemlərin formalaşmasında müxtəlif faktorlarla qarşılaşırlar. Bunlardan prioritet problemlərin vacibliyi üzrə cərgəyə düzülməsi; təhlil səviyyəsinin seçilməsi, fərqlənmə üsulunun seçilməsi və s.

Bu və ya digər vəziyyətdə işin nə yerdə olduğunu müəyyən etmək müəyyən mənada elə üstünlüklərin sıralanmasıdır. Bir çox problemlər iki və ya daha çox maraqlı tərəfin fikrini ifadə edir. Açıq siyasətdə belə ziddiyyətli problemlər çox olur. Bu cür problemlərin həlli üçün siyasi-iqtisadi qiymətləndirmə ilə yanaşı, etik normalara da diqqət yetirilir.

– Bir çox dəyişkən və çətin vəziyyətlərdə böyük bir diapazonu əhatə edən mikro (kiçik) davranışlardan başlayaraq makro (qlobal) sosial faktorlaradək yüksələn məsələlər **təhlilin səviyyəsi** ilə müəyyən edilir. Məsələn, hüquq-mühafizə orqanlarının Moskvada Qafqazlı millətlərlə davranışı digər millətlərlə, etnik qruplarla olan davranışdan fərqlidir. Bu məsələyə mikro və makro analiz təhlilindən yanaşmaq olar. 1-ci bu münasibəti Qafqazdan olan fərdin amoral davranışı, məsuliyyətsizliyə yol verməsi ilə izah etmək olar (mikro analiz). 2-ci bütövlükdə həmin xalqların iqtisadi və siyasi hüquqlarının hakimiyyət tərəfindən sıxışdırılması kimi baxmaq olar (makro analiz).

Ancaq bununla bərabər, təhlilin seçim səviyyəsi siyasi təhlilçinin özündən asılıdır.

Problemin mövcudluğu, onun nə qədər ciddi olması, kimin və ya nəyin bu problemə cavabdehlik daşması, onun gələcək perspektivini yalnız siyasi təhlilçinin seçdiyi ölçü meyarı müəyyən edir. Çox çətin ki, sosial problemlərin inkişaf dinamikasını, onları həll etmə yolunu eyni şəkildə düşünən iki təhlilçi olsun. Sözsüz ki, hər kəsin bu məsələyə baxışı fərqlidir.

– Neqativ sosial hadisələr necə yaranır? İslah tədbirləri tələb etməyən problemlərin digər sosial problemlərdən səciyyəvi fərqləri nədədir? Bu və ya digər problemlər qrupunun, toplusunun xarakteri hansılardır? Problemlərin adekvat həlli nə dərəcədə mümkündür? – Qoyulan bu siyasi suallara problemlərin düzgün müəyyən edilməsi ilə cavab verilir.

Devid Roçfort və Rocer Kobb problemləri əsasən aşağıdakı kateqoriyalara ayırır və onların tezislərini belə müəyyən edirlər.

Problemlərin strukturu

problemlərin ölçülməsi	problemlərin tezisləri
problemlərin səbəbləri	Fərdi – ümumi Düşünülmüş – təsadüfi Günahkarlığın təyini – günahdan kənarlaşma Sadə – mürəkkəb
Problemlərin xarakteri Ciddilik Pərakəndəlik Yenilik Vaciblik Fövqəladə	Ciddilik dərəcəsi: Sinfinə, yaşına və başqa əlamətlərə görə pərakəndəlik, sabitlik və ya qruplaşma. Üstünlüyü olmayan – tanışlıq. Fərdi əhəmiyyətlik – ictimai əhəmiyyətlik. Fövqəladə vəziyyət – sabit vəziyyət
Toxunulan qrup Problemlərin xarakteri	Ləyaqətli – ləyaqətsiz Uğurlu – uğursuz

	Doğma – yad Simpatiya doğuran – qorxu doğuran
Məqsəd və vasitə Problemin həlli üslubu	Mövcud – qeyri-mövcud Qəbul edilən – qəbul edilməyən Anlaşılan – anlaşılmayan

Problemləri doğuran səbəblər

Problemin strukturu onun müəyyən edilməsi, yaranması və səbəbi barədə müvafiq təsəvvür yaradır. Səbəbin müəyyən edilməsi bu sahədə daha çox öyrənilən aspektdir. Fərdlə – ümumilik, liberalizm və konservatizm siyasi baxışları arasında olan fərqlər bu sahədə daha əhəmiyyətlidir. Burada tərəflər biri-birinin əksinə olur, ziddiyyət təşkil edir. Belə ki, yoxsulluğu yaradan səbəblərdən danışanda solçu siyasi qüvvələr bunu sistemin sosial-iqtisadi defektində görür, sağçı siyasi qüvvələrsə bunu fərdin əməksevərliyinin və şəxsi məsuliyyətinin lazımı səviyyədə olmamasında görür. Yaxud tətəlim ki, Çernobıl – texnogen qəzasının yaranması üzrə mübahisədə tərəflər iki tirəyə bölünmüşdülər. Bir tərəf iddia edirdi ki, bu qəza insanların səhvinə görə törənib, digər tərəf iddia edirdi ki, bu texnikanın səhvidir. Göründüyü kimi, bir məsələyə müxtəlif baxışlar müxtəlif siyasi qərarlar qəbul etməyə gətirib çıxarır.

§ 4.2. Problemin xüsusiyyətləri

Problemin xarakteri. Səbəblərdən asılı olaraq sosial problemlər çoxşaxəli ola bilər. Aşağıda göstərilən xüsusiyyətlər problemin kütləvi təsirini artırma da bilər, azalda da bilər.

Ciddilik. Problemin böyük kütlə tərəfindən qəbul edilməsi, onun prioritetini daha çox artırır, insanlar tərəfindən daha ciddi qəbul edilməsini şərtləndirir.

Pərakəndəlik.

Problemlərin pərakəndə yayılması onun nəticələrini əks etdirən böyük tutumlu ölçülərlə qiymətləndirilir. Bir çox hallarda siyasi debatların mövzusunda çevrilir.

Yenilik. Əgər problem yenidirsə, fəvqəladədirsə, o özündən sonra bir neçə nəticələr doğura bilər. 1-ci ona görə ki, yeni olduğuna görə hamının diqqətini özünə cəlb edir. Sonradan vaxt ötdükcə yenilik öz əhəmiyyətini itirir, publika tədricən buna öyrənmiş olur. 2-ci tərəfdən problem böyük əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə onun haqqında hazır qərarlar qəbul olunmur. Buna görə də cəmiyyətlə hakimiyyət arasında ziddiyyət yaranır. Bir tərəfdən cəmiyyət hakimiyyətdən yeni təsiretmə mexanizmi gözləyir, başqa bir tərəfdən hakimiyyət yeni qərarlar qəbul edə bilmir. Hər cür yeni qərar ictimaiyyətin diqqətini cəlb edir, külli sayda etik və təcürbi sualların öyrənilməsi zərurəti meydana çıxır.

Vaciblik (əhəmiyyətlilik). Problemin vacibliyi bilavasitə kimsə maraqlarına təsir kimi xarakterizə olunur. Əgər iki qrup öz aralarında olan problemi tənzimləyə bilirsə, onda bu qruplar üçüncü qrup statusunda siyasi arenada qayğıkeş və sanballı görünür. Məsələn, təbliğatçılar bu və ya digər problemi işıqlandırarkən insanları daha çox inandırmağa çalışırlar ki, bu problemin həlli onların həyatında mühüm rol oynayacaqdır.

Fəvqəladəlik – siyasi leksikonda "böhran" sözü ən çox işlənən sözdür. O, situasiyanın yetkinlik həddini aşdığını göstərir. Həllini çoxdan gözləyən problemin bir az daha yubadılması son dərəcə neqativ nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Problemlərin bəzi özünəməxsus xüsusiyyətləri

Məntiqli və əsaslandırılmış müəyyənləşdirmə təkcə problemlərə deyil, həm də problemlərin toxunduğu qrup və fərdlərə aid edilir. Bu xüsusən sosial təminat sahəsində özünü göstərir ki, onun da əsas məqsədi ehtiyat mənbələri aşkar edib xalq kütləsinə yönəltməkdir.

Elen Unqrem və Enn Şnayder belə qrupların xarakterini açmaq üçün "auditoriyanın məqsədli sosial quruluşu" terminindən istifadə edir.

Auditoriyanın məqsədli sosial quruluşu, birinci, sosial auditoriyanın ümumi məqsədyönlü xarakteristikası ikinci isə bu xarakteristikaya mənsub olan xüsusi dəyərlərin mənimsənilməsi ilə əlaqədardır.

Auditoriyanın məqsədli sosial quruluşu qərar qəbul edən şəxsə, siyasi gündəliyə, siyasi qərarların dolğunluğuna əsaslı təsir göstərir.

Eyni zamanda auditoriyanın məqsədli sosial quruluşu bəzi qərarların ənənəvi olaraq təsir dairəsi geniş olan digər siyasi qruplar üzərində üstünlüyünü açmağa imkan verir. Beləliklə, siyasi qərarların dizaynını genişləndirməyə və ya məhdudlaşdırmağa şərait yaradır.

Üstünlüyü olan qruplar. Bu qrupdan olan problemlər eyni zamanda güclü təsirə və əks təsirə malik olan problem kimi qəbul edilir. **Öndə gedən qrupun** təsir dairəsi çox olsa da, neqativ quruluşa malik olduğundan xoşməramlı qəbul edilmir. **Asılı qrup problemlərsə** siyasi cəhətdən zəif olsalar da, xoşniyyətli olduğuna görə qəbul edilir. Bundan başqa, hər iki qrupun xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən **deviant** qrup problemlər də var. Burada eyni zamanda siyasi cəhətdən zəif və neqativ quruluşa malik problemlər cəmləşir ki, bunların həlli bir qədər çətin olur.

Məqsəd və dəyər. Məqsədli auditoriyanın sosial quruluşu o vaxt əhəmiyyət kəsb edir ki, seçilən şəxsi məqsəd və dəyərlərdə, qəbul edilən qərarların effektləri əks olunsun. Bir tərəfdən qərar qəbul edən şəxs məqsədli auditoriyanın ab-havasına baxıb məqsədli problemə üstünlük verə bilər. Digər tərəfdən qərar qəbul

edən şəxs mövcud problem üzrə bir neçə məntiqi qərarlar qəbul etmək qabiliyyətinə malik ola bilər. Məsələn, hamıya məlumdur ki, ölkədə uşaq ölümünün səviyyəsini aşağı salmaq ən ali məqsəddir. Bu məqsədə nail olmaq üçün:

a) tibbi təchizatı müəyyən risk qrupuna vermək, b) havaya zərərli və aktiv maddələr buraxan sənaye sahəsini məhdudlaşdırmaq, q) narkotik və alkoqol qəbul edən hamilə qadınlar üzərində qanunların tətbiqini ciddiləşdirmək və s. Bu tədbirlərin hər biri uşaq ölümünün səviyyəsini azalda bilər. Eyni zamanda bu tədbirlərin tətbiqi başqa fəsadlar da törədə bilər. Belə ki, məsələn, sonuncu tədbirin tətbiqi nəticəsində hamilə qadınlar əzablardan xilas olub yeni həyata da qayıda bilər, cəmiyyətdən təcrid olub qapalı müəssisələrə də düşə bilər.

Qərarın xarakteri. Siyasi prosesdə problemi müəyyən edərkən ikili yanaşma olur: 1-ci müxtəlif aspektlərdə olan problemin özünə yönələn diqqət, 2-ci bu problemlərin həllinin xarakterinə yönələn diqqət. Bu iki istiqamət arasında həmişə mübarizə gedir və bu mübarizə ümumi siyasi razılıq əldə olunana qədər davam edir.

Başlıca meyar bu məsələnin həllində problemin həlli yollarından ibarətdir. Məqsədə nail olmaq üçün prosesin əsas iştirakçılarının inamından və ya güc və maddi resurslardan düzgün istifadə etməklə problemi aradan qaldırmaqdır.

Vildaviski belə hesab edir ki, problemin həlli yolları göstərməyincə rəsmi şəxslər problemi ciddi qəbul etmirlər. O deyir ki, problem o zaman problem olur ki, onun ətrafında hər hansı bir iş görmək olsun.

Terminlərin izahlı şərh

Qərarın səlahiyyəti – bu qərarın xarakteridir – qərarın ehtiyat mənbələrinə uyğunlaşma səviyyəsini müəyyən edir. Qərarın qüvvədə olan digər proqramlarla müqayisəsi, büdcə məhdudiyyətlərinin cəmi ilə müqayisəsi, qərarın qiymətləndirilməsi deməkdir.

Problemlərin fəvqəladəliyi – vəziyyətin əlamətlərini göstərən problemin xarakteristikasıdır. Bu əlamətlərin yoxluğu son dərəcə neqativ nəticələrə aparır.

Problemlərin yeniliyi – problemin xarakteristikası olaraq keçmişdə və gələcəkdə bu problemin həlli ilə bağlı münaqişələrin olmadığını əks etdirir.

Problemlərin əhatəliyi – hadisələrin xüsusiyyətini, ümumi miqyas və nəticələrini əks etdirən problemin xarakteristikasıdır.

Problemin ciddiliyi – problemin xarakterini göstərməklə kütləvi siyasi gündəlikdə onun yerini müəyyən etmək deməkdir. Problemin aşkarlığı, yeniliyi, fəvqəladəliyi nə qədər yüksək olarsa onun siyasi gündəlikdə yer alma prioriteti də böyük olur.

Problemin sosial strukturlaşdırılması – bu bir prosesdir. Onun köməyi ilə problem siyasi gündəliyə salınır və müxtəlif maraqlı tərəflər onu qəbul edir; problem öyrənilir və kəmiyyət ifadəsinə çevrilir.

Məqsədli auditoriyanın sosial strukturlaşdırılması – bu prosesə sosial əhəmiyyətli auditoriyanın ümumi xarakterini müəyyən etmək; bu xarakterə simvolik, obrazlı xüsusi əhəmiyyət kəsb edən göstəriciləri aid etmək daxildir.

§ 4.3. Konseptualizmin üsulları

Problemi müəyyən etdikdən sonra onun müxtəlif elementlərini təhlil etməli, bu elementlərin içərisindən təhlil obyektinə ola bilən ən vacibini təsbit etmək lazımdır. Problemin konseptuallığı – ümumi vəziyyətə təsir edən faktorların dərəcəsini, bu faktorların ibtidai göstəricilərə, əyani hipotezlərə necə söykəndiyini bildirir.

Siyasi təhlilin tətbiqi funksiyası kollektiv seçimin dəyərinin əsaslandırılması, konseptuallığın bu əsaslandırmaya təsirini açıqlayır.

Açıq siyasət – kollektiv seçimin və kollektiv təsirin bir sahəsidir. Kollektiv təsirin çox hissəsi insanlar arasında könüllü razılaşmadan yaranır: buraya insanlar arasında sosial-iqtisadi mübadilə, şəxsi müəssisələrdə, ailədə yaranan qarşılıqlı münasibətlər və s. daxildir. Eyni zamanda açıq siyasətə, kollektiv təsirə malik siyasi qərarlar da daxildir. Belə qərarlar legitim hakimiyyətin təhriki ilə

yanarır. Beləliklə, açıq-kütləvi siyasət şəxsi (fərdi) siyasəti inkar edir, qadağan edir.

Fərdlər yalnız öz məqsədləri üçün fəaliyyət göstərirərsə, kütləvi-açıq siyasətdə dövlət əsaslandırılmış qaydada şəxsi sistemə müdaxilə edir. Bu isə problemin həllində iştirak edən kütləvi siyasətdə vacib bir element kimi qəbul olunur.

Siyasi qərarların əsaslandırılmasına birinci növbədə iqtisadi faydalılıq xidmət edir. Müasir iqtisadi nəzəriyyə rəqabətli iqtisadiyyata, maksimum gəlir, maksimum səmərəliliyə çox üstünlük verir.

Rəqabətli iqtisadiyyat modeli dörd fundamental mülahizəyə əsaslanır:

1) bazar iştirakçılarının hamısı azad formada qiymətə təsir edən məlumatlara malikdirlər və bu qiymətlər onların şəxsi istehsalına və şəxsi rifahına təsir göstərir;

2) bazar iştirakçılarının hamısı qiymət alıcılarıdır – onların heç biri qiymətə təsir edən mənfəətin bölüşdürülməsində iştirakçı deyillər;

3) bazar iştirakçılarının hamısı fərdi qərar qəbul etdiklərinə görə başqa iştirakçıların rifahına toxunmurlar;

4) bazarda bütün maddi rifahlar şəxsi olduğu üçün istifadə də rəqabətli olur.

İqtisadçılar çox hallarda istehsal və tələbata təsir edən rəqabətli iqtisadiyyatda bazar tənzimlənməsinin qüsurlarını da göstərirələr. Bazar tənzimlənməsinin ənənəvi qüsurları, təbii inhisarçılıq, məlumat bərabərsizliyi, dövlət institutları tərəfindən iqtisadi siyasətin açıq nizamlanması tədbirləridir.

Məlumat bərabərsizliyi

Müasir bazarın ən vacib şərtlərindən biri bazarda olan malların, xidmətlərin qiyməti, həmçinin bu malların və xidmətlərin keyfiyyəti barədə bazar iştirakçılarında dolğun məlumatın çatdırılmasıdır. İstehsalçının istehlakçıdan daha çox məlumatlı olmasına məlumatın bərabərsizliyi deyilir.

D.Veymer və A.Vayning bütün malların və xidmətlərin məlumat bərabərsizliyini üç kateqoriyaya ayırırlar.

Birinci kateqoriya istehlakçı hələ almamışdan əvvəl mal və onun qiyməti barədə məlumatlı olur.

İkinci kateqoriya istehlakçı mal və qiymətlərin xüsusiyyətlərini yalnız aldıqdan sonra müəyyən edir (məsələn, tikililər, torpaq və s.).

Üçüncü kateqoriya istehlakçı mal və qiymətlərin xüsusiyyətlərini aldıqdan sonra da müəyyən etməyə çətinlik çəkir (məsələn, dərmanlar, biofəal maddələr və s.).

Beləliklə, birinci kateqoriyadan olan malların məlumat bərabərsizliyinin iqtisadi potensialı çox aşağıdır, 2-ci kateqoriya üçün yüksək, 3-cü kateqoriyalı mallar üçün çox yüksəkdir.

Təbii inhisarçılıq

Rəqabətli bazarın modelinə uyğun olaraq bazar iştirakçılarının hamısı qiymət alanlardır. Onların heç biri bazar gəlirinin payçısı deyil və qiymətə təsir edə bilmirlər. Bu işdə həlledici məsələ bazara daxil olmaq üçün maneənin olmamasıdır. Bazara daxil olmanın əsas məhdudiyyətlərindən biri kapital qoyuluşunun həcmidir. Təbii inhisarçılığın əlamətləri daimi gəlir verən kapital qoyuluşu sahələrini əhatə edir. (məsələn – hidroelektrik stansiyalarının, magistral qaz xəttinin və ya televiziya mərkəzinin tikintisi). Bu hallarda mənfəət yığımı ilkin əmtəlik məhsul istehsalından əvvəl ola bilər.

Belə vəziyyətdə texnoloji effekt iqtisadiyyata təsir edən böyük əhatəli istehsalçının olmasını və daimi yüksək yığımların olmasını diktə edir. Lakin bu anlayış iqtisadi səmərəliliklə ziddiyyət təşkil edir.

Bazarda qiyməti diktə edən böyük istehsalçılar maksimum səmərə verən qiymət və böyük həcmli mal dövriyyəsinə təklif edirlər ki, bu da mütləq istehlakçıların itirilməsinə gətirib çıxarır.

Təbii inhisarçılıq problemlərini dövlət tənzimlənməsi ilə yanaşı (bura daxildir – qiymət **tariflərinin** qoyulması, müəyyən qrup istehlakçılar tərəfindən malın, xidmətin **məcburən** alınması), inhisarçılığın təsirinin itməsi yolu ilə də nizamlamaq olar. Bu işdə ən başlıca amil istehlakçıların tələbini bərabər qaydada təmin edən **substit** ərzaqlar təşkil edir. Buna canlı misal olaraq televizi-

ya şirkətinin xidmətini göstərmək olar. Belə ki, 1950-1970-ci illərdə bu xidmət təbii inhisarçılığın bütün əlamətlərini özündə əks etdirirdi. Ancaq televiziya yayımlanmasında kabel ötürücülərin, video, internet, multimediyanın inkişafı və s. televiziya ilə rəqabət doğuran alternativ sahələr yaratdı.

Analitiklər tənzimləyici və tənzimlənənlərə müxtəlif tərəflərdən yanaşaraq onların birləşməsini (simbiozunu) görürlər. Təbii inhisarçılığın ehtiyatlarından sui-istifadənin ən parlaq nümunəsi isə seçki kampaniyalarının və soyuq müharibələrin maliyyələşdirilməsi olmuşdur.

Eksternaliya – bazar tənzimlənməsinin qüsurları

Bu elə bir vəziyyətdir ki, burada iqtisadiyyat subyekti, yəni istehsalçı və ya istehlakçı, fərdi qərar qəbul edərək yalnız özü daxili xərclər çəkir və onun sayəsində mənfəət alır. Bu da öz növbəsində rəqabətin yol verilən təkmil modelidir. Əgər yol verilən başqa xarici effektlərə görə müavinət ödənilirsə, onda fərdi seçim vektoru Optimum Pareto göstəricisindən uzaqlaşır.

Belə zənn edək ki, şəhər hakimiyyəti pərakəndə satış üzrə böyük mağazanın tikintisində maraqlıdır. Mağazın sahibi isə əsaslı vergi güzəştləri barədə düşünür. Belə olan halda analitikin (siyasi təhlilçinin) qarşısında büdcə vəsaitinin fərdi sektora yönəldilməsini əsaslandırmaq kimi bir məsələ durur. Ona görə də bu ideyanın tərəfdarları bazarda bir sıra tənzimləmə qüsurlarının yaranmasını stimullaşdırmağa cəhd edəcəkdir. Buraya yeni iş yerlərinin açılması, kiçik biznes sahəsinin (kafə, bar, benzokolonka) yaradılması, yeni istehlakçıların əmələ gəlməsi və s. daxildir. Bütün bu sahələr dövlət büdcəsinə əlavə vergi ödəyəcəklər ki, bu da nəticədə sosial mənfəət olacaqdır.

Bu layihənin əleyhdarları isə layihə həyata keçirilərkən bir sıra neqativ qüsurların olmasını göstərirlər. Buraya, nəqliyyatın hədsiz yüklənməsi, ekoloji zərər, kiçik sahibkarların müflis olması və s. daxildir. Belə bir vəziyyətdə siyasi təhlilçi – şəhər hakimiyyətinin vergi yığımından imtina etməsinə və eyni zamanda büdcədən əlavə sosial müavinətlərin ödənməsi imkanını müəyyən etməlidir.

İctimai rifah, bazarda bəzi malların rəqabət üstünlüyü

Belə düşünülür ki, müasir rəqabətli bazarda bütün rifahlar qəbul edilən simmetrik şəxsi qərarların ruhuna uyğun olaraq fərdi sayılır. Fərdi rifah onun sahibindən başqa heç kimə xeyir vermir. Burada əsas məsələ ondan ibarətdir ki, rəqabətli bazar şəraitində üstün rəqabətli malların fərdi istehsalı, sadəcə olaraq, mümkün deyil.

Bu vəziyyət üstün rəqabətli malların iki başlıca xüsusiyyəti ilə izah edilir:

1) rəqabətdən kənar olması ilə, yəni məhsulun hər hansı bir istehlakçı tərəfdən istifadə edilməsi onun həcmnin başqaları üçün azalmasına səbəb olmur;

2) məhsulun və ya xidmətin bir nəfər tərəfindən mütləq istifadəsi başqalarının mütləq istifadəsinə maneçilik törətmir.

Fərdi rifah eyni zamanda həm rəqabətli, həm də inkaredicidir: bu şərtlərin hər hansı birinin pozulması ictimai rifahın mövcudluğundan xəbər verir.

Yalnız üstün rəqabətli malların tipləri daxili və xarici siyasətin ümumi qəbul olunmuş istiqamətlərini geniş mənada nümayiş etdirir.

Rəqabətdən kənar istifadədə olan yollar, ictimai parklar və infrastrukturun digər obyektləri üstün rəqabətli malların misalı kimi göstərmək olar.

Ümumi istifadə üçün ehtiyatlar, rəqabətin təkrar istehsalı, hava, su, heyvanlar aləmi, balıq ehtiyatları, meşə və təbii qazıntılar insanların rifahına xidmət edir. Burada biri tərəfindən istehlak olunan başqası tərəfindən istehlak oluna bilməz məntiqi effektiv məntiq kimi qəbul edilə bilməz. Buna aktual misal olaraq regionun 5 dövləti arasında Xəzər dənizinin təbii ehtiyatlarının bölünməsi üzrə çoxillik mübahisəni göstərmək olar.

Beləliklə, təmiz ictimai rifah (üstün rəqabətli mal) həm rəqabətsiz həm inkaredici xüsusiyyətlərə malikdir.

Bunun təkzibolunmaz nümunəsi milli müdafiə qabiliyyətidir. Belə ki, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin artırılması xərcləri əhali-

nin artımına görə dəyişmiş, eyni zamanda ölkənin hər bir vətəndaşının fərdi istehlakı onun istehsalda iştirakı ilə müqayisə edilmir.

Dövlət nizamlaşmasının qüsurları

Qüsurların bazar nizamlaşması, rifahın qeyri-bərabər bölüşdürülməsi nizamlaşmada hələ də dövlətin müdaxiləsini zəruri edir. Ancaq burada ortaya çıxacaq problemlərdə ən əvvəl dövlət nizamlaşmasının qüsurlarını nəzərə almaq lazımdır.

Dövlət fərdi sektora müdaxilə edərkən siyasi təhlilçi məsələyə hərtərəfli baxmalıdır. Bəzi qüsurlar var ki, onları asanlıqla aradan qaldırmaq olar. Heç vaxt proqnoz vermək olmaz ki, bazarın tənzimlənməsinə dövlətin müdaxiləsi hansı effekti verəcək. Bu gün üçün demək olar ki, nəzəri cəhətdən qüsurların dövlət tərəfindən tənzimlənməsi bazarın qüsurlarından xeyli geridə qalır.

D.Vayner və A.Vayniç dövlət tərəfindən nizamlaşanan qüsurların aşağıdakı siyasi aspektlərə mənsub olduğunu göstərmişlər:

- 1) Açıq demokratiya
- 2) Səlahiyyətli idarəetmə
- 3) Bürokratik təkliflər
- 4) Əyalət idarəetməsi

Burada ən başlıca faktor analitik tərəfindən – açıq demokratiyanın olmasını nəzərə almaqdır. Belə ki, hər hansı bir layihənin təsdiqində açıq demokratiya iktirəlik yaranmasına yol verir.

– Səlahiyyətli idarəetmə anlayışı analitikə (siyasi təhlilçiyə) alternativ siyasi gedişlərin üstünlüyünü göstərməkdə kömək edir.

– Bürokratik təkliflər və mərkəzdənkənar idarəetmə təhlilçiyə layihələrin ilkin həyata keçirilməsində lazım olur.

Terminlərin izahlı şərh

Təbii inhisar – bazar tənzimlənməsinin qüsurlarından biridir. Burada, bazarda qiymətlərə təsir edən bəzi iştirakçılar bazar da pay bölgüsünə nəzarət edirlər.

İdeal rəqabət iqtisadiyyatı – maksimum gəlir, maksimum istehlakçı, maksimum səmərəlilik nəzərdə tutan çoxsaylı firmaların nəzəri modelidir.

Məlumat bərabərsizliyi – bazar tənzimlənməsinin qüsuru kimi burada iştirakçı qiymət və məhsulun keyfiyyəti barədə sərbəst və vaxtında məlumat ala bilmir.

Alternativ seçim – burada bazar qüsurlarının sığortalanması başa düşülür. Əksər hallarda sığortaçılar müştəriləri risklərə görə qruplaşdırı bilmir.

İctimai rifah – burada bəzi malların və xidmətlərin rəqabətdən kənar olması ilə şərtlənir.

Ehtiyatların birgə istifadəsi – müxtəlif ümumi rifahlardır ki, istehlakda özünün rəqabətli olması ilə seçilir (hava, dəniz ehtiyatları, heyvanlar aləmi).

Ədalətlik – müxtəlif iqtisadi göstəricilərin xalqlar arasında bərabər paylanması (gəlirlər və ya zərərlər).

Eksternaliya – bazar iştirakçılarının qəbul etdiyi fərdi olmayan qərarla səciyyələndirilən bazar nizamlanmasının deffektləri.

V FƏSİL

TƏDQIQAT PROQRAMI VƏ OPERATIV TƏHLİL ÜSULLARI

§ 5.1. Tədqiqat proqramının hazırlanması

Hər hansı bir təhlil layihəsini həyata keçirmək üçün əvvəlcədən onun proqramını hazırlamaq lazımdır. Tədqiqat proqramı – tədqiqatın təşkilati-texniki parametrlərini, dəqiq tədqiqat üsullarını, ehtiyat istiqamətlərini müəyyən edir.

Tədqiqat proqramı – aşağıdakı məsələləri həll edir:

1. Tədqiqatın adını və obyektini müəyyən etmək
2. Fenomenin konseptuallığını izah etmək
3. Tədqiqatın fərziyyəsini formalaşdırmaq
4. Tədqiqatın fərziyyəsinin operativ təhlilini vermək

Obyektin tədqiqat proqramı siyasi analizin istiqamətləri ilə müəyyən edilir. Belə ki, tədqiqat obyektini olaraq problemlə vəziyyəti təhlil edə bilən əsas suallar seçilməlidir. Məsələn: enerji sahəsini inhisardan çıxarmaqla onun istifadə səmərəsini yaxşılaşdırmaq olarmı? Yaxud vergi sistemini dəyişməklə təqaüdçülərin həyat səviyyəsini qaldırmaq olarmı? Hərbiyədə hansı reformalar aparılmalıdır ki, ölkənin müdafiə qüdrəti yüksəlsin? Ölkənin sosial-siyasi sabitliyinə hansı faktorlar təsir edir və s.

Siyasi təhlilin tətbiqi xarakteri tədqiqatın adı ilə də müəyyən edilir. Məsələn, aqressiya yarada bilən fərziyyəvi faktorların tədqiqatı, bəşəriyyətin gələcək mürəkkəb modelinin tədqiqatı kimi məsələlər – **fundamental tədqiqat** adlanır. Sosial partlayışlar törədə bilən problemlərin qarşısını alacaq tədqiqatlar isə **tətbiqi tədqiqat** adlanır.

Beləliklə, tədqiqatın obyektini və adını müəyyən etdikdən sonra bizi maraqlandıran fenomenə diqqət yetirməliyik. Burada digər fenomenlərin eyniləşməsi mövcuddur və bunların arasında qarşılıqlı əlaqə vardır. Bu əlaqələrin biri **müstəqil dəyişən**, digəri

qeyri-müstəqil dəyişən əlaqədir. Müstəqil dəyişən əlaqə fenomenin yaranmasına birbaşa təsir göstərir, qeyri-müstəqil əlaqə isə müstəqil əlaqəyə və fenomenin yaranmasına köməkçi təsir göstərir.

Bəzən vəziyyət gözləndiyindən daha mürəkkəb olur. Müstəqil və qeyri-müstəqil əlaqələrin izahından kənara çıxır. Məsələn, dövlət qurumları müxalifətin təsiri, yaxud müqaviməti nəticəsində, insan haqlarının pozulmasına yol verə bilər. Bundan başqa, vəziyyətin pisləşməsinə xarici dövlətlərin, xüsusilə super dövlətlərin təsiri ola bilər. Beləliklə, dəyişkən əlaqələr və onların təsiri dairəvi şəkildə çoxalar. Bununla da insan haqlarının pozulması yollarının müxtəlif modelləri və nəzəriyyələri ortaya çıxa bilər.

Veymer və Vayninqin dediyinə görə yaxşı düşünülmüş konsepsiya-proqram nəzəri və təcrübi səbəbdən birmənalı və ikili standartlı ola bilməz. Biz hamımız çalışırıq ki, məsələyə bizi əhatə edən cəmiyyətin qəbul edəcəyi birmənalı cavab verək. Ancaq siyasi təhlildə problemi işıqlandıra biləcək ziddiyyətləri açmaq lazımdır, təkzib etmək lazım deyil.

Tədqiqatçı öyrənilən fenomenə bir sıra müstəqil dəyişmələrin birbaşa təsirini müşahidə edə bilər. Prosesin əvvəlində təsir göstərən dəyişmələrə **ilkin, başlanğıc dəyişmə** deyilir. Başlanğıc dəyişmənin ardınca gələn müstəqil dəyişməyə **aralıq dəyişmə** deyilir və s. Bütün bunların hamısı isə qarşılıqlı əlaqəli şəkildə baş verir.

İnsan haqlarını pozan fenomen amillərin variantları

Tədqiqat proqramının hazırlanmasında növbəti addım fərziyyənin (nəzəriyyənin) formalaşdırılmasıdır. Fərziyyə (hipotez) məcmu təsdiqlə yanaşı, müstəqil dəyişmədən qeyri-müstəqil dəyişmənin necə yaranmasını özündə əks etdirir. Fərziyyə qarşılıqlı əlaqələrin gələcəkdə necə olacağını nəzərdə tutduğuna görə bu əlaqələr sonradan qeyri-dəqiq ola bilərlər. Ona görə də, tədqiqatın sonrakı prosesdə təhlili irəli sürülmüş fərziyyələrin ardıcıl yoxlanmasını tələb edir.

Aşağıda göstərilən fərziyyə sistemi, insan hüquqlarının pozulması konsepsiyasının təhlilini açır.

1. Rəqiblər tərəfindən siyasi hədə nə qədər yüksək olarsa, rejimin güc vasitəsilə cavab verməsi də bir o qədər çox ehtimal olunur.

2. Əhali tərəfindən inqilabçıların gizli müdafiəsi nə qədər yüksək olarsa, o qədər də rejimin terrorla cavab verməsi ehtimalı yaranır.

3. Terror və partizan taktikasına arxalanan müxalifət, cavabında dövlət tərəfindən terror gözləmək məcburiyyətindədir.

4. Rejim ilk olaraq siyasi müdafiəsi olmayan qruplara qarşı terror həyata keçirir, nəinki elita içərisində təsirə və tərəfdaşlara malik olan müxalifət qruplarına qarşı.

5. İlk olaraq öz rəqiblərinə qarşı zəif rejimlər güc tətbiq edirlər, nəinki güclü rejimlər.

6. Güc vasitəsilə öz mənafeyini qoruyan və təsdiq edən elitanın, rəqiblərinin gözlənilən çağırışlarına da, güclə cavab verəcəyi ehtimal olunur.

7. Qüvvələrə bölünmüş cəmiyyətdə bir hadisədə dövlət terrorunun müvəffəqiyyətlə tətbiqi siyasi nəzarətin müdafiəsi üçün ilk öncə terrorun ardıcıl öyrənilməsinə və qabaqcadan həyata keçirilməsinə gətirib çıxarır.

8. Hakim elitanın dövlət terrorunun təsdiq edilməsi barədə qərarı, təcrübədə müvəffəqiyyətlə tətbiq edilmiş dövlət terroru ilə modelləşdirilir.

9. Cəmiyyətin yetkinliyi və üstünlüyü nə qədər güclü olarsa, cəmiyyət içərisində əsas nəzarət vasitəsi kimi rejim güc tətbiq edəcəkdir.

10. Hakim-elita cəmiyyətdə azlıqda olarsa terror törətməyə meyilli olur.

11. Kənardan hədə-qorxu hiss eləyən hakimiyyət öz daxili oponentlərinə qarşı güc tətbiq etməyə meyilli olur.

12. Superdövlətlərin təsiri ilə konfliktə cəlb edilən hakimiyyət dövlət səviyyəsində terrorçuluqdan tutmuş ən son güc tədbirləri görməyə üstünlük verir.

13. Dünyəvi sistemdə əyalət statusu almış, zorakılıq yolu ilə idarə olunan hakimiyyətin cəzasız qalması ehtimalı çoxalır.

Beləliklə, pis formalaşmış fərziyyələr öyrənilən fenomenin, həmçinin elmi təhqiqatın xarakterini başa düşməkdə şəffaf ola bilmir.

Yaxşı formalaşan fərziyyənin isə altı əsas xüsusiyyətini göstərmək olar:

– Fərziyyə özünün **empirik təsdiqini** tapmalıdır, real həyatda olan qarşılıqlı əlaqələri özündə əks etdirməlidir. Məsələn, "Demokratiya ən yaxşı idarəetmə formasıdır" deyimi heç də fərziyyə deyil, normativ təsdiq olmaqla müəllifin öz mövqeyini bildirir, fenomenin reallığını isə göstərmir. Ona görə də bu misalda fərziyyə belə formalaşmalıdır: "Demokratiyaya ən çox, yüksək iqtisadi inkişafa malik olan ölkələrdə rast gəlmək olar".

– Fərziyyələr **ali keyfiyyətlərə** malik olmalıdır: fərziyyə fenomeni tək konkret görünüşlə deyil, hərtərəfli izah etməlidir. Məsələn, tutaq ki, şəhər meri ilə Əmlak Komitəsinin başçısı arasında olan anlaşılmazlıq şəhərdə özəlləşdirmədən imtina etməyə gətirib çıxarmışdır. Bu fərziyyə yaddaqalan olsa da, ümumiləşdirilmiş, hərtərəfli izah olunan fərziyyə deyil.

– Fərziyyələr **həqiqətə uyğun** olmalıdır – burada məntiqi düşünlümlü dəlillər olmalıdır. "Liberal Partiyasına ağsaçlı insanlar daha çox səs verəcəklər, nəinki qarasaçlı insanlar" – deyimi məntiqdən tamamilə uzaqdır.

– Fərziyyələr dəqiq **konkret**, tərkibi isə aydın olmalıdır. Məsələn, "insanın psixoloji xarakteri ilə siyasi əqidəsi arasında əlaqə vardır" ifadəsi tələbə cavab vermir.

Burada xasiyyətin hansı cizgilərinin hansı siyasi əqidə ilə necə əlaqədar olması izah edilməlidir.

– Fərziyyələr **yoxlanıla bilən olmalıdırlar**: tədqiqatçı bəzi məlumatları və sübutları yığmaq imkanına malik olmalıdır ki, fərziyyəni ya təsdiq, ya da inkar etsin. Məsələn, tarixi keçmiş haqqında bəzi hadisələri dəqiqləşdirmək üçün arxiv məlumatlarına müraciət etmək lazım gəlir.

Fərziyyə (nəzəriyyələr) **açıq təhlili** olmalıdır. Fərziyyə müvafiq terminlərlə elə zəngin olmalıdır ki, məsələnin xüsusatlarını tam açə bilsin. Məsələn, "təhsilin səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, ölkədə demokratiyanın səviyyəsi də yüksək olar" – deyimi böyük açıqlama, aydınlıq tələb edir və bu aydınlığı göstərmək üçün müvafiq terminlərdən istifadə olunmalıdır.

Beləliklə, **açıq təhlil** – abstrakt nəzəri düşüncələrin dəqiq fikirlərə çevrilməsi, bizi maraqlandıran hər hansı bir prosesin dəqiq ölçülə bilməsi kimi başa düşülməlidir. Bəzi dəyişkənliklər – məsələn, cins və yaş təsvirləri tarixən müəyyən olduğuna görə açıq təhlilə ehtiyacı yoxdur. Ancaq daha abstrakt düşüncələr özünün təsdiqi üçün böyük tutumlu yaradıcılıq işləri tələb edir.

Hər bir dəyişənliyin göstəricisi və bu göstəricinin qiymət şkalası olmalıdır. Fərziyyənin əhəmiyyətini bu qiymət şkalası ilə ölçür və onun düzgünlüyünü müəyyən edirlər.

§ 5.2. Operativ təhlil üsulları

Tədqiqat proqramının formalaşmasını aşağıdakı ardıcılıqlı tərtib etmək lazımdır: proqram, fərziyyə, işçi proqram, ölçü.

Belə hesab edək ki, bizi cəmiyyətdə sosial-siyasi problemlərin qeyri-sabitliyi maraqlandırır. Müəyyən edilmiş əvvəlki proqramlara əsaslanaraq belə demək olar ki, "ölkədə hakimiyyətin legitimliyi sosial-siyasi sabitliyin səviyyəsindən asılıdır". Bu müəyyənlikdən sonra biz belə bir fərziyyə irəli sürə bilərik: "Hakimiyyətin legitimliyi nə qədər yüksək olarsa, cəmiyyətdə qeyri-sabitliyin səviyyəsi bir o qədər aşağı olar".

Yuxarıda göstərilən yeniləşmə operativ təhlil adlanır. Çünki barada xüsusi ölçüyə gələn abstrakt düşüncələr əhəmiyyətli çoxluğa gətirib çıxarır.

Siyasi tədqiqatda rast gəlinən bir çox amillərin operativ təhlili müəyyən çətinlik yarada bilər. Bu amillərdən – **legitimliyi, səfərbərliyi, institutlaşmanı** (ardıcıl öyrətmə), **kommunikasiyanı** göstərmək olar.

Bəzi düşüncələr var ki, onların məzmunu müəyyən edilmiş açıq və ənənəvi ölçülərə gəlmir. Belə hallarda ekspert üsullarına əl atılır, xüsusi quraşdırılmış şkala modellərindən istifadə olunur.

Tədqiqat zamanı müxtəlif sahələr üzrə bir-birinə təsir edən dəyişikliklər mütləq nəzərə alınmalıdır.

Terminlərin izahlı şərh

İlkin dəyişkənlik – başqa dəyişkənliklər öz təsirini göstərənə qədər, baş verən ilkin müstəqil dəyişikliklər nəzərdə tutulur.

Alilik – fenomenin universallığını, əhatəliyini kifayət qədər geniş izah etmək qabiliyyəti deməkdir.

Fərziyyə – müstəqil dəyişkənliyin asılı dəyişkənliyə göstərdiyi təsirlə öyrənilən hər hansı bir hadisənin qarşılıqlı əlaqəsini müəyyən etməyi əhatə edən faktorların məcmusu.

Asılı dəyişkənlik – digər dəyişkənliyin əhəmiyyətinin dəyişməsinə cavab olaraq öz əhəmiyyətini dəyişən – dəyişkənlikdir.

Müstəqil dəyişkənlik – digər dəyişkənliklərə təsir göstərərək öz əhəmiyyətini dəyişən – dəyişkənlikdir.

Dəyişkənlik – öyrənilən hadisənin müşahidə olunan sınılanmış formasıdır. Abstrakt hadisələrin sınılanmış ölçülərlə qiymətləndirilməsi deməkdir.

Orta (aralıq) dəyişkənlik – ilkin (başlanğıc) dəyişkənliyin təsirini özündə əks etdirən müstəqil dəyişkənlik.

VI FƏSİL

SIYASI TƏHLİLİN METODLARI

§ 6.1. Siyasi təhlilin metodları, statistik metod

Siyasi təhlilçi öz fəaliyyətində – faktlar (dəlillər), şəhadətlər, statistik hesabatlar, maliyyə hesabatları və s. kimi müxtəlif göstəricilərlə rastlaşa bilər. Siyasi təhlilçi belə pərakəndə məlumatların içindən konkret problem üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən göstəricini seçməlidir. Panon və Savitski belə hesab edirlər ki, təhlilçi bəzən göstəricilərin çoxluğundan problem üçün faydalı məlumatları seçə bilmir.

Təhlil zamanı təhlilçinin özünün yığdığı göstəricilər **birinci**, başqa təhlilçi tərəfindən təqdim olunan sınılanmış göstəricilər isə **ikinci** olur.

Birinci göstəricilərin əsas mənbəyi insanlar, ikinci göstəricilərin əsas mənbəyi müxtəlif sənədlərdir. Buraya statistik toplular, analitik jurnallar, bülletenlər, internet saytları və s. daxildir. 1-ci göstəricilərin əsas alınma üsulları sosioloji sorğular vasitəsilə müəyyən edilir. Bura daxildir: anketlərin doldurulması, müsahibələrin götürülməsi və eksperiment təhlillər.

Statistik göstəricilərə isə həm 1-ci həm də 2-ci məlumatların əldə olunmasına aiddir.

Statistik üsullar

Siyasi təhlildə statistik göstəriciləri əsasən iki hissəyə ayırmaq olar:

1. Ölçmənin səviyyəsi
2. Dəyişkənliyin miqdarı

Adətən üç ölçmə səviyyəsi tətbiq olunur – nominal, sıralama və interval ölçülər.

Nominal şkala statistikada rəqəmli göstəricinin ən zəif formasıdır. Məsələn, insanların sıyahıya alınma cədvəllərində milli mənsubiyyəti müəyyən etmək tələb olunur. Bunun üçün hər etnik

qrupu bir rəqəmlə sıralayırıq (1, 2, 3 və s.) və yaxud hərflərlə (a, b, c və s.) qeyd edirik. Göründüyü kimi, milli keyfiyyətlərin açılmasında bu rəqəmlər və hərflər heç bir əhəmiyyət kəsb etmir.

Statistik göstəricilərin açılmasında **sıralama üzrə ölçülər** lazımı əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, burada respondentləri təhsil səviyyəsinə görə sıralamaq olar – natamam orta, orta – natamam ali – ali.

"**İnterval şkala**" isə ölçülər haqqında daha dolğun məlumat verir. Məsələn, burada respondentləri əldə etdikləri gəlirə görə qruplaşdırmaq olar. Bununla biz təhlil olunan hadisələr arasında məsafəni, bir-birinə görə yerləşmə nisbətini, mövqeyini müəyyən edə bilirik.

İnterval şkalanın üstünlüyü nominal və sıralama şkaladan daha çoxdur. Ona görə də siyasi təhlilçilər sosial, siyasi və iqtisadi təhqiqatlarda ən çox interval şkalasından istifadə edirlər.

Ölçmə səviyyəsi dəyişikliyin miqdarından asılı olaraq **birölçülü, ikiölçülü** və **çoxölçülü** kəmiyyətlər olur. Müxtəlif səviyyəli ölçülər üçün müvafiq səviyyəli ölçü kəmiyyətləri tətbiq olunur.

Birölçülü dəyişkənliyin əlamətlərini aşkar etmək üçün iki tip statistik prosesdən istifadə olunur.

Birinci ortaq ənənələrin ölçülməsi. Bu dəyişkənliyə xas olan bütün əlamətləri özündə əks etdirir.

İkinci ölçmə – disporsiya adlanır ki, bu ölçmədə obyektə məxsus olan əlamətlərin ortaq məxrəcindən o tərəf-bu tərəfə olan əhəmiyyəti öyrənilir.

Nominal ölçmə səviyyəsinin standart üsulu isə sıralama ölçmə səviyyəsi ilə interval ölçmə səviyyəsinin **ortaq həndəsi** üsuludur.

İkiliölçülü ölçmə, dəyişkənliklər arasında əlaqə yaradır. Ortağa belə bir sual çıxır: – bu əlaqə nə qədər möhkəmdir? – Statistika bu möhkəmliyi göstərən **əlaqə əmsalı** mövcuddur.

İkinci ölçmədə iki dəyişkənlik arasında münasibətləri göstərən kəmiyyətə – statistik əhəmiyyət deyilir. Bu iki dəyişiklik arasında olan əlaqənin mümkün **ehtimalını** göstərir.

Standart ölçmə üsullarının səviyyəsindən asılı olaraq iki dəyişkənlik arasında əlaqə alfa, qamma və düzəliş əmsalı ola bilər.

Çoxölçülü ölçmələr isə öz növbəsində bütün dəyişkənliyin intervallarla əks olunduğunu göstərir. Buradan məlum olur ki, nominal və sıralanan ölçmə səviyyələri üçün çoxölçülü üsullar tətbiq oluna bilməz.

Çoxölçülü üsullara – çoxsaylı regressiyalar, faktların təhlili, pat-təhlil və s. daxildir.

Çoxsaylı regressiyalarda – xərclər çoxsaylı nöqtələrdən keçirilərkən kvadratların sayı mümkün qədər az olmalıdır. Buna azkvadratlar üsulu deyilir.

Faktlarla təhlil – siyasi təhlildə tətbiq olunmaqla, əlamətlərin iki dəfə ölçməsinin riyazi nəticəli statistik göstəricisinə əsaslanır.

§ 6.2. Kontent təhlil

Köməkçi siyasi təhlildə sənədləşdirilmiş mənbələrdən müxtəlif vasitələrlə istifadə edirlər. Bəziləri bu və ya digər nöqtəyi-nəzərin fikrin əsaslandırılması üçün onlardan sitat, təsvir, sözlər götürürlər. Başqaları isə onların tərkibindən miqdarı müəyyən edən məlumatlar götürürlər.

Kontent təhlil isə imkan verir ki, çoxsaylı sənədləşdirilmiş mənbədən özündə say məlumatlarını əks etdirən informasiyaları yox, miqdarın keyfiyyətə qiymətləndirilməsini götürməyə imkan verən əsasları seçsin.

Məsələn, təhlilçi seçki komissiyasına həsr olunmuş kütləvi informasiya vasitələrinin materiallarına müraciət edərək, ayrı-ayrı namizədlərin işıqlandırılmasında olan müxtəlif formaları aydınlaşdırır. Belə iş bu predmeti xarakterizə edən yüzlərlə qəzet statyalarının, xəbər materiallarının, say məlumatlarının üstündə işləməklə əmələ gəlir.

Kontent təhlildə birinci addım sənədlərin seçilməsindən başlayır. Əgər təhlilçini namizədin siyasi yetkinliyi maraqlandırarsa onda o topladığı materiallara namizədin çıxışlarını və partiya **proqramlarını** əlavə edir. Əgər tədqiqatın **predmeti** cəmiyyətdə milli və irqi **dözümlülükdürsə**, onda toplanan materiallar televiziya verilişlərinin, ədəbi və bədii tekstlərin yazısından ibarət olma-

lıdır. Zəruri məlumatların ümumi xüsusiyyətlərini müəyyən etdikdən sonra təhlilçi aşağıda göstərilən **standart** tələblərin seçiminə başlayır. Kontent təhlildə ikinci addım ölçü aparmaq üçün kateqoriya tərkibinin siyahılarını tərtib etməkdir.

Belə siyahıya mühüm aktual ictimai problemlər, bu problemlərə müxtəlif yaxınlaşmalar, siyasətçilərin adları, siyasi partiya və təşkilatların adları, təşkilatların (partiyaların) müraciət etdikləri məqsədli qruplar, emosiya xüsusiyyətlərinin tonu, müdafiə – tənbeh və s. kimi məsələlər daxil edilə bilər.

Təhlilin başqa bir növü təhlilidə tək-tək seçimdən ibarətdir. Məsələn, təhlilçi hər sənəd üzrə ayrıca qeydlər edə bilər. Burada hər sözü, hər mövzunu, hər şəxsiyyəti, hər cümləni, hər abzası, ümumilikdə hər sənədi analitik təhlilə cəlb etmək olar.

Kontent təhlilin zəif cəhəti onu keçirmək üçün həddindən artıq çox vaxtın tələb olunmasıdır.

Ancaq kompüter texnologiyalarının inkişafı, böyük məzmunlu ümumi elektron məlumat bazasının yaradılması ilə əlaqədar bu problem keçmişdə qalmaqdadır.

§ 6.3. Sosioloji metod

Siyasi təhlildə sosioloji metod, yeni seçmə tədqiqatı, sorğu tədqiqatı, rəqis-qrup, təcrübə və kvazi təcrübə tədqiqatları geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Tədqiqat proqramının işlənməsində sorğu üsulunun seçimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sorğu üsulları müxtəlif cür ola bilər. Məsələn, **üzbəüz müsahibə** – Canlı və ya üzbəüz müsahibə bahalı olsa da, çox dəqiq məlumat mənbəyi hesab edilir. Bu üsul çoxsaylı sualların qoyulması zamanı daha effektivdir.

Telefon sorğusu – telefon sorğusu ucuz başa gəlir və məlumatların dəqiqlik ehtimalı azdır. Bu üsul sualların qoyulmasının az olduğu və tez məlumat alma zamanı daha əlverişlidir.

Poçt göndərişləri – bu üsul nisbətən ucuz başa gəlir, kənar şəxslər bura müdaxilə edə bilmir. Respondentlərə sərbəst və rahat düşünmək imkanı yaranır. Poçt sorğusunun zəif cəhəti ondan iba-

rətdir ki, burda respondentlərin çox az bir hissəsi sorğuya cavab verir.

Hər hansı bir sorğu üsulunda əsas meyar yekun nəticə hesab edilir. Tam yekun nəticə sorğu keçirilən bütün qrup insanların məlumatını nəzərdə tutur. Belə fərz edək ki, N adlı şəhərdə zibilyandırma müəssisəsi tikmək haqqında sorğu keçirilməlidir. Bu halda əsas kimi şəhərin bütün yaşlı əhalisinin sorğusunun yekunları götürülür. Vaxt və vəsait imkan verdiyi halda həmin şəhərin bütün əhalisi arasında sorğu keçirilməlidir. Ancaq real vəziyyətdə bu iş üçün vaxt və vəsait çatışmazlığı olduğu halda seçmə sorğu üsulundan da istifadə edilə bilər.

Sorğu obyektı olaraq müxtəlif seçmə üsulları mövcuddur. Ən əsası isə **obyektiv** və **ehtimal** olunan seçmə üsullarıdır.

Seçmənin aşağıdakı növləri müəyyən edilmişdir:

1) **Təsadüfi seçim** – təsadüfi seçmədə yekun seçmənin hər bir elementi seçilmə şansı qazanır. Məsələn, böyük şəhərlərdə telefon sorğusu keçirərkən hər on abonentdən birinə müraciət etmək kifayət edir.

2) **Yetkin seçim** – burada yekun seçim bir necə alt qruplara bölünür. Məsələn, ali təhsil sistemində müvafiq dəyişkənliyin aparılması üçün biz adətən tələbələrədən, onların valideynlərindən, müəllimlərdən sorğu aparırıq. Bu məsələyə onların hər birinin ayrıca rəyi ola bilər.

3) **Qlobal seçim** – burada söhbət müstəsna böyük yekun seçiməndən gedir. Texniki və maliyyə imkanlarının olmaması səbəbindən respondentlərin hər birindən sorğu aparmaq mümkün olmur. Belə fərz edək ki, bizi böyük şəhərlərin bəzi xüsusi aspektləri maraqlandırır. Bu zaman biz bütün şəhərlərdə sorğu aparmırıq, yüz şəhərin arasından 10 şəhər seçirik və onlarda sorğu aparırıq, nəticəsini isə bütün şəhərlərə şamil edirik.

§ 6.4. Seçimin səhvləri

Seçimdə səhvlər müxtəlif səbəblərdən yarana bilər. Aşağıda ən çox rast gəlinən səhvlər qeyd olunmuşdur.

1) **Təqdim olunmayan** seçim – burda klassik səhv telefon sorğusu hesab edilir. Məsələn, telefon sorğusu zamanı 1936-cı ildə Amerikada prezident seçkiləri ilə əlaqədar olan sorğunu göstərmək olar. Belə ki, sorğu zamanı Respublikaçılar Partiyasının lideri Alfa Lendonun irəlidə getdiyi göstərilmişdir. Ancaq seçki zamanı Franklin Ruzvelt inandırıcı qələbə qazanmışdır.

2) **Fəlsəfi seçim** – sorğuya cavab verməyə razı olan respondentlərin arasından müsbət mənada fərqlənən seçimdir. Onların tərkibində Azərbaycan dilini bilən, savadlı, orta dərəcədə təminatlı, yaşlı insanlar bu fərqli seçimdə üstünlük təşkil edir.

3) **Qeyri-səmimi** – seçim sorğu zamanı məlumat toplayan respondentlərdən bəzi hallarda qeyri-səmimi cavablar ala bilər. Xüsusilə respondentlər öz şəxsi yaşayışları ilə bağlı, dini xidmətlərinə görə, irqi münasibətlərinə görə və s. öz fikirlərini açıqlamaqda qeyri-səmimilik göstərə bilərlər.

4) **Məlumatların toplanmasında səhvlər** – fiziki, texniki və s. səbəblərə görə məlumatların yığılmasında çətinlik yarana bilər, bu da öz növbəsində seçimdə dəyişkənliyə gətirib çıxarır. Məsələn, siyasi təhlilçi korrupsiya, narkotiklərin qeyri-qanuni dövriyyəsi, orduda nizamnamədən kənarlaşma hallarına yol verilməsi problemləri ilə məşğul olarkən mütləq elə maneələrə rast gəlir ki, bu da göstəricilərin hiss ediləcək dərəcədə dəyişməsinə gətirib çıxarır.

5) **Müşahidə səhvləri** – hadisələrin müşahidəsi prosesində yaranır, bir çox hallarda eksperiment yolu ilə müəyyən olunmur. Belə ki, 1920-ci illərdə fizik Verner Qeyzenberqin apardığı eksperimentlər müvəffəqiyyət qazanmasa da, onun adını məşhurlaşdırmışdı. Eksperimentdə atom hissəciklərinin mövqeyini müəyyən etmək nəzərdə tutulurdu. Belə ki, atom hissəciklərinin axtarılan mövqeyini müəyyən etmək üçün onları foton şüaları ilə yükləmişlər. Bu zaman foton şüalarının təsiri nəticəsində atom hissəciklərinin özünün əvvəlki vəziyyətinin təsadüfi qaydalarla düzülməsini göstərmişdir. Bu da atom hissəciklərinin ilkin düzülüş qaydalarının müəyyən edilməsini aradan qaldırmışdır.

Eksperiment nəzərdə tutulan istiqamətdə heç bir uğur qazanmamışdır. Bununla belə, bu uğursuzluq bu eksperimentdə "Qeyzenberq qeyri-müəyyənlik prinsipi" yaratmışdır.

6) **Sual qoyuluşunun səhvləri** – əgər sualda gizli əlamətlər varsa, respondent sorğuya lazımı dəqiqliklə cavab verə bilməyəcək. Sorğu zamanı respondentlərin çoxu – ətraf mühitin təmizliyi, insan faktorunun yüksəlməsi, səhiyyənin inkişafı, təhsil və bu kontekstdən olan digər suallara müsbət cavab verəcəklər. Əgər bu məsələlər ətrafında büdcənin azaldılması və yaxud nəzərdə tutulan vergilərin artırılması istiqamətində suallar qoyulsa onda respondentlərin fikri dəyişilə bilər.

Terminlərin izahlı şərh

– **əsaslandırılmış statistika** – əvvəlcədən müəyyən edilmiş proqram üzrə kütləvi sosial hadisələrin təhlilinin yekun üsulları.

– **Disporsiya** – orta məxrəcdən o tərəf-bu tərəfə dəyişməni müəyyən edən ölçü.

– **Əmsal korelyasi** – iki dəyişkənlik arasında əlaqəni müəyyən edən ölçmə üsulu.

– **Əlaqə əmsalı** – bir dəyişkənliyin digər dəyişkənliyə nisbətən dəyişmə əhəmiyyətinin göstəricisi.

– **Dəb** – əlamətin tez-tez dəyişən əhəmiyyətini göstərir. Nominal göstəricisinin orta əhəmiyyətinin ölçmə üsulu.

§ 6.5. Modelləşdirmə

Hər hansı bir obyektin əsas əlamətlərini öyrənməyə imkan verən sadələşmiş formasına model deyilir. Modelləşmə **geniş** və **məhdud** formalarda istifadə oluna bilər. **Geniş miqyasda** modelləşdirmə bilik nəzəriyyəsinin əsas prinsiplərini açır. Modelləşdirmə nəzəri və təcrübi elmi tədqiqatların bütün mərhələlərdə izahını verə bilər. **Məhdud formada** modelləşdirmə isə siyasi təhlilin hər hansı bir mərhələsini, onun əsas elementlərini **riyazi kəmiy-**

yətlərlə əks etdirir. Ona görə də modelləşdirmə prosesini riyazi tənliliklər səviyyəsində təhlil etməliyik.

Riyazi modelə böyük həcmli məlumatlar daxil ola bilər. Riyazi modelləşdirmədən istifadə zamanı, siyasi təhlilçi məntiqdən, statistikadan, fiziki biliklərdən, iqtisadiyyatdan və s. istifadə edir.

Riyazi modelləşdirmənin dörd əsas üstünlüyü var: – 1-ci riyazi modelləşdirmə bizim istifadə etdiyimiz sadə modelləşdirmələri qaydaya salır; 2-ci dəqiq və birmənalı olur; 3-cü dillə, danışığıla ifadə oluna bilməyən mürəkkəb fikirləri, tənliliklər vasitəsilə təhlil edir; 4-cü ilk baxışdan müxtəlif görünən problemlərə ümumi məxrəc tapır.

Bütövlükdə modelləşdirmə təcrübə qazanılmasına, səhvlərin düzəldilməsinə, təklif olunan strukturların yoxlanmasına, keçmiş hadisələrin bərpə olunmasına və s. xidmət edir.

Birinci olaraq riyazi modelləşdirmə **iqtisadiyyat** elmini, onun ardınca **psixologiya** elmini və üçüncü olaraq **politologiyamı** əhatə etmişdir. Ancaq siyasi proseslərin riyazi modelləşdirilməsinin özünəməxsus bir neçə xüsusiyyətləri var:

– Bir çox siyasi qərarların qəbulunda iqtisadi göstəricilər böyük rol oynayır. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, iqtisadi modelləşdirməni bəzi hallarda politologiyaya da tətbiq etmək olar.

– Səsvermə prosesi siyasi proses olmaqla onun da nəticələri rəqəmlərlə ifadə olunur.

– Hərbi-siyasi qərarlar çox vaxt rəqəmlərlə şərh olunur (raketlərin sayı, tankların sayı və s.)

– Müxtəlif qrup respondentlər arasında ictimai rəyin öyrənilməsi %-lə əks olunur.

Beləliklə, siyasi təhlildə miqdarla riyazi modelləşdirmə arasında məsafə çox yaxındır. Bununla yanaşı, matematik modelləşmə təkə say göstəriciləri ilə məhdudlaşmayaraq keyfiyyət göstəricilərini də özündə göstərə bilər.

Siyasi hadisələrin modelləşdirilməsinin əsasını **ivent-təhlil** (ivent – hadisə deməkdir /ingilis/) təşkil edir. İvent-təhlil mürəkkəb siyasi prosesləri qaydaya salaraq sıralanmış hadisələr forma-

sında təqdim edir. Buna ənənəvi misal göstərmək olar – normativ sənədlərin qəbul olunmasını, siyasi liderlərin açıq bəyanatını, kütləvi nümayişləri, terror aktlarını, siyasi qətləri və s.

İlk dəfə olaraq ivent-analiz (təhlil) 1960-cı illərdə ABŞ Dövlət departamentinin ehtiyacına görə aparılmışdır. Məqsəd ABŞ-ın xarici siyasətinə uyğun olaraq onları maraqlandıran ölkələrdə sosial siyasətin vəziyyətini öyrənmək idi. Ən geniş yayılmış siyasi təhlil üsullarından biri də situativ təhlildir. Bunun bazasında aşağıdakı məsələlər həll edilə bilər:

- prosesə təsir edə bilən iştirakçıların müəyyən edilməsi, həmçinin qeyri-siyasi subyektlərin aydınlaşdırılması;

- hadisənin hər bir iştirakçısının situasiyaya siyasi təsirinin səviyyəsinin qiymətləndirilməsi;

- situativ təhlildə iştirak edən strateji müttəfiqləri, taktiki koalisiya iştirakçıları, ssenarilərin inkişafı tendensiyasını iştirakçıların münasibətini müəyyən etmək;

- alternativ təsir variantlarını və onların müvəffəqiyyət əldə etmə ehtimallarını proqnozlaşdırmaq;

- məqsədli strategiyanı və onun optimal təsir variantlarını siyasi situasiyanın inkişaf proqnozlarını nəzərə alaraq formalaşdırmaq.

§ 6.6. Siyasi təhlildə Riçardson modeli

Riçardson modeli təkcə siyasətdə deyil, iqtisadiyyatda da özünə geniş yer tapmışdır.

- Lyuis Riçardson hərbi qulluğa çağırılana qədər Britaniyanın hava proqnozu xidmətində çalışmışdır. O, Birinci Dünya müharibəsinin iştirakçısı olmuşdur. Bu müharibə onun həyatında silinməz izlər qoymuşdur. Mülki həyata qayıtdıqdan sonra o, ömrünü müharibələrin törənməsinin qarşısını almağa həsr etmişdir. Riçardson deyirdi ki, siyasətçilər hadisələrin inkişafını əvvəlcədən görə bilsələr, heç vaxt müharibələrin başlanmasına yol verməzlər. Riçardson dövlətlərin hərbi münasibətə qatılmasını riyazi dəqiqliklə proqnozlaşdıran analitik model hazırla-

dı. Bu proqnozun əsasını, qaçılmaz hərbi konfliktə gətirib çıxaran, güclü silahlanma təşkil edir. Bir ölkənin üstünlüyü digər ölkəni qıcıqlandırır.

Riçardson uzun illərin təcrübələrinə arxalanaraq belə bir model təklif edir:

Silahlanmaya görə X dövləti U dövləti tərəfindən təhlükə gözləyir. Təhlükə bu və ya digər dövlətin ($X1$, $U1$) hərbi xərcləri ilə ölçülür. Ancaq müəyyən bir dövlət sosial problemlər ucbatından iqtisadiyyatı hərbi rəlsə yönəldə bilmir. Burada köhnə incikliklər (g , d) ortaya çıxır və silahlanmanın səviyyəsinə təsir edir. Şərti olaraq a , b , k , m faktorlar kimi x , u isə üstünlük əmsalı kimi qəbul edilir. Beləliklə, aşağıdakı düstur alınır. $X1+1 = kU - aX1+g$, $X1+1 = mX1 - bU1+d$.

Bu düstur isə modelləşdirmə zamanı tətbiq edilə bilər.

1976-cı ildə Riçardson modelindən istifadə edilərək dörd cür silahlanmanın geniş miqyaslı təhlili aparılmışdır: SSRİ və ABŞ arasında, Hindistan və Pakistan arasında, İsrail və Misir, İran və İraq arasında silahlanma. Bu təhlil 1948-1973-cü illəri əhatə edir. Bu dörd cüt ölkələrin silahlanması nəticəsində ancaq SSRİ və ABŞ müharibə etməmişlər. Qalan cütlüklərin hamısında silahlanma müharibə vəziyyətinə gətirib çıxarmışdır.

Terminlərin izahlı şərh

İvent-analiz – Mürəkkəb siyasi prosesləri əsaslandırılmış təhlillə qaydaya salınmasına, quruluş verilərək sıralanmasına ivalent-analiz deyilir.

Modelləşdirmə – (geniş mənada) – hadisələrin əsas, vacib sahələrini öyrənmək üçün onu sadələşdirilmiş formada təqdim etmək.

Modelləşdirmə (məhdud mənada) – öyrənilən prosesin əsas elementlərinin riyazi üsulla təqdimi deməkdir.

Situativ təhlil – vəziyyətə görə təhlil – ivalent-təhlilə, yeni əsaslandırılmış təhlilə əlavə olaraq kompleks sosial-siyasi vəziyyətin təhlili üsuludur.

§ 6.7. Məqsədlərin, tapşırıq və məhdudiyətlərin seçimi və əsaslandırılması

Məsələnin həllində ilk addım ümumi məqsədlərdən konkret kriteriyalara keçməkdir. Ola bilsin ki, siyasi təhlildə bu əsas etaplardan biridir. A.Vildavski qeyd edir ki, məqsəd – cəmlilik, inkaredicilik, qeyri-müəyyənlik xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur.

Siyasi əhəmiyyət kəsb edən məqsədlər iki kateqoriyaya bölünə bilər: – **Substansional** və **instrumental**.

Substansional məqsədlərdə – ictimaiyyət özü öz xeyrinə səy göstərir.

Instrumental məqsədlərin əsas mahiyyəti isə substansional məqsədlərə nail olmağa kömək etməkdən ibarətdir. Buna misal olaraq siyasi dözümlülüyü, büdcə və idarəetmənin təminatını, hazırlıqlı kadrların sayını və s. göstərmək olar.

Bu cür instrumental məqsədlər çox zaman məhdudiyət kimi qəbul olunur.

Məhdudiyət isə məqsədə nail olmaqda yerinə yetirilməli olan adi şərtlərdir.

Nəhayət, bu və ya digər məqsədə nail olmağın əsas kriteriyalarından biri də siyasi alternativin qiymətləndirilməsi və yaxud tapşırıqdır.

Adətən məqsəd və tapşırığın izahı zamanı yaranan çətinlikdə məqsədə üstünlük verilir və istinad edilir. Məsələn, "Bizim məqsədimiz əhalini ildə 2 mln.kv.metr yaşayış sahəsi ilə təmin etməkdir".

Məqsəd və tapşırıq arasında yarana bilən dolaşlıqlığı aradan qaldırmaq üçün **məqsədi son dərəcə abstrakt, tapşırığı isə son dərəcə konkret** düşünmək lazımdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, heç də hər bir məqsəd tapşırıq və məhdudiyət formasında miqdar kimi əks olunmur. Məsələn, "Hüquq-mühafizə orqanlarının işinin yaxşılaşdırılması" – məqsədi "Cinayətlərin üstünün açılması faizini yüksəldir" – tapşırığına keçə bilər. Bu məsələnin həlli real həyatda onunla sadələşdirilir ki, bir cinayət üzrə şübhəli bilinən şəxs həbs edilərək

bağlı qalan bir neçə cinayətlərin açılmasına məcbur edilir. Burada başqa situasiya da yarana bilər, ola bilər ki, cinayətin açılmasına kömək etməyə məcbur edilən şəxs günahsız insanların da həbsinə imkan yaradar, günahkarın aşkarlanmasında şablona yol verilə bilər.

Buradan belə nəticə çıxarmaq lazımdır ki, **çətin ölçülən kriteriya yüngül ölçülən kriteriya ilə sıxışdırılır.**

Məsələn: "Müharibədə üstünlük" düşmənin verdiyi itkilərin, tərəflərin ruh yüksəkliyi, hücum taktikalarının üstünlüyü, mübahisəli əraziyə nəzarətin üstünlüyü və s. kriteriyalarla təhlil edilir. Bu kriteriyalardan birinci, yəni düşmən itkilərinin sayı ölçüyə daha tez düşür. Düşmən itkilərini gün, həftə, ay, il ərzində statistik göstəricilərlə ifadə etmək olar. Vyetnam müharibəsi zamanı "hərbi itkilərin üstünlüyü" kriteriyasına da çox yer verildirdi. Ancaq bu nəticəni dəyişmədi.

Kriteriyanın seçimində qorxulu cəhət KİV-in və digər amillərin təsiri altında problemin təhrik olunmasıdır. Bir qayda olaraq siyasi proseslərdə yığcam, bilavasitə və aktuallığa daha çox əhəmiyyət verilir, nəinki dağınıq, aralıq və qalığ kriteriyalara.

Bəzən məqsədin təhlili o qədər çətin olur ki, təhlil zamanı hadisələrin kəmiyyət deyil, keyfiyyət göstəricilərinə istinad etmək lazım olur.

Yaxşı kriteriyalar qarşıya qoyulmuş məqsədin nailiyyətlərini ölçməyə əsas yaradır. Ancaq kriteriyalar bütövlükdə bəyan edilmiş məqsədlərin bütün xüsusiyyətlərini əhatə etməlidir. Məqsədləri, tapşırıqları, qiymət kriteriyalarını formalaşdırarkən siyasi təhlilçi nəzərə almalıdır ki, bunlarla dövlət aparatı, ictimaiyyət, komməriya müəssisələri, məmurlar və adi vətəndaşlar işləməli olacaqlar. Ona görə də siyasi təhlilçi məqsəd və qiymət kriteriyalarından elə istifadə etməlidir ki, qəbul olunan qərarlar uzun ömürlü olsun. R.Metron "Sosial nəzəriyyə və sosial quruluş" əsərində belə müəyyən etmişdir ki, təşkilatlar qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmayanda onu başqaları ilə əvəz edir. Bu zaman məqsədlərin dəyişməsi baş verir, o da öz növ-

bəsində insanların davranışına təsir göstərərək daxili təşkilati proseslərin dəyişməsinə gətirib çıxarır.

Buna aid sosial siyasət sahəsindən bir misal gətirmək olar. Əmək, səhiyyə, təhsil nazirliklərinin işində nailiyyət nədən asılıdır? Yaxud məşğulluq, sağlamlıq və savadlılıq probleminin həlli nədən asılıdır? Cavab təqribən belə olacaq, bu çox hallarda işsizlərin, xəstələrin, azsavadlı insanların davranışının dəyişməsindən asılıdır. Əgər müvafiq təşkilatlar insanların davranışına nəzarət etmək qabiliyyətinə malik deyillərsə, belə halda onlar nəyə nəzarət edə bilirlər? Sosial siyasətdə dövlətin nailiyyətləri insanların rifahına təsirin nəticəsi ilə qiymətləndirilir.

Məqsədin dəyişməsinin bir neçə tipi mövcuddur:

- 1) Təşkilatdaxili proseslərin standartlaşması;
- 2) Nəzərdə tutulan xidmət və nəticələrin bərabərləşdirilməsi;
- 3) Məqsədli qrupun dəyişkənliyi (monipulyasiya);
- 4) Mərkəzdən kənarlaşma

Standartlaşma xarici faktorların nəticəsinin daxili proseslərə üstün təsiri deməkdir. Buraya personalın iş vaxtının normalaşdırılması, yeni hesabat formasının daxil edilməsi; əyani təşviqatın təkmilləşdirilməsi; kütləvi idman və hərbi vətənpərvərlik işlərinin gücləndirilməsi; xalq özfəaliyyət müsabiqələrinin keçirilməsi və s. aiddir.

İctimai vəziyyətin böhranı zamanı daxili proseslərin standartlaşması idarəetmə quruluşuna optimal təsir göstərə bilər.

Bərabərləşdirmə işə təsirin gücləndirilməsi sahəsində təşkilatın gördüyü işə verilən qiymət kriteriyasıdır.

Belə fərz edək ki, əhalinin sağlamlıq səviyyəsinin yüksəlməsinə, təhsil səviyyəsinin yüksəlməsinə və yaxud cinayətlərin qarşısının alınmasına yönələn təşkilati fəaliyyətin həqiqi məqsədi o vaxt lazımınca qiymətlənməyə başlayır ki, bu təşkilat öz fəaliyyətini müxtəlif sosial xidmətlərlə artırmış olsun. Məsələn, ayrı-ayrı regionlarda 1000 nəfər əhaliyə düşən xəstəxana çarpayılarının sayının və büdcə vəsaitinin artırılması, həkim, müəllim və polis nəfərlərinin sayının artırılması buna misal ola bilər. Bərabərlik o za-

man cəzbedici olur ki, ictimai tələbata cavab verir və reallığa çevrilir.

– **Məqsədlərin dəyişkənliyi** – bəzən məqsədin kriteriyalarını dəyişməklə onları sabitləşdirmək olur. Ruhi xəstələrə olan siyasi münasibəti buna parlaq misal göstərmək olar. 1960-cı ildən başlayaraq bir çox Qərb ölkələrində, 1990-cı ildənsə Rusiyada ruhi xəstələrin məcburi müalicəsi ləğv edilmişdir. Bu həm maliyyə vəsaitinə görə, həm də etika normaları və siyasi baxışa görə edilmişdir. Beləliklə, səhiyyədə sosial siyasətin həyata keçirilməsində böyük bir qrup cavabdehlikdən kənarlaşdırılmışdır.

Dəyişkənliyin başqa bir növü də müəyyən məqsədli qrupları da **kriminallıqdan kənarlaşdırmadır**. Məsələn, – bəzi narkotik vasitələrin ləqallaşmasını, bəzi oyun növlərinin biznesə cəlb edilməsini kriminalsızlaşdırmağa aid etmək olar. Beləliklə, bu fəaliyyət növlərinin kökündə cinayət tərkibi olmasına baxmayaraq, bu addımı atmaqla hüquq-mühafizə orqanlarının üzərinə düşən məsuliyyətin yüngülləşdirilməsinə cəhd edilir.

Nəhayət, məqsədlərin **mərkəzdən kənarlaşdırılması** mövcuddur ki, bu da məsuliyyəti əyalətlərə paylamaqla mərkəzin üzərinə düşən ağırlığın azaldılmasına xidmət edir. Bununla da mərkəzi hakimiyyətə olan təşkilati, maliyyə və siyasi təzyiqləri azaldır. Məsələn, əvvəllər federal və regional hakimiyyət dairələri bir-biri ilə daha çox hakimiyyətə sahib olmaq üstündə mübahisə aparırdılarsa, indi bu səlahiyyətlərdən boyun qaçırmaq üstündə mübahisə aparırlar. Təcrübə göstərir ki, belə halda həmişə mərkəz üstünlüyə malik olur.

Məqsədin əvəzləşdirilməsi fenomeni siyasi təhlilçiyə imkan verir ki, mühüm əhəmiyyət kəsb edən problemləri və qəbul olunan qərarları nəzərə almaqla məqsədləri, tapşırıqları və kriteriyaları formalaşdırsın.

Terminlərin izahlı şərh

– **Tapşırıqlar** – ümumi planın həyata keçirilməsi məqsədilə sistemin elementləri arasında (əməkdaşlar, kollektiv, qrup və s.) bölünmüş konkret göstərişlərdir.

Məsələ – qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün konkret tapşırıqların ümumi və müəyyən kombinasiyalarla yerinə yetirilməsi.

Məqsədin əvəzlənməsi: təşkilat qarşıya qoyulan məqsədə nail ola bilmədikdə, onu nail olması mümkün olan məqsədlə əvəz edir.

Instrumental məqsəd – bura siyasi dözümlülük, büdcə və rəhbərliyin təminatı, hazırlıqlı kadrların sayı daxildir.

Qiyət kriteriyası – qarşıya qoyulan məqsədin müvəffəqiyyət səviyyəsinin ölçülməsidir.

Məhdudiyyət – qarşıya qoyulan məqsəd və tapşırığın yerinə yetirilə biləcək şərtləridir.

Strategiya (fəaliyyət növləri) – məqsədə nail olmağa və məsələlərin həllinə kömək edən üsul və proseslərdir.

Substansional məqsədlər – ictimaiyyətin öz xeyrinə həll etməyə cəhd göstərdiyi dəyərlər.

Məqsədlər – daha çox ümumiləşmiş, qlobal missiyalı nailiyyətin müəyyən edilməsi.

VII FƏSİL

SIYASI TƏHLİLDƏ QƏRARLARIN QƏBUL EDİLMƏSİ

§ 7.1. Şablon (tipik) qərarlar: bazarın tənzimlənməsində qüsurların düzəldilməsi

Əvvəlki mühazirədə şərh edilmiş təhlildə bazar tənzimləməsinin qüsurları, siyasi problemlərin diaqnostikasının nəzəri əsasları kimi göstərilmişdir. İndi isə bazar qüsurlarının tənzimlənməsində **siyasi qərarları** şərh edəcəyik. Belə qərarların iki əsas alternativ mənbəyi müəyyən edilib:

1) İşlək proqram və qərarlar;

2) Şablon siyasi qərarlar;

– **İşlək siyasi qərar** və proqramlar təcrübədə yoxlanmış ən yaxşı rəqabətə davamlı qərarlardır. Bu həm də indiki siyasi təhlilçilərin sələflərinin ən yaxşı hesab etdikləri qərarlardır.

– **Şablon qərarlar** dedikdə isə biz burada əsasən strateji istiqamətləri başa düşməliyik. Şablon qərarlar üzrə dövlət bu və ya digər problemlərin həlli üçün müvafiq tədbirlər görə bilər.

Bazar tənzimləməsinin şablon qərarları

Bazar tənzimləməsinin qüsurları siyasi problemlərin əsasını təşkil edir. Bazar rifah ehtiyatlarının səmərəli bölüşdürülməsi məkanıdır. Bu məkandakı münasibətlərə uyğun olaraq da dövlət müdaxiləsinin effektivliyinə qiymət verilir. Belə vəziyyətdə bazar nizamlanmasının qüsurlarını görmürüksə, onda bazarın bərpasını problemlərin həlli kimi qəbul edə bilərik. Əlbəttə, bu zaman başqa dəyərlər sistemin nizamlanmasına mane olursa!

Dövlət heç də həmişə ümumi əhəmiyyətli bazar yarada bilmir. Sadəcə, şəxsi resursların yığılmasına icazə verməklə bazarın normal fəaliyyəti üçün müəyyən səylər göstərir.

Bazarın liberallaşması o vaxt siyasi alternativ sayılır ki, ondan effektiv bazarın əmələ gəlməsinin əsasları gözlənilir. Başqa sözlə

bazar tənzimləməsinin qüsuru olmur. Bazarın azadlığı tənzimlənməyən, şəffaf və özəlləşdirilmiş formada olur.

Tənzimlənməyən bazar, qiymətlərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsindən imtina deməkdir. Qeyd edildiyi kimi müəyyən edilmiş, sahənin təbii inhisarı dövlət tənzimləməsinə təmin etməsinə baxmayaraq müəyyən vaxt keçdikdən sonra zəifləyər və ya aradan çıxar bilər. Məsələn, kompüter texnologiyasının, telekommunikasiya sahəsinə tətbiqini buna misal göstərmək olar. Belə hallarda tənzimləməyə ehtiyac duyulmur.

Şəffaf bazar isə kriminal sanksiyaları yox etməklə bazarın müstəqilliyini təmin etmək deməkdir.

Bazarda aşkarlığın mahiyyətinə çox hallarda ictimai rəyin dəyişməsi təsir göstərir (misal olaraq qeyri-əxlaqi davranışlar, nar-kotik vasitələrin qəbulu və s.). Bəzən kriminallıqdan kənarlaşmaya aşkarlığın fərdi forması kimi baxılır. Bu zaman kriminal sanksiyalar, inzibati sanksiyalarla əvəz edilir, ancaq hüquqpozmalar ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilmir.

Özəlləşdirmə termini müxtəlif mənalarda başa düşülür. 1) müqavilə ilə əvvəllər dövlət strukturları tərəfindən təmin edilən rifahların fərdi sektora verilməsi; 2) dövlət müəssisələrinin fərdi sektora satılması; 3) dövlət müəssisələri tərəfindən fərdi sektora qarşı rəqabət məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılması. Bunların üçü də bazar münasibətlərində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

§ 7.2. İctimai rifah problemlərinin şablon qərarları

Son dövrlərdə belə bir qənaət formalaşmış ki, ictimai rifahın problemlərinin həllində, mal və xidmətlərin dövlət tərəfindən təmin edilməsi köhnəlmiş üsuldur. Karl Vittfodel qeyd edir ki, bir çox sivil ölkələrin inkişafına (Misir, Çin, Hindistan) kollektiv tikişlərin aparılması, hidrotexniki qurğulara xidmət təkan vermişdir. Bunlar isə dövlət tərəfindən digər sahələrin də inkişaf etdirilməsində təkanverici rol oynamışdır.

Kristofor Leman daxili dövlət təminatını 10 kateqoriyaya ayırır:

- 1) icarəyə köməklik etmək;
- 2) dövlət torpaqlarının idarə olunması;
- 3) ictimai daşınmaz əmlakın tikintisi və idarə olunması;
- 4) tədqiqat və təhlil aparmaq;
- 5) texniki yardım;
- 6) qanunvericilik və məhkəmə;
- 7) səhiyyə, sosial xidmətlər, birbaşa müavinətlər;
- 8) təhsil və ixtisaslaşma;
- 9) marketing;
- 10) daxili idarəetmə aparatının tələbini ödəmək.

Yuxarıda qeyd edilən rifahların bir çoxunu dövlət tərəfindən ödəməmək olar. Məsələn, səhiyyənin bəzi sahələrini azad bazar vasitəsilə təmin etmək olar. Bununla yanaşı, bəzi xidmət sahələrinin dövlət təminatına ehtiyacı var: məsələn, bura aid etmək olar monitoring aparən orqanları; müəyyən rifahların bölüşdürülməsi ilə məşğul olan agentlikləri və s.

Birbaşa dövlət təminatı ilə yanaşı, aralıq forma da mövcuddur. Burda söhbət müstəqil agentliklərdən və ya müxtəlif dövlət müqavilələrin icra üçün fərdi sektora verilməsindən gedir.

Müqavilə bağlama – kommersiya firmaları tərəfindən yerinə yetirilən xidmətlərin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi deməkdir. Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə silahlanma müqavilə yolu ilə həyata keçirilir, səhiyyənin bəzi sahələrinin müqavilə əsasında formalaşdırılmasına böyük əhəmiyyət verilir. Bundan başqa, ötən əsrin 80-ci illərdən başlayaraq şəhər infrastrukturunun müqavilə əsasında formalaşdırılması yaxşı nəticə vermişdir. Bura tullantıların yığılması, ərzaq təminatı, nəqliyyat xidməti və s. daxildir.

Müqavilənin orta q forması da mövcuddur. Bura qeyri-kommersiya xarakterli xoşməramlı təşkilatlar daxildir.

Bu cür formanın üstünlüyü ondan ibarətdir ki, burda könüllü yığımlara imkan yaranır. İnsanlar bu ictimai fəaliyyəti yüksək qiymətləndirərək belə təşəbbüsə qoşulurlar.

İkinci üstünlük ondan ibarətdir ki, burada qarşılıqlı inam ortaya qoyulur. Qeyri-kommersiya təşkilatları maksimum missionerlik

səviyyəsinə malik olduğuna görə onların təklif və xidməti yüksək qiymətləndirilir.

İctimai rifahın təmin olunma formalarından asılı olmayaraq onların iki mexanizmi mövcuddur: 1) pay subsidiyası, 2) vergilərdən azad olma.

Pay subsidiyası mərkəzi hökumət tərəfindən təklif olunur və yerli hakimiyyət ictimai rifahın həcmi artırır.

Vergilərdən azad olma qiymətə təsir göstərməklə bəzi xidmət sahələrini ucuzlaşdırır.

Təbii inhisar problemlərinin standart qərarları

İnkişaf etmiş sənaye ölkələrində məhsulun bölüşdürülməsində təbii inhisar əlamətlərinin daşıyıcısı olan **korporasiya** formasından istifadə edilir. Dövlət korporasiyası adətən büdcədən kənar gəlirlər əldə etməyə meyillidir. Bu zaman fəaliyyət əsasən nizamnamə üzrə həyata keçirilir və sərt qanunvericilikdən bir qədər uzaq olur. Məsələn, elektriklər əməkhaqlarını, bələdiyyə mülkiyyətində olan sahibkarlara enerjinin satışından təmin edirlər. Sahibkarların nizamnaməsi imkan verir ki, onlar enerjini aşağı qiymətə alsınlar və onu nisbətən baha satmaqla öz fəaliyyətlərini genişləndirsinlər.

Dövlət korporasiyasının maraqlı cəhəti ondadır ki, fərdi korporasiyanın müstəqilliyini, effektivini, dayanıqlığını qorumaqla bazarın qüsurlarını da aradan qaldırmaq bacarığına malikdir. Sual olunur – hansı hallarda dövlət korporasiyası fərdi korporasiyadan daha az səmərəlidir? – Müasir təhqiqatlar bu suala birmənalı cavab vermir. Məsələn, xüsusi rayonlar – inzibati ərazilər var ki, təbii inhisarın əlamətlərini özündə saxlamaqla rifahları bölüşdürə bilər. Bu rifahlar adətən lokal xarakterli olur. Məsələn, bu hal ən çox nəqliyyatda, su ehtiyatlarında, ibtidai və orta təhsil sisteminə, ətraf mühitin qorunmasında tətbiq olunur.

Qiymət tənzimlənməsi ən çox təbii inhisar şəraitində maksimal qiymət rüsumunun qarşısını almaq məqsədilə tətbiq olunur. Müxtəlif ölkələrdə energetika, nəqliyyat, kommunal təsərrüfat strukturlarında qiymətlərin tənzimlənməsi tətbiq edilir.

Təbii inhisarın qiymət tənzimləməsinin siyasi əhəmiyyəti olan iki tənqid xətti var: 1) tənzimləyici-nəzarətçi təşkilatlar "asanlıqla" firmaların təsiri altına düşür; 2) tənqid xətti ondan ibarətdir ki, tənzimləmə effektiv aparılır və maddi dəyərlərin itirilməsi ilə müşayiət olunur.

Bazarda rəqabət olmayan hallarda, dövlət bazararxası rəqabət yarada bilər. Bu halda rəqabətin mənbəyi hərraca çıxarılan malların satışı, inhisar əlamətlərini saxlayan rifahların təklifi ola bilər. Buna xarakterik misal olaraq – dövlət mülkiyyətində olan təbii ehtiyatlardan əldə olunan gəlirin dövlət və fərdi mülkiyyətçilər arasında paylaşdırılmasını göstərmək olar. Sözsüz ki, belə halda gəlirin bölüşdürülməsi dövlətin xeyrinə aparılır.

Eksternal problemlərin standart qərarları

Eksternaliya bazarın bir neçə iştirakçısının qəbul etdiyi qərarla bazar qüsurlarının tənzimlənməsi deməkdir. Qarşı tərəfə kompensasiya ödəməməklə müxtəlif təsir göstərə bilən bazar iştirakçılığına eksternaliya müsbət təsir edərsə **pozitiv**, mənfi təsir göstərsə neqativ adlanır.

Neqativ eksternala malik bazar, məhsulu ictimai rifahlar üçün təkrar istehsal edir. Əgər tərəflər mənfəətin bölüşdürülməsində razılığa gələ bilmərsə, bu zaman, mənfəətin bərabərləşdirilməsi üçün, dövlət işə qarışmalı olur.

Nəzəri olaraq eksternadan vergi tutulması məhsulun maya dəyərini qaldırır. Bəzən maya dəyəri o qədər artır ki, istehsalçılar seçim qarşısında qalaraq vergi ödəmələrini azaltmaq üçün məhsulun təklifini azaldaraq minimum həddə gətirilir.

Eksternal vergilərin tətbiqində problemlər yaranır. Ona görə ki, dövlət vaxtında ictimai mənfəətin həcmi barədə məlumatları əldə edə bilmir. Əgər dövlət ictimai mənfəət haqqında tam həcmli məlumata malik ola bilsə, bu məsələni, sadəcə, istehsalın səviyyəsini nizamlama yolu ilə həll edə bilər.

Eksternal mexanizminin belə məhdudiyətlərinə baxmayaraq onun səmərəli cəhətləri də var: 1) digər alternativ mexanizmlərə nisbətən eksternalın bu mexanizmi az məsariflidir; 2) məlumatlanma imkanı var; 3) asılılıqdan yaxa qurtarmamaqla dövlətin müda-

xiləsi minimuma endirilir; 4) İnzibatçılığın müdaxiləsi minimuma endirilir.

Neqativ eksternalın ümumiləşdirilməsində əsas yollardan biri də onun kəmiyyətə görə nizamlanmasıdır. Bu üsul az səmərəli olsa da əsasən səhvlər çox böyük olan hallarda tətbiq olunur.

İnkişaf etmiş sənaye ölkələrində ətraf mühiti çirkləndirən kəmiyyət nizamlaması, adətən ekoloji standartlara cavab verən, texnoloji prosesin xüsusiyyəti kimi qəbul edilir.

Belə təcrübə isə istehsalın elastikliyi azaldır və yeni istehsal sahələrinin tətbiqini məhdudlaşdırır. Neqativ eksternalın gizli qüsurlarında biri də **icarə üsulu ilə işləməyə cəhd göstərməkdir.**

Məsələn, 1970-ci illərdə bütün dünyada **azon** qatının azalması ilə bağlı güclü söz-söhbət gedirdi. Bu prosesin güclənməsinə **freon** maddəsinin təsir etdiyi bildirildi. Amerikanın "Dyupon" adlı kampaniyası əvvəlcə bu yeniliyi pis qarşıladı. Ancaq bir neçə il keçəndən sonra öz mövqeyini dəyişərək bu istiqamətdə aparılan təhqiqatlara sponsorluq etməyə başladı. Azon qatının dəşilməsi ilə əlaqədar söz-söhbət qorxulu həddə çatanda "Dyupon" kompaniyası özünün alternativ variantını, freon p-134-A məhsulunu təklif etdi. Sonralar bəlli oldu ki, bu məhsulun dəyəri əvvəlkindən 5 dəfə bahadır. Ancaq 1980-ci illərin ortalarında, azon qatını məhv edən maddələrin istifadəsinin qadağan olunması barədə Monreal sazişinin imzalanması öz rolunu oynadı. "Dyupon" kompaniyası bu əməliyyatda öz rəqiblərini geridə qoyaraq, böyük səmərə əldə etdi və bu işin sponsoru oldu. Onun rəqibləri uduzdu, həmçinin Amerika vergidəyiciləri uduzdu. Dövlət proqramı üzrə sənayenin yenidən qurulmasına onların cibindən 6 milyard dollar əlavə vəsait xərcləndi.

Pozitiv eksternalı dedikdə, istehsalçıya subsidiya verməklə, bazara çıxarılan məhsulun artırılmasını başa düşürük. Məhsulun hər vahidinə artırılan subsidiya, bazara çıxarılan ümumi təklifi də artırır. Bu isə ictimai rifahın yaxşılaşmasına xidmət edir.

Pozitiv eksternalın alternativ həlli yollarından biri də tələbin subSIDİLƏŞMƏSİDİR. Bu tədbir məhsulun maya dəyərini aşağı salmaqla onun istehlakının artırılmasını nəzərdə tutur.

Tələbin subsidləşməsinin əsasən iki üsulu mövcuddur:

1. Natura formasında olan subsidlər
2. Fərdi qaydada vergidən azad etmə

– İstehlakçının bu və ya digər rifahlarla birbaşa təmin edilməsi **subsidləşmənin natural forması adlanır**. Bəzən hökumət ərzaq məhsullarını kənardan satın alıb istehlakçılara birbaşa təqdim edə bilər.

Subsidləşmənin ən geniş yayılmış natural formalarından biri də vauçer sistemidir. Bu Amerika proqramı əsasında qurulmuş ərzaq kartı olmaqla, inkişaf etmiş ölkələrdə geniş tətbiq olunur. Alıcı bazardan ərzağı bu kartla ala bilər. Vauçer sistemi alıcıya mal bazardan endirilmiş qiymətlə almağa imkan verir. Vauçer təkcə mal-material, xidmətlərin alınmasında deyil, eləcə də ibtidai və orta təhsildə, uşaq bağçası və körpələr evi, mənzil xidmətlərində də tətbiq edilir.

Vergidən azad olma. Bu üsul adətən mənzilə, təhsilə, tibbi təminatla, uşaq bağçasına olan fərdi tələbatı gücləndirmək üçün tətbiq edilir.

Tənqidçilər iki səbəbə görə vergidən azad olmanı birbaşa subsidləşmədən az əhəmiyyətli hesab edirlər. Birinci ona görə ki, ictimai təfəkkür vergidən azad olmanı subsidiya kimi aydın dərk edə bilmir. İkinci ona görə ki, vergi azadlığında, yüksək təminatlı insanlar az təminatlı insanlardan çox fayda görürlər.

§ 7.3. İnformasiya qeyri-bərabərliyi problemlərinin standart həlli

Təcrübədə görürük ki, istehsalçılar öz məhsullarını markalaşdırmaq və reklam etməklə onlar haqqında geniş məlumat yaya bilərlər. Bu, birbaşa məlumatlandırma hesab edilir.

Birbaşa məlumat təminatı qeyri-bərabər məlumatlandırma probleminin həyati əhəmiyyətli siyasi cavabıdır. Qeyri-bərabər məlumatlandırma prosesi digər faktorlarla qarışıqda (məsələn, vərdiş effekti, istehlakçıların diqqət yetirməməsi və s.) yuxarıda göstərilən nizamlama aşağı səviyyədə ola bilər.

Keyfiyyət standartları ilə nizamlama isə məhsulun keyfiyyət göstəricilərinin azalması ilə müşahidə olunan informasiya təminatıdır. Keyfiyyət göstəricilərindən effektiv istifadə aşağıdakı faktorlarla məhdudlaşa bilər:

- dövlət ekspertlərinin peşəkar olmaması;
- keyfiyyətin təkrar sığortası;
- icarəyə cəhd göstərmə.

Təəssüf ki, fiziki məhsullardan fərqli olaraq xidmət növlərinin keyfiyyət məlumatını birbaşa yaymaq olmur. Xidmətin keyfiyyəti çox az hallarda standart kimi qeyd olunur. O insanların təcrübəsindən və bacarığından asılı olaraq dəyişə bilər. Belə vəziyyətlərdə xidmət növlərinin lisenziyalaşması və yaxud sertifikatlaşdırılması xidmət göstərən təcrübəsi bacarığı və biliyi əsasında aparılır. **Lisenziya** dövlət nümayəndəsi və yaxud səlahiyyətli orqan tərəfindən yüksək ixtisaslı subyektə verilir. Ancaq bundan sonra həmin subyekt uyğun xidmətlərin həyata keçirilməsini öz üzərinə götürə və ona görə məsuliyyət daşıya bilər.

Bundan başqa, **sertifikat** da tənzimləyici üsullardan biri hesab edilir. Xüsusi vəzifə və yaxud sertifikat yüksək ixtisaslı subyektlər də olur, onları başqa subyektlər istifadə edə bilməzlər. Tənzimləmə üsullarından biri də lisenziyalaşdırma. Mütəxəssislər bu üsulu da o qədər bəyənirlər. Bu barədə Milton Pridman belə demişdir: "Sertifikatlaşdırma, lisenziyalaşdırma və qeydiyyatın məlum sosial çatışmazlığı ondan ibarətdir ki, bu ayrıca götürülmüş istehsalçı qrupun əlində inhisar alətinə çevrilir".

Bazar tənzimləməsinin qeyri-ənənəvi qüsurlarının standart həlli bazar problemlərinin açıq həllinin fəvqəladə forması, kriminal sanksiyaların təsirinə məruz qalmış malların və xidmətlərin tam qadağan edilməsidir. Məsələn, insan orqanlarının satışı, narkotik vasitələrin satışı, silah satışı və s.

Dövlət müdaxiləsinin bir sıra tədbirləri bazarı müdafiə etməyə yönəlməlidir. Məsələn, məcburi və subsidiya sığortası, xüsusi dövlət ehtiyatlarının yaradılması, müavinət və pul təminatları və s.

Məsələn, icbari sığorta qüsurları o vaxt aradan qaldırır ki, müvafiq halda sığorta xidmətinin istehlakçıları öz riskləri haqqın-

da bütün məlumatlara malik olurlar, ancaq sığorta edənlər bunlara malik olmurlar. Tibbi sığorta sahəsində xəstələr könüllü sığortaya daha çox meyilli olurlar, nəinki sağlam adamlar. Belə olduqda dövlət ümumi məcburi sığortanın tətbiqini həyata keçirmək üçün öz hakimiyyətindən istifadə edir.

Subsidiyalı sığortadan çox hallarda məcburi sığorta ilə birlikdə istifadə olunur. Güzəştli ödəniş əsasən aşağıda göstərilən sığorta növlərində tətbiq olunur: kasıb şəhər məhəllələrində aztəminatlı ailələrdə yanğın, subasmalar və digər fors-major hallarda.

Dövlət ehtiyatları əgər sığorta sistemi itkiləri risklərin bölüşdürülməsi vasitəsilə əvəzləndirirsə, dövlət ehtiyatları bunu mərkəzləşdirilmiş mexanizm vasitəsilə həyata keçirir.

Prinsip etibarilə axır nəticə eyni olur. Ancaq fərq ondadır ki, sığorta edilmiş insanlar əvvəlcədən mümkün mənfi nəticələrə hazırlıq olur, ehtiyatlardan isə faktiki baş verməmiş nəticələrə görə əvəz alırlar.

Pul vəsaitlərinə isə ağır sosial-iqtisadi və digər çətin vəziyyətlərdə olan insanlara müavinətlərin ödənilməsi, əlilliyə görə təqaüdlər, əmək qabiliyyətinin itirilməsinə görə verilən təqaüdlər və s. aiddir.

Terminlərin izahlı şərh

Alternativ status-kvo – təhlil olunan problemə aid qüvvədə olan siyasi qərarlar və proqramlar; "qərar xatirinə qərar qəbul edilməsin".

Bazarın tənzimlənməsi – bazarın dövlət tərəfindən tənzimlənməsindən imtina etmək, dövlət vasitəsilə tənzimləmədə qüsurlu yaradan rəqabətli bazar iştirakçılarının müqaviləyə girməsi və çıxmasından imtina etmək.

Subsidiya payı – ictimai rifah problemləri üzrə qəbul olunan standart qərarlardır. Belə qərar mərkəzi hakimiyyət tərəfindən qəbul olunur. Bu qərar ictimai rifahın həcmi artırmaqda yerli hakimiyyət orqanlarının rolunu yüksəltmək məqsədilə tətbiq olunur.

Müqavilə – ictimai rifah problemi üzrə belə qərar kommersiya firmaları vasitəsilə yerinə yetirilən vacib sosial əhəmiyyətə malik rifahların dövlət tərəfindən maliyyələşməsi zamanı tətbiq olunur (məsələn, silahlı qüvvələrin ehtiyacı üçün dövlət satınalması).

Malların əlavə vergisi (aksizlər) – zərərli mallar üzrə qəbul edilən qərarlar (məsələn, spirtli içkilər, tütün məmulatı və s.).

Leqallaşma (aşkarlaşma) – kriminal sanksiyaları ləğv etmək yolu ilə bazarın liberallaşması deməkdir. Liberallaşmaya çox zaman ictimai təyinetmə təsir göstərir (yüngül narkotiklərin qəbuluna olan münasibəti buna misal demək olar).

Lisenzialaşma – qeyri-bərabər məlumatlanma problemləri üzrə qəbul olunan standart qərardır. Bu nizamlama xarakteri daşıyır. Bu halda ixtisaslı subyektlər ancaq səlahiyyətli təşkilat və ya dövlət orqanları tərəfindən lisenziya aldıqdan sonra müvafiq funksiyaları yerinə yetirə bilər.

Eksternal üçün vergi – məhsulun maya dəyərinin son həddə çatdırılması nəzərdə tutulur. İstehsalçılar belə seçim qarşısında qalırlar: malın təklifini nə qədər azaldaq ki, vergi ödəməsini də azalda bilək.

Vergidən azadolma – məhsulun qiymətinə təsir göstərməklə, ayrı-ayrı istehsal faktorlarının ucuzlaşması üzrə tətbiq edilən ictimai rifahın standart qərarı.

Məcburi (icbari) sığorta – problemin həllinin neqativ seçimidir. Bu halda sığorta olunanlar öz riskləri haqqında, sığortaçılardan daha çox məlumatlı olurlar.

Xüsusi rayon – xüsusi statusa malik olan ərazi vahididir. Belə ərazidə təbii inhisarın, ictimai rifahın əlamətləri olan mal və xidmətlər təklif olunur.

Mülkiyyət hüququnun yerləşdirilməsi – ictimai rifah malları və ümumi istifadədə olan ehtiyatların problemin standart həlli üçün onların şəxsi mülkiyyətə verilməsini nəzərdə tutur. Bu da öz növbəsində onların effektiv istismarını təmin edir və ya istifadədən kənarlaşdırır (torpaq və meşə sahələri, sufutorlar, təşkilat qaydada baliqtutma zonaları).

Bazar simulyantlığı – təbii inhisarçılıq probeminin standart həlli; əgər bazarda rəqabət yoxdursa, onda bu rəqabəti süni də olsa bazar uğrunda təmin etməkdir.

VIII FƏSİL

SIYASI PROQNOZLAŞDIRMA VƏ ONUN METODLARI

§ 8.1. Siyasi proqnozlaşdırma

Siyasi təhlilçi hər zaman siyasi problemin və mövcud vəziyyətin məzmununu açmağa çalışır. Ona görə də siyasi təhlilin gələcəklə bağlı proqnozları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Perspektiv təhlil nəzəri hipotezləri, dəyişmə və göstəriciləri, model və qrafikləri və elmin digər atributlarını siyasi tövsiyələrə transfer edir. Siyasi tövsiyəyə sadə misal olaraq, nəzərdə tutulan siyasi qərarların əldə ediləcək nəticələrlə əlaqəsini göstərmək olar.

Bütün doğru tövsiyələr gələcəyi bizdən gizlədə bilən pərdələri qaldırmaq imkanına malikdir. Ona görə də siyasi təhlilçini kabinet düşüncələrindən siyasi hadisələrin iştirakçısına ancaq proqnozlaşdırma gətirə bilər.

Proqnozlaşdırma – öncədən görmə, uzaq görmə deməkdir. Proqnozlaşdırma elə siyasi fəaliyyət növüdür ki, o özündə hər hansı naməlum hadisəni, gələcəkdə, indiki dövrdə və keçmişdə olmasına baxmayaraq, açmağa qadirdir.

İndi isə proqnozlaşdırma və planlaşdırma anlayışlarını izah edək.

Əgər proqnozlaşdırma gələcək hadisələrin necə ola biləcəyini açırsa, planlaşma gələcək hadisələrin necə olmalı olduğunu göstərir. Bu halda proqnozlaşdırma özünü planlaşdırmanın bir elementi kimi göstərir. Proqnozlaşdırma gələcək hadisələrlə bağlı qəbul olunan hər hansı bir qərarın inkar olunması hissəsi sayılır.

Başqa sözlə, proqnozlaşdırma gələcək hadisələri öncədən görməklə baş verə biləcək yanlışlıq və səhvləri əvvəlcədən qərardan çıxarır.

Proqnozlaşdırmanın tipologiyasının müxtəlif variantları mövcuddur: 1) istifadə olunan göstəricilər əsasında proqnozlaşdırma; 2) şəxsi fikirlərə söykənərək aparılan proqnozlaşdırma; 3) dəqiqlik və mürəkkəblik dərəcəsi üzrə proqnozlaşdırma. Ən geniş yayılmış proqnozlaşdırma metodlarından biri S.Armstronqun 3 əsas üzrə apardığı proqnozlaşdırmaadır:

1. Subyektiv-obyektiv proqnozlaşdırma
2. Sadə-mürəkkəb proqnozlaşdırma
3. Xətti-qeyri-xətti proqnozlaşdırma

Qeyri-dəqiq, ilkin göstəricilərin qeyri-spesifik olması proqnozlaşdırmanın subyektiv metodu adlanır. Bu metodu həmçinin qeyri-formal, intuitiv və yaxud klinik forma da adlandırırlar. Bu proqnozlaşdırmada sadə və mürəkkəb proseslər obyektiv və subyektiv ilkin göstəricilər əsasında aparıla bilər.

Obyektiv proqnozlaşdırma metodunda isə hadisələr ilkin göstəricilərin dəqiq və spesifik nəticələrinə əsaslanır. Bu metod statistik və ya formal proqnozlaşdırma da adlanır. Sadə proqnozlaşdırma məqsəd və səbəbin əlaqələrinin müəyyənlişməsinə tələb etmir. Burada yalnız təhlilçi onu maraqlandıran və qəne edən göstəriciləri təhlil etməklə kifayətlənir.

Mürəkkəb proqnozlaşdırma metodu təkcə necə sualına deyil, həmçinin nə üçün sualına da cavab istəyir. Burada mütləq məqsəd və səbəb əlaqələrini müəyyənləşdirmək lazım gəlir.

Ənənələr

Son 250 ildə müşahidəçilər subyektivdən obyektivə, sadədən mürəkkəbə doğru proqnozların hərəkət ənənəsini qeyd edirlər. Subyektiv metodlar obyektiv metodlar üzərində həmişə öz üstünlüyünü saxlayırlar. Məsələn, müəssisənin strateji inkişafında həmin müəssisənin rəhbərliyinin subyektiv fikirləri əsas götürülür, nəinki istehsalla məşğul olan təşkilat vahidlərinin fikirləri. Siyasi qərarlar qəbul edərkən obyektiv metodların genişlənməsinə subyektiv fikirlər həmişə müqavimət yaradır. Sadədən mürəkkəbə doğru hərəkət ənənəsi sosial və iqtisadi sahələrdə daha dayanıqlı və ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilən olur. Bu ənənə göstəricilərin kəmiyyət və keyfiyyətlərinin yax-

şlaşması ilə fərqlənir. Mürəkkəb metodlarda sadə metodlara nisbətən ehtiyat tutumu daha çox olur. Ona görə də mürəkkəb və daha qiymətli metodlar daha dəqiq nəticələr əldə olunmasına gətirib çıxarır.

§ 8.2. Proqnozlaşdırmanın obyektiv metodları (üsulları)

Proqnozlaşdırma metodlarından biri də ekstrapolyasiya metodudur. Bu proqnozlaşdırma metodu keçmişdə olan vəziyyətin gələcəkdə də özünü göstərmək ehtimalını öyrənir.

Ekstrapolyasiyanın strateji məqsədi ondan ibarətdir ki, pronozlaşdırma üçün bir çox tarixi axtarışlara və göstəricilərə istinad edir. Ekstrapolyasiya metodunun mənbəyi tarixi göstəricilər, oxşar vəziyyətlər, laboratoriya və çöl tədqiqatları ola bilər. Proqnozlaşdırma zamanı tarixi göstəricilər əlçatmaz və ya etibarsız olduğu hallarda əsas mənbə kimi oxşar vəziyyətlər götürülür. Nəhayət, oxşar vəziyyətlər də olmadığı hallarda bu zaman mənbə kimi simulyasiyalara, yəni laboratoriya və çöl tədqiqatlarına istinad edilir. Çöl simulyasiyaları öz reallığına görə ilkin göstəricilərin alınmasında üstünlük təşkil edir.

Ekstranonsal – hamarlama

Bu metod çox sadə, başadüşülən və məşhur metoddur. Onun əsasını baza göstəricilərinə görə müvəqqəti sıraların ardıcılığı təşkil edir. Bu komponentlər – orta, mövsümi göstəricilərdən və səhvlərin göstəricilərindən ibarətdir.

Ekstramonsal hamarlama aşağıdakı ardıcılığı özündə birləşdirir: göstəricilərin təmizlənməsi (saf-çürük edilməsi), mövsimiliyin aradan qaldırılması, hamarlama sektorlarının seçimi, yeni ortanın hesablanması, cari statusun qiymətləndirilməsi, proqnozun hesablanması, mövsümi faktorların hesabı.

Burada görünən səhvlərin aradan qaldırılmasına göstəricilərin təmizlənməsi deyilir.

Səhvlərə təkə ölçü və müşahidədə olan uyğunsuzluqları deyil, həm də fəvqəladə vəziyyətin yaratdığı nəticələri də aid etmək

olar. – Mövsümiyyətin aradan qaldırılması ilə bir neçə alternativ tədbirlərin yaratdığı göstəriciləri əldə etmək mümkündür.

Daha dəqiq proqnozlaşdırma üçün daha çox fakt və daha böyük mənbələrin proqnozlaşdırma cəlb olunmasını tövsiyə edir.

§ 8.3. Kanzal (mürəkkəb) proqnozlaşdırma

Müvəqqəti sıraların statistik təhlilinin üzdə olan tərəfi ondan ibarətdir ki, alınan nəticələr səbəb haqqında fikir söyləməyə imkan vermir, yalnız üst-üstə düşən hadisələr haqqında fikir deməyə imkan yaradır.

Kanzal proqnozlaşdırma belə izah olunur ki, asılı dəyişkənlik keçmiş hadisələrdən asılı olmur, eyni zamanda bunun əsasında gələcək hadisələrə də dəqiq qiymət vermək olmur. Bu bir kompleks olaraq məqsəd və səbəb, asılı və müstəqil dəyişkənlik arasında qarşılıqlı əlaqə yaradır. Məsələn, ölkənin gələcəkdə müdafiə xərclərini müəyyən etmək istəyiriksə, birinci növbədə son 5-10 ildə olan orta ümumi məsrəfi tapmalıyıq. Yaxud da məsrəflərin dinamikasını hesablamaq üçün nəzəri modellər qurmalıyıq. Bu nəzəri modelə xarici təhlükənin xarakteri və coğrafiyası, iqtisadi artım tendensiyası, silah-sursatın fiziki və mənəvi köhnəlməsi, hərbi peşələrə yiyələnmə səviyyəsi və s. faktorlar daxildir.

Ekstrapolyasiya və nəzəri proqnozlaşdırma metodu

Bu metod xüsusi üstünlüklərə və çatışmazlıqlara malikdir. Qısa müddətli tövsiyələrin inkişaf tendensiyasından söz gedərkən ekstrapolyasiya daha sadə anlaşılan və qiymətlidir. Ümumi halda proqnozlaşdırmanın bu və ya digər metodundan istifadə edərkən aşağıdakı tövsiyələrə əməl etmək lazımdır.

- keçmiş ənənələr stabil olmalı, yəni qısamüddətli dəyişmə son dərəcə az olmalıdır;
- məqsəd və səbəbin təbiəti barədə dərin məlumat olmalıdır;
- hadisənin əsaslı tədqiqini aparmaq üçün vaxt və ehtiyat mənbəyi olmalıdır.

Ekstrapolyasiya proqnozlaşması siyasi qərarların qəbul edilməsi üçün bir çox sahələrdə tətbiq olunur: mədəniyyət və təhsil-

də, səhiyyədə, yaşayış və sosial tikintilərdə, bələdiyyə siyasətində və s.

Terminlərin izahlı şərh

Dekompozisiya – müvəqqəti sıraların baza komponentlərindən yığılması prinsipidir.

Kanzal proqnozlaşdırma – məqsəd və səbəbin qarşılıqlı əlaqələrini müəyyən edən üsuldur.

Xətti proqnozlaşdırma – məqsəd və səbəb qarşılıqlı əlaqələrin xətti reqressiya adlanan klassik formaya çevrilməsi üsuludur.

Sadə proqnozlaşdırma: proqnozlaşmada məqsəd və səbəbin qarşılıqlı əlaqəsi tələb olunmur. Sadəcə, göstəricilərin təhlili ilə kifayətlənilir.

Normativ proqnozlaşdırma: hadisənin dinamikasının gələcəkdə necə olacağını müəyyən edən üsuldur.

Obyektiv proqnozlaşdırma: ilkin göstərici tətbiq etməklə bir neçə təhlilçinin eyni nəticəyə gəldiyi dəqiq prosesdir.

Axtarış proqnozlaşdırma: hadisələrin inkişaf dinamikasının gələcəkdə necə ola biləcəyini müəyyən edən üsuldur.

Subyektiv proqnozlaşdırma: düşüncə və riyazi təhlilə əsaslanan proqnozlaşmadır. Burada digər təhlilçilərin gəldiyi nəticələr eyni olmaya bilər.

Ekstrapolyasiya: Keçmişdə hadisələrin dinamikasını müəyyən edən faktorlar, gələcək inkişaf dinamikasının müəyyən edilmişində də istifadə edilə bilər.

§ 8.4. Proqnozlaşdırmanın subyektiv (intuitiv) metodları. Ekspert qiymətləri

Çox hallarda təhlilçilər qərar qəbul edərkən mürəkkəb faktorlara meyilli olmur, çalışırlar ki, belə mürəkkəb məhdudlaşdırıcı elementlər heç olmasın. Bu hal xüsusilə subyektiv proqnozlaşdırma üsulunda üstünlük təşkil edir. C.Armstronq qeyd edir ki, proq-

nozlaşdırma çox əhəmiyyət kəsb edərsə, subyektiv proqnozlaşdırma metodlarına müraciət ehtimalı daha çox olur.

Çoxsaylı subyektiv proqnozlaşdırma üsullarını sistemləşdirərkən iki əsas qiymətləndirmə mənbəyinə diqqət yetirilməlidir: bunlar *səy* və *rəy* mənbələridir.

Səy – insanların öz nəzarətində olan proseslərə, özlərinin planlaşdırdığı fəaliyyətə, bildirdikləri fikirlə xarakterizə olunur.

Rəy – insanların nəzarətindən kənarında olan hadisələr barədə bildirdikləri fikirlə xarakterizə olunur.

Səy proqnozlaşdırma metoduna aşağıdakı hallarda müraciət edilir:

– Proqnozlaşdırılan hadisə böyük əhəmiyyət kəsb etdikdə – burada əhəmiyyətliliyin dərk edilməsi müəyyən mənada zamanın funksiyasına çevrilir. Məsələn, yaxın zamanlarda baş verə biləcək hadisə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu halı seçicilərin davranışını proqnozlaşdırarkən diqqətdə saxlamaq lazımdır.

– Respondentin özündə fəaliyyət planı olduqda və bu planı həyata keçirmək üçün imkan və ehtiyatlara malik olduqda səy proqnozlaşmadan istifadə edilir.

– Yeni informasiya planın məzmununu dəyişmək imkanına malik olmadıqda Səy proqnozlaşmadan istifadə olunur.

Səy proqnozlaşdırmaya nisbətən *rəy* proqnozlaşma daha geniş tətbiq sahələrinə malikdir. Rəy proqnozlaşmada göstəricilər asan əldə olunur, seçim səhvləri təhlükə yaratmır. Lakin bununla yanaşı, müvafiq çatışmazlıqlar da olur.

Məsələn, ən tipik misal olaraq *optimistin səhvini* göstərmək olar – yəni proqnozlaşmada respondentin rəyinə əsasən təkcə *nə olacaq* kimi deyil, həm də *nə olmalıdır* kimi qiymətləndirilir.

İkinci çatışmazlıq isə *əlaqə səhvidir*. Bu, əvvəllər yəqinləşmiş, kök salmış faktorların respondentin indiki mülahizəsində yer tutması ilə bağlıdır.

Nəhayət, üçüncü çatışmazlıq – *aktorun səhvidir*. Bu ehtimal nəzəriyyəsinin qeyri-sərbəst inkar edilməsidir. Məsələn, metal pulu atarkən onun hansı üzünün düşməsinin ehtimalı 1/2-ə bəra-

bərdir. Amma bu o demək deyil ki, əgər birinci dəfə bir üzü düşsə, ikinci atışda da mütləq ikinci üzünün düşmə ehtimalı var.

Ekspert metodları

Ekspert qiyməti – bu mühüm qərarların qəbulu zamanı yüksək ixtisaslı peşəkar mütəxəssislərin obyekt haqqında söylədikləri dərin məzmunlu kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin qiyməti mülahizəsidir.

Ekspertlər – fərdi, kollektiv, bir etaplı, çox etaplı, anonim və açıq olur.

Proqnozlaşdırmada ekspert metodlar aşağıdakı istiqamətlərdə tətbiq olunur.

Məqsədi müəyyən etməkdə, alternativ variantların tətbiqində, ssenarilərin qurulması və proqnozlaşdırılmasında. Bir çox çətin vəziyyətlərdə həmişə lazımi statistik məlumatları əldə edə bilmirik. Ona görə də ənənəvi proqnozlaşdırma metodlarını tətbiq etməkdə çətinlik çəkirik. Ssenari qurulmasının əsas məqsədi də vəziyyəti xarakterizə etmək və alternativ variantlar tapmaqdır.

Ssenari qurulmasında üç rolda olan mövqeləri nəzərə almaq lazımdır. Bunlar: – qərar qəbul edən şəxslər, siyasi təhlilçi və ekspertlərdir. Siyasi qərar qəbul edərkən hər bir şəxsin problemlərə peşəkar bilik səviyyəsində yanaşması mümkün deyil. Problem üzrə vacib qərar qəbul edilərkən mütləq peşəkarlar cəlb olunmalıdır. Sözsüz ki, müəyyən bir sahə üzrə qərar qəbul edilərkən siyasi təhlilçi bu sahənin peşəkarı olmaya bilər. Bu zaman prosesə məsələ üzrə yüksək ixtisaslı mütəxəssislərdən ibarət ***ekspertlər*** cəlb edilirlər.

Ekspert məlumatlarının dolğun olması üçün isə aşağıdakı şərtlər vacib sayılır:

– ekspert komissiyası lazımi təcrübəyə malik olmalı, yüksək ixtisaslı mütəxəssislərdən təşkil olmalı, ekspert aparılan obyektə peşəkar tanışlıq olmalıdır;

– analitik qrup təşkil edilməli – bu qrup ekspertin peşəkar təşkili və aparılması texnologiyasını bilməli, analiz yolu ilə lazımi məlumatları toplamağı bacarmalıdır;

– inandırıcı ekspert məlumatlarını almalıdır;

– ekspert məlumatlarını analiz etməyi və onların üzərində lazımı korrektə aparmağı bacarmalıdır.

Ekspert qiymətləndirilməsində ekspertin təşkili və aparılması metodlarına böyük önəm verilir.

Bu metodlardan biri ***komissiya metodudur***. Bu üsulda vahid rəyə gəlmək üçün problemin açıq müzakirəsi keçirilir. Müzakirənin sonunda açıq və ya gizli səsvermə yolu ilə kollektivin rəyi müəyyənləşir. Komissiya metodunun üstünlüyü ondan ibarətdir ki, ekspertlərə məlumat axını daima artır. Diskussiya nəticəsində ekspert öz əvvəlki fikrini dəyişə də bilər.

Bununla yanaşı, komissiya metodunun müvafiq çatışmazlığı da mövcuddur. Bunlardan ən başlıcası anonimliyin olmamasıdır. Bundan başqa, açıq müzakirə bəzi ekspertləri öz əvvəlki fikrindən dönməməyə, israrlı olmağa şövq edə bilər.

– ***Məhkəmə ekspertizası metodu*** – Məhkəmə prosesində istifadə olunur. Məhkəmə prosesi zamanı ekspertlər bəzən iki hissəyə bölünür. Bir hissəsi müdafiə istiqamətində çıxış edərək, alternativin xeyrinə fikirlər söyləyir, digər bir hissəsi isə birincilərin əksinə danışaraq alternativin mənfi tərəflərini açmaq istəyirlər.

– ***Delfi (məxfiliyi gözləmək) metodu***: ekspertin bu metodu Helmer və Delti tərəfindən işlənib hazırlanıb və bu metod ən əsas metod sayılır. Bu metod ekspert komissiyasının məhsuldar işləməsinə şərait yaradır. Buna birinci növbədə anonimliyi gözləməklə və müzakirə obyektinə barədə məlumat axını artırmaqla nail olunur. Bundan başqa, orta məxrəcə gəlmək üçün əks istiqamətli əlaqələrdən də istifadə olunur. Delfi metodu ilə ekspertiza çox vaxt 4 mərhələdən ibarət olur.

Birinci mərhələdə ekspertlər ekspertizanın məqsədi və suallar barədə məlumatlandırılır. Suallara cavab ekspertizanın əsas tərkibini müəyyən edir. Hər ekspertə ayrıca suallar anket formasında təqdim edilir.

Ekspertizada nailiyyət ekspertizanın predmeti barədə ekspertə verilən əlavə məlumatlardan asılı olur. Ekspertlərdən alınmış məlumatlar analitik qrupun sərəncamına daxil olur. O da öz növbə-

sində ekspertizanın orta və son nəticələrinin işlənməsini təşkil edir. Analitik qrup üç mövqe bildirən ekspertləri müəyyənləşdirir. Ən yüksək və ən aşağı qiymət verən ekspertlərin rəyini nəzərə alaraq onların fikirlərini orta məxrəcə gətirir.

Delfi metodunun 2-ci turunda (mərhələsində) ekspertlərə ekspert komissiyasının orta qiyməti və üç mövqe bildirən ekspertlərin əsaslandırması təqdim edilir. Əsaslandırmalar anonim şəkildə, onları vermiş ekspertlərin adı göstərilmədən təqdim edilir. Əlavə məlumatları aldıqdan sonra çox hallarda ekspertlər öz qiymətlərini korrektə edirlər. Korrektə olunmuş materiallar yenidən analitik qrupa daxil olur.

3-cü və 4-cü tur ikinci turdan heç nə ilə fərqlənmirlər. Delfi metodunun xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, ekspert qiymətlərinin fərqi turdan-tura azalır, onların razılaşdırılması isə artır. Bəzi hallarda ekspertlərin əks qütblü mövqeləri müşahidə olunur ki, o da ekspertlərin ayrı-ayrı elmi məktəblərin nümayəndəsi ilə və ayrı-ayrı sahələr üzrə mütəxəssislər olduğundan irəli gəlir.

Beyin hücumu metodu. Bu metod 1941-ci ildə Aleks Osbor tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır. Onun məqsədi başqalarının tənqidindən çəkinmədən qrup üzvlərini müxtəlif ideyalar verməyə sövq etməkdir. Metodun mahiyyəti çox sadədir – təklif olunan bütün ideyalar siyahıya salınır, sonra onlara əlavələr olunur, dəyişdirilir və genişləndirilirlər. Axırda qrup bir qərara gəlir. Beyin hücumu aşağıdakı prinsiplərlə fərqlənir:

1. Sayın keyfiyyətə keçməsi (nə qədər çox ideya, qərar, məqsəd, strategiya təklif olursa problemin həllini tapmaq o qədər də asanlaşar)

2. Tənqiddə tələsmək (tənqid etməkdən əvvəl təklif olunmuş ideyalarda problemin həllini tapmağa cəhd etmək)

"Beyin hücumunun" nailiyyəti qrup üzvlərinin hamısının hazırlıq səviyyəsindən asılıdır. Bunun üçün ideyanın, qərarın, məqsəd və strategiyanın möhkəmlənməsi üçün lazımi şəraitin yaradılması vacibdir. Ona görə də aşağıdakı tipli neqativ müzakirələrdən yan keçmək lazımdır:

- Məndə əla ideya var.
- Bu özünü doğrultmayan riskdir
- Bu boş şeydir
- Bunlar hamısı diqqətəlayiqdir
- Siz irəliyə qaçırsınız

"Beyin hücumu" metodu aşağıdakı mərhələlərlə aparılır:

1. Tapşırığın müəyyən edilməsi. Problemin dəqiq sual şəklində formalaşdırılması.
2. İdeya, məqsəd, qərar və strategiyaların ötürülməsi, möhkəmləndirilməsi. Əyani şəkildə onların qeydə alınması.
3. İdeyanın qiymətləndirilməsi.

Ssenarilər metodu

İdarəetmə qərarlarının qəbul olunmasında təhlil olunan vəziyyətin ssenarisinin qurulması böyük əhəmiyyətə malikdir. Pəşəkərliqlə hazırlanmış ssenarilər gələcək hadisələrin necə inkişaf edəcəyini tam və dəqiq açmağa imkan verir. Bununla birlikdə gözlənilən vəziyyətin ssenarisi təhlükənin vaxtında dərk edilməsinə, idarəetmədə mümkün müvəffəqiyyətsizliyin açılmasına şərait yaradır. İnsanların idarəetmə formasının təsiri altında olan ssenari ilə, qərar qəbul edən şəxsin fəaliyyətindən asılı olmayan ssenarini müqayisə edərək vahid düzgün sayılan qərar qəbul etmək olar.

İndiki dövrdə müxtəlif ssenari metodları mövcuddur.

Bunlardan **razılaşıdırılmış rəy metodunu, təkrarlanan müstəqil ssenarilər birliyi metodunu, qarşılıqlı təsirin əsasları metodunu göstərmək olar.**

– Razılaşıdırılmış rəy metodu əsasən Delfi metodunun bir hissəsidir. Bu geniş miqyaslı hadisələr üzrə müxtəlif ekspert qruplarının razılaşıdırılmış rəyinin alınmasıdır.

– Təkrarlanan müstəqil ssenarilər metodu dedikdə hadisələrin inkişafına təsir göstərən, hər aspekt üzrə müstəqil ssenarilərin təkrarlanması başa düşülür.

– Qarşılıqlı təsirin əsası metodu Qordan və Helmer tərəfindən hazırlanmışdır. Bu metod ekspert qiymətlərinin qarşılıqlı təsirini göstərir.

§ 8.5. Alternativ qərar variantlarının müqayisə metodları

Müqayisəli qiymət metodunun seçimi

Siyasi təhlildə müqayisəli qiymətləndirmə metodunun əsasən beş forması mövcuddur.

- 1) Məsrəf və mənfəətin standart təhlili;
- 2) Məsrəf və mənfəətin keyfiyyət təhlili;
- 3) Məsrəf və mənfəətin modernləşdirilmiş təhlili;
- 4) Məsrəfin iqtisadi effektivlik baxımından təhlili;
- 5) Çoxməqsədli təhlil.

Faydalılıq əsas məqsəd kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb etdikdə **məsrəf və mənfəətin təhlili**, məsələnin həlli üçün əsas metod sayılır. Başqa metodlarla müqayisədə məqsəd və məsrəfin təhlili asandır. Belə ki, bu metod mümkün olan alternativlərin ümumi ölçülərə bütün potensial təsirini özündə cəmləşdirir. Beləliklə, məsrəf və mənfəətin təhlili çərçivəsində biz iki məqsəd görürük – bu pozitiv effekt və neqativ effekt qütbündə özünü göstərə bilər ki, bunlar da öz növbəsində pul formasında cəmləşə bilər.

– **Məsrəfin effektivlik analizi** – bu o deməkdir ki, hər hansı bir məsələ üzrə qərar qəbulu zamanı metod seçimində qeyri-iqtisadi kriteriya (məsələn, sosial ədalət prinsipi) prioritet kimi götürülür, iqtisadi effektivlik ikinci dərəcəli olur.

– **Məsrəf və faydanın keyfiyyət analizi** – bu məsrəf və mənfəətin standart formasının başqa növüdür. Belə analiz forması o zaman tətbiq olunur ki, bir və ya bir neçə qiymətləndirmə kriteriyası pul şəklində ifadə olunma bilməz. Elə təsir kriteriyaları var ki, onlar özünü natural formada göstərir (məsələn, gözləmə saati) digər təsir kriteriyaları isə keyfiyyət formasında ifadə olunur (məsələn – ətraf mühitin estetik pozulması). Pul ifadəsilə əks olunmayan belə hallarda keyfiyyət arqumentləri sıralama forması ilə ifadə olunur.

– **Məsarif və mənfəətin modifikasiyası analizi** – bu təhlil metodu o zaman tətbiq olunur ki, iqtisadi effektivlə yanaşı, qeyri-iqtisadi qiymətlənmə kriteriyaları da nəzərə alınır. Bu təhlil meto-

dunun üstünlüyü mənfəət və məsrəf faktorlarının korporatif şəkildə bölüşdürülməsindədir. Bu metodun çatışmazlığı isə formalaşmamış və quruluşsuz sosial-siyasi sualların süni surətdə formalaşdırılması və strukturlaşdırılmasındadır.

– **Çoxməqsədli analiz** – bu metod o hallarda tətbiq olunur ki, üç və daha çox məqsəd labüddür, həmçinin bu məqsədlərdən biri və ya ikisi kəmiyyətlə ifadə oluna bilməz.

– **Müqayisə olunmayan (uzlaşmayan) kriteriyalar üzrə alternativlərin müqayisəsi (uzlaşdırılması).** Əgər seçim alternativini üstün hesab edirsinizsə bu daha yaxşıdır, əgər seçim kriteriyası birdirsə onda təəssüf ki, reallıq dərəcəsi yüksək komfortlu olmur. Bir qayda olaraq alternativlər kriteriyalar üzrə müxtəlif rejimə malikdir. Bu isə imkan verir ki, müştəri analitikin üstünlük vermə bacarığını qiymətləndirə bilsin.

– **Kafi alternativlər metodu** – qeyri-stabil vəziyyəti əks etdirir. İmtahanlarda olduğu kimi "kafi-qeyri-kafi" formula ilə yadda qalır.

– **Dominant (üstün) alternativlər metodu:** bu hər bir kriteriya üzrə alternativləri sıralamaq deməkdir. Vəziyyət bir və ya bir neçə kriteriya üzrə başqalarını üstələyirsə, bu dominant alternativ adlanır.

Dominant alternativ, heç də həmişə optimal qərar qəbul edilməsinə xidmət etmir. Ancaq aşağıdakı hallarda dominant alternativ daha sərfəlidir: a) çoxsaylı alternativlərdən istifadə etməkdə; b) üstün alternativlər, interval şkalada göstərilməklə, qaydaya salındıqda; c) alternativlər həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət kriteriyaları üzrə müqayisə olunduqda; d) vaxt məhdudiyyəti olduqda.

§ 8.6. Siyasi qərarların layihələşdirilməsi

Siyasi dözümlülük, siyasi qərarların qəbulu və onların həyatiliyini təmin edən vacib keyfiyyətdir.

Siyasi keçid qəbul edilən qərarın bir mərhələsi sayılır. İndiki mərhələdə biz alternativ varianta, qiymət kriteriyaları əsasında müsbət istiqamətdə qəbul edilən qərardan danışacağıq. Qeyd et-

məliyyə ki, təqdimatın siyasi qərara çevrilməsi üçün o mütləq normativ-hüquqi akt formasını qəbul etməlidir; yəni qanun, fərman, qərar, direktiv, əmr formasına düşməlidir.

Əhəmiyyətli aktorlar:

(**Aktor** – qərarın qəbulu ilə bağlı öz mövqeyini aktiv müdafiə edən fərd və ya kollektiv)

Adətən iki cür aktorları əhəmiyyətli hesab edirlər:

Bunlardan biri prosesə üstün maraq göstərənlər; biri də – qərar qəbul olunan sahədə xüsusi mövqeyə malik olanlardır. Ümumiyyətlə, iqtisadi, ideoloji, peşəkar məsələlərə maraq göstərən hər kəs aktor sayılır.

– **Aktorların fəaliyyəti** – qrupun maraq mövqeyi açıq şəkildə bəyan edilir, əks halda onları fayda və itkilərin müqayisəsi yolu ilə hesablamaq olar. Əgər qrup maraqlarının inandırıcı olmayan qiymətlərlə formalaşması rəyi yaranıbsa, onda münasib informasiyalar daxil etməklə onu düzəltmək olar.

– **Aktorların ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi:** siyasi aktorlar müxtəlif ehtiyatlara malik ola bilərlər; məsələn: əhəmiyyətli icmaların köməyi, maliyyə imkanları, təşkilati imkanları, ictimai rəyə təsir göstərmək qabiliyyəti, rəsmi şəxslərlə, partiyalarla, KİV-lərlə sıx əlaqəni buna misal göstərmək olar.

Qərar qəbul edilən sferanı müyyən etmək:

Hər bir sfera özünəməxsus qərar qəbul etmək sisteminə malikdir. Əsas qaydalar normativ sənədlərdə yazılır: qanunvericilər rəqlamenti, icraçılar isə inzibati prosedurları əsas götürürlər.

Bəzən qərarı bir sferadan başqasına keçirərkən ayrı-ayrı görkəmli aktorların təsirindən yarana biləcək neqativ hallardan uzaqlaşmaq olur. Məsələn, müvafiq qərarın qəbulu ilə bağlı bu və ya digər tərəflə münasibəti pozmaq istəməyən şəhər meri məsələnin həllini və qərarın qəbulunu federal səviyyəyə qaldıra bilər.

Siyasi dözümlüyn yüksəldilməsi strategiyası

Qərarın qəbulu zamanı strategiyanın yüksəldilməsi ilə arzu olunan nəticələri əldə etmək üçün bir neçə gücləndirici amillər mövcuddur. Bunlardan – kooptasiya, kompromis, manipulyasiya, ritorika və s. qeyd etmək olar.

– **Kooptasiya** – qərarın dözümlülüyündə strategiyanın artırılması üçün, layihələrin hazırlanmasına əhəmiyyətli aktorların cəlb edilməsidir. Qərarın qəbulunda potensial arxa olmaq və neytrallaşdırmaq istiqamətində aktorların mövqeyinin təsirini göstərməkdir.

Ümumi planda radikal siyasi dəyişikliklər o zaman mümkündür ki, ictimaiyyətin əsas elitası məsələyə öz mövqeyini bu və ya digər formada bildirsin.

Başqa siyasi aktorların layihəsinə üçüncü tərəf müdaxilə etdikdə kooptasiya daha səmərəlidir. Qanunverici və icra strukturlarında kooptasiya, ancaq müsbət qərar qəbul edilməsi üçün, məsləhət komissiyası və yaxud məsləhət qrupu formasında qəbul edilir.

– **Kompromis** – bu siyasi qərarların mənimsənilməsini artırmaq məqsədilə, siyasi təkliflərin modifikasiyasının lazımi səviyyədə dəyişdirilməsi strategiyasıdır.

Strategiyanın kompromis variantlarından biri opponentlər üçün qəbul olunmaz nüansların təklifdən çıxarılmasıdır.

Kompromisin digər variantı – opponent üçün daha sərfəli olan – "paket" formasında təkliflərin əlavə edilməsidir.

– **Manipulyasiya** – bu elə yüksəlişdir ki, opponentə köməkçi təsir göstərilir, obyektiv-subyektiv modifikasiyaların diapazonu məhdudlaşır (prosedura və rəqlament, əsas prioritet, dərkətmə, bilik və təsəvvür və s.). Manipulyasiya əsasən üç kateqoriyaya ayrılır: – 1) gündəliklə manipulyasiya; 2) qiymət ölçüləri ilə manipulyasiya; 3) mənfəət və məsrəflə manipulyasiya.

– **Səsvermə gündəliyi ilə manipulyasiya** səsvermənin paradoksu fenomeninə əsaslanır. "Səsvermə paradoksu" XVIII əsrdə ilk dəfə olaraq fransız riyaziyyatçısı və filosofu Kondorse tərəfindən müəyyən edilib, ancaq onun manipulyasiyası demokratiyanın geniş öyrənilməsi üçün XX əsrin ikinci yarısında tətbiq edilməyə başlanıb. Səsvermə manipulyasiyası ilə bağlı D.Veyner və A.Vayninin təhlil etdiyi vəziyyəti nəzərdən keçirək. Kollegial idarəetmə orqanı olan hakimiyyətə, separatçı qüvvələrin təsiri altında olan, özünü müstəqil elan edən respublikayla davranış strategiyasını müəyyən etmək lazımdır. Bunun üçün üç alternativ təklif olu-

nur: 1) **müharibə** (konstitusiyaya hüquqlarını bərpa etmək üçün silahlı müdaxilə), 2) **muzdlu silahlı qüvvə** (gizli silahlı müdaxilə, silah və pul gücünə daxili vəziyyəti sabitləşdirmək); 3) **sülh** – (müstəqilliyin qəbul edilməsi, dövlətlərarası müqavilələrin bağlanması). Reyting səsverməsi zamanı göstərilən alternativlərin heç biri lazım olan səs çoxluğunu toplaya bilmir. Belə vəziyyətdə qərara alınır ki, iki raundda səsvermə keçirilsin. Birinci raundda 2 variant üzrə səsvermə keçirilir. Qalib gələn üçüncü variantla səsverməyə gedir.

Açıq gündəliklə manipulyasiya: "Açıq gündəlik" dedikdə siyasi qərarların qəbuluna ictimai rəyin və sosial faktorların göstərdiyi təsir başa düşülür. Xalq tərəfindən seçilənlər adətən elektoratın diqqətini cəlb etmək uğrunda mübarizə aparırlar. Seçici isə kütləvi informasiya vasitələrinə əsaslanır. KİV namizədlərə imkan yaradır ki, xalq kütləsi ilə əlaqəyə girsin. KİV-lər ictimai rəyi arzu olunmayan sahələrə (sərxoşluq, narkomanlıq və s.) yönəldərkən, seçim edənlər bu sahələrin siyasi həlli barədə çıxış etməyə imkan tapır. İctimai diqqəti özünə cəlb edən və arzu olunmayan problemlərin ötürülməsinə göstərilən səylər açıq siyasətin gündəliyini təşkil edir.

Qiymət kriteriyaları ilə manipulyasiya: bu manipulyasiyanın əsası ondan ibarətdir ki, səsvermədə azlıq təşkil edən tərəf miqdar ölçülərinə müraciət etməlidir – yəni prosesə çoxluğu parçalaya bilən fikirlər daxil edilməlidir.

Uilyam Riker bununla bağlı "Siyasi manipulyasiyanın incəlikləri" əsərində aşağıdakı misalı gətirir:

1956-cı ildə ABŞ-ın konqresinə nümayəndələr palatasında çoxluq təşkil edən Demokratlar Partiyası yeni bir qanun layihəsi təklif etdi. Bu qanun layihəsinə əsasən məktəblərə ayrılan federal yardım ştatlar vasitəsilə deyil, onlardan yan keçərək birbaşa məktəblərin özünə ödənilsin. Ancaq azlıq təşkil edən respublikaçılar Partiyası, federal subyektlərin səlahiyyətlərinə toxunduğunu iddia edərək, bu layihənin əleyhinə çıxdılar. Lakin layihəni ləğv etmək üçün onların səsləri çatmırdı. Bu zaman respublikaçılardan bir nəfər deputat qanun layihəsinə belə bir düzəliş təklif etdi ki, irqi

diskriminasiya olan məktəblərə bu vəsait birbaşa ödənməsin. Bu təklif vəziyyəti tamamilən dəyişdi və demokratçıları parçaladı. Belə ki, Şimal ştatlardan olan demokratlar bu təklifi müdafiə etdilər, Cənub ştatlardan olan demokratlar isə bunun əleyhinə səs verdilər.

Sonradan layihə düzəlişlə ümumi səsverməyə çıxarıldı. Şimal ştatlardan olan demokratlar yenə də layihənin lehinə, Cənubdan olanlarsa əleyhinə səs verdilər. Respublikaçılar bu fürsətdən istifadə edərək layihənin əleyhinə səs verdilər. Cənub demokratlarla respublikaçıların səsi çoxluq təşkil etdi və konqres layihəni qəbul edə bilmədi.

Mənfəət və məsrəflərlə manipulyasiya

Əgər nəzərə alsaq ki, insanların çoxu maddi baxımdan təminatlıdır, onda siyasi aktivlik artdıqca onun iqtisadi faydalanma aktivliyi də artır. Siyasi proqramın faydası çoxsaylı elektorat arasında bərabər bölünərkən, bu proqram lazımi siyasi nüfuz qazana bilmir. Çünki hər bir fərd üçün məsrəfin fəallığı mənfəətin fəallığını üstələyir.

Bundan başqa, hər hansı professional idarəetmə sistemi açıq siyasi aktivliyə meyilli olduqda, o zaman fərdi iqtisadi təminatlılıq, mənfəətin lehinə, məsarifin əleyhinə açıq meyilli olur. Bu mexanizm siyasi reallıqla paradoksları müşahidə etməyə imkan verir. Belə ki, aktiv azlıqda olanlar hadisələrin gedişinə təsir göstərə bilər və qərarı öz xeyirlərinə dəyişə bilərlər.

Lakin bununla birlikdə birləşdirilmiş azlıq maraqları heç də həmişə dağınıq çoxluq maraqlara qalib gələ bilmir. Məsələn, dairə seçki komissiyalarının hamısında nümayəndəsi olan assosiasiya, birləşdirilmiş azlıq maraqların təsirinə məruz qalmır. Burada siyasi effektivlik əsasən təşkilatçılıqdan və mövqə bildirməkdən asılıdır.

§ 8.7. İmplementasiya strategiyası

Bundan əvvəlki müəhazirədə bir qərar layihəsinin keçdiyi yollara, onun hazırlanması prosesinə nəzər saldıq. Artıq əldə

hazır, imzalanmış qərar layihəsi var. Ancaq onun işlək siyasi proqrama çevrilməsi, aid olduğu sahələrə tətbiqi üçün yenə də müəyyən mərhələlər keçilməlidir. Bunlardan ən başlıcası implementasiyadır. Implementasiya öz-özlüyündə, siyasi qərarın işə salınması üçün yığma sexini xatırladır. Mərhələlər üzrə ayrı-ayrı detallardan vahid mexanizm yığılaraq həyata keçirilmə aləti formalaşdırılır.

Implementasiya halında siyasi proqramdan imtina edən şəxslərin və təşkilatların sayı nə qədər çoxdursa, bu proqramın ləğv olma ehtimalıda bir o qədər çoxdur.

Proqramlı və adaptiv implementasiya

Müasir dövrdə siyasi qərarların həyata keçirilməsi üçün iki məktəb formalaşır:

1) Proqramlı implementasiya məktəbi siyasi qərarların işə salınması üçün nəzəri modeldir. Qərarın işləmə proseduru dəqiq öyrənmək və birtərəfli deyil, bir neçə istiqamətdə şərh etməyə əsaslanır.

Qərarın işlək mexanizmə çevirilməsində onun aydın, dəqiq və dolğun şəkildə izah edilməsi proqramlı metodun əsasını təşkil edir. Proqramlı implementasiya problemi ən azı 3 mənbəyə əsaslanaraq öyrənir:

1) qeyri-müəyyən anlaşılmaz münaqişələrlə müşayiət olunan – birmənalı olmayan siyasi məqsəd;

2) məsuliyyətli, ortaq nöqtədə birləşə bilən çoxsaylı aktorların iştirakı;

3) implementatorların müqaviməti və onların nəticəsizliyi.

Yuxarıda göstərilən hər üç bəndlə əhatə olunan bütün çətinliklər aşağı təbəqədə olan icraçıların səmərəsizliyinə, nəticəsizliyə gətirib çıxarır. Aşağı təbəqə icraçılarını siyasi ədəbiyyatda rifah verənlər (xidmət göstərənlər) də adlandırırlar. Aşağı təbəqədə olan xidmətçilərin fəaliyyətində səhvlərə yol verən proqram mütləq itaətsizliyə və yaxud digər müqavimət formalarına məruz qalacaqdır.

Buna aid əyani misal olaraq deyə bilərik ki, tutaq ki, müəllimlərin qarşısında təhsil prosesində fərdi hazırlıq və riyazi sahəyə

nəzarəti gücləndirmək tapşırığı qoyulmuşdur. Onlar bu tapşırığın formal cəhətlərinə əməl etsələr də ənənəvi mühazirə formasından əl çəkmirlər. Bu iş ədəbiyyatda implementasiya üzrə müqavimət adlanır.

Beləliklə, proqramlı implementasiya maksimum spesifik plan hazırlamağa səy göstərir. Bu plan hər şeyi aydın göstərir, məqsəd və tapşırığın detallarını izah edir, cavabdehliyin dəqiq sərhədlərini müəyyən edir, icraçıların seçim azadlıqlarını minimuma endirir, həlledici səsə malik olan iştirakçıların sayını məhdudlaşdırır.

2) Adaptiv implementasiya məktəbi

Adaptiv (uyğunlaşma) implementasiya məktəbi siyasi qərarların həyata keçirilməsi üçün nəzəri modeldir. Burada ilkin planların yeni vəziyyətə **uyğunlaşdırılması** yolu ilə siyasi qərarların həyatiliyi təmin olunur. Uyğunlaşma (adaptiv) implementasiyanın əsasını – yəni modifikasiyasının dəyişmə imkanlarını, nəzərdə tutulan proqrama yenidən baxılmasını, onun yeniləşdirilməsini, başqa sözlə, onun mövcud şəraitə uyğunlaşdırılmasını təşkil edir.

Proqramlı implementasiyanın əksinə olaraq adaptiv implementasiya məsələnin ümumi, qeyri-dəqiq, hətta tam formalaşmamış razılıqla həll olunmasına səy göstərir. Adaptiv implementasiya proqramın detallarına varmadan qoyulan məsələyə düzəliş və dəyişikliklər edilməsinə yol verir, məsələnin ümumi qaydada geniş müzakirəsini təklif edir. Adaptiv implementasiya siyasi qərarın işə salınmasında çoxsaylı iştirakçıların fəaliyyətinə şərait yaradır. Eyni zamanda mühüm əhəmiyyətli aktorların fəal iştirakını nəzərdə tutur.

Proqramlı implementasiyadan fərqli olaraq adaptiv implementasiya icraçıların seçim azadlığı əldə etməsini vacib sayır.

Siyasi qərarın işləməsini təmin etmək üçün proqramlı implementasiya monitoring keçirilməsini nəzərdə tutarsa adaptiv implementasiya bunun əksinə olaraq daha çox uyğunlaşma üçün icraçılara alternativ seçim azadlığı yaratmağı üstün tutur. Siyasi qərarın işə salınması üçün hər iki mövqenin özünün müsbət və mənfi tərəfləri var.

Proqramlı implementasiya siyasi vəziyyətin aşağıda göstərilən bütün xüsusiyyətləri cəm olduqda tətbiq olunur:

1) siyasi qərarın işləməsi üçün icraçı sistemin miqyası böyük deyil;

2) siyasi qərarın arxasında duran nəzəriyyə və texnologiyanın səviyyəsi yüksəkdir;

3) siyasi qərarı həyata keçirən şəxs əsasən təqdim olunan məqsəd və məramla razıdır.

4) İcraçı sistemin durumu nisbətən sabitdir.

Bu şərtlərdən hər hansı biri təmin olunmadıqda vəziyyətə mütləq adaptiv yanaşma lazımdır.

Proqramın dayandırılması problemi dedikdə qırarın köhnəlməsini, səmərəsizliyini nəzərə alaraq onun statusunun və funksiyasının dəyişdirilməsi nəzərdə tutulur. Implementasiya mərhələsində yeni qərarın qəbulu ilə bağlı köhnə qərar ləğv edilə bilər və ya dəyişdirilə bilər. Proqramın dayandırılması çox vaxt onunla xarakterizə olunur ki, tətbiq olunan siyasi qərarlar bəzən ilkin variantdan uzaqlaşaraq məsələni həll edə bilmə gücünü itirir, yeni səmərəsiz xüsusiyyət qazanır. Qazanılmış xüsusiyyət sonradan kommersiya strukturları ilə, müəyyən qrup insanlarla, elmi yaradıcı elita ilə əvvəlcədən nəzərdə tutulmayan əlaqələr yaradır. Əgər bu əlaqələrdən biri itirilirsə bu mütləq siyasi prosesdə əsaslı dəyişikliklərə, ehtiyatların yenidən bölüşdürülməsinə, hakimiyyətdə daxili çəkişmələrə gətirib çıxaracaqdır. Təsəvvür edin ki, bir sıra vacib problemlərin həll edilməsi üçün dövlət strukturu yaradılmışdır. Bu strukturda məsələlərin effektiv həlli üçün çoxsaylı yüksək ixtisaslı mütəxəssislər, əməkdaşlar yetişdirilmiş və bunlara yüksək səviyyədə əməkhaqqı ödənilir. Ancaq müəyyən vaxt keçdikdən sonra siyasi vəziyyət dəyişilir, bu struktura öz aktuallığını itirir. Belə olan halda həmin strukturun maliyyələşməsi getdikcə çətinləşir. Problemlərin həlli üçün bütün şərait var, bu problemləri həll etmək iqtidarında olan yüksək ixtisaslı kadrlar var. Lakin problemin özü yoxdur. Yaranmış belə kritik vəziyyətdə təşkilat nə etməlidir? Belə halda təşkilat mövcud olmayan problemləri aşkar etməyə başlayır. Məsələn, təhlükə yaranmasını, yüksək riskin

proqnozlaşdırılmasını, problemin həlli üçün siyasi səfərbərliyin önə çəkilməsini aktuallaşdırır.

Bu zaman siyasi qərarların layihələşdirilməsi və proqnozlaşdırılması da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Layihələşmənin adi halı onun təsir müddətinin müəyyən edilməsidir.

Ən çox müvəffəqiyyət qazanma şansına malik olan üsullardan biri alternativ problem seçimi strategiyasıdır. Bu strategiya adətən siyasi təzyiqlər nəticəsində problemi elə ilkin variantdaca həll etməyə çalışır.

Terminlərin izahlı şərh

İmplementasiyanın adaptiv məktəbi: siyasi qərarların ilkin variantının yeni şəraitə uyğunlaşdırılmasının nəzəri modeli deməkdir.

Mərkəzdən uzaqlaşma: siyasi qərarların uyğunlaşmasını, məsuliyyətini, şəffaflığını, effektivliyini (səmərəliliyini) artırmağa təsir edən amillərin struktur mexanizmidir.

Rifan verənlər: məqsədli auditoriya ilə əlaqədə olaraq siyasi qərarların işləməsini təmin edən aşağı dərəcəli icraçılar (müəllimlər, sosial işçilər, polis işçiləri və s.).

Proqramın dayandırılması: öz əhəmiyyətini itirmiş, köhnəlmiş, effektivsiz, məqsədmüvafiq olmayan qərarların funksiya və statusunun dəyişdirilməsi, yeni qərarların qəbul edilməsi deməkdir.

IX FƏSİL

SIYASİ QƏRARLARIN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ, MAHIYYƏTİ VƏ MƏRHƏLƏLƏRİ

§ 9.1. Siyasi proqramların tətbiqinin qiymətləndirilməsi

Siyasi qərarın tərkib hissəsi olaraq qərar layihəsi, qərarın qəbulu və tətbiqi qiymətləndirmə fazasında aşağıdakı suallara cavab verməlidir: 1. Yerinə yetirilən qərarın effektivliyini necə ölçməli və necə qiymətləndirməli? 2. Qərarın tətbiqinin qiymətləndirilməsində kim səlahiyyətli və qiymətləndirmə hansı məqsədi daşıyır? 3. Tətbiq olunan qərarın hansı komponentləri faydalı idi, hansılar yox? 4. Bu qərarın tətbiqi qarşıya qoyulan məqsədə çatmağa nə dərəcədə kömək edə bildi? 5. Qərarın tətbiqinin effektivliyini daha da artırmaq yolları varmı?

Qərarın qiymətləndirilməsi əsasən idarəetmə əməliyyatlarına söykənir və aşağıdakı keyfiyyətlərlə xarakterizə olunur: 1) müştəriyə istiqamətləndirmə; 2) müəyyən məxfilik; 3) problemlərin həllində dəqiq məqsədyönlülük.

Əsas məsələ burada sistemə tətbiq edilən təcrübənin istisna təhsilə tətbiqidir.

Siyasi qiymətləndirmədə, idarəetmə əməliyyatları, təşkilatın və ya proqramın məhsuldarlıq ölçüsünə, meyarına çevrilir.

Dövlət sektorunda qiymətləndirmə adətən "Audit" təftiş, monitoring, siyasi planlama, siyasi təhlil, proqramlı təhlili və tətbiqi tədqiqat fəaliyyətləri ilə ölçülür.

Dövlət sektorunda qiymətləndirmə dövlət vəsaitinin öz təyinatına uyğun istifadə olunmasını yəqinləşdirmək üçün aparılır. Belə qiymətləndirməni bir qayda olaraq yuxarı təşkilatlar nəzarət qaydasında aparırlar. İnstansiya üzrə aşağı təşkilatların fəaliyyəti-

nə nəzarət edilir. Belə qiymətləndirmə təcrübədə yekun vurma, ümumiləşdirmə qiymətləndirməsi adlanır.

Bundan başqa, təcrübədə formalalaşdırıcı, köməkədicə qiymətləndirmədən də geniş istifadə olunur. Bu qiymətləndirmədə əsas məqsəd təşkilatın fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq üçün onun idarəetmə sisteminin, texniki-təşkilati işlərinin, maliyyə məsələlərinin və s. problemini aydınlaşdırmaqdan ibarətdir. Belə qiymətləndirmədə idarəetmənin bir sıra vacib tələbləri ödənilməlidir:

1. İnformasiya tələbi – qiymətləndirənlər proqramın müsbət və ya mənfi tərəfləri barədə idarəedənlərə məlumat verməlidir.

2. Hesabat tələbi – dövlət sektorunda hesabat böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hesabat qiymətləndirməsi imkan yaradır ki, büdcə vəsaitinin öz məqsədinə uyğun istifadə olunub-olunmaması üzə çıxarılsın.

3. İdarəetməyə məsləhət – istehsalatda məsləhət, tələb olunan anda, qiymətləndiricilər tərəfindən ciddi əsaslandırılmış məlumatların idarəedənlərə təqdim olunmasıdır.

4. Maarifləndirmə və təkmilləşdirmə – proqramın həyata keçirilməsində, istehsalatın yaxşılaşdırılması məqsədilə, maraqlı tərəflərin yeni yollar axtarması, peşəkarlığın artırılması, öz fəaliyyətini təkmilləşdirməsi üzrə qiymətləndirmə mexanizmidir.

Müvəqqəti istiqamətlənməyə əsaslanan qiymətləndirmənin aşağıdakı növləri mövcuddur:

a) Cari qiymətləndirmə – bunu aralıq qiymətləndirmə də adlandırırlar. Belə qiymətləndirmə – proqramın dəyişkənliyi üzrə onun yeni fazaya keçməsinə dair təkliflərin verilməsidir.

b) Real vaxtda qiymətləndirmə – proqramın bütün fəaliyyəti dövründə onun inkişafı və nəticələrinə daimi nəzarəti özündə əks etdirir.

c) Yekun qiymətləndirmə – proqram başa çatdıqdan sonra, onun qiymətlənməsidir.

d) Retrospektiv qiymətləndirmə – proqramın başa çatmasından uzun illər keçdikdən sonra nəzərdə tutulmayan nəticələrin baş verməsi ilə əlaqədar aparılan qiymətləndirmədir.

e) **Sevindirici qiymətləndirmə** – siyasi qərarın gözlənilən, proqnozlaşdırılan nəticəsinin qiymətləndirilməsidir.

Siyasi qiymətləndirmə müxtəlif səviyyələrdə ola bilər:

– **Siyasi səviyyə** maliyyə, menecment fəaliyyətini, seçmə prosesini nizamlayan kompleks siyasi qərarların və onların işləmə mexanizminin qiymətləndirilməsidir.

Proqram səviyyəsi – ayrıca nəzərdə tutulan proqramın keyfiyyətinin və məhsuldarlığının qiymətləndirilməsidir.

Layihə səviyyəsi – ayrı-ayrı layihələrin keyfiyyət və məhsuldarlığının qiymətləndirilməsidir.

Qiymətləndirmə kimin vasitəsilə həyata keçirilməsindən asılı olaraq aşağıdakılara bölünür:

1. Xarici qiymətləndirmə – nəzarət edən instansiyalar, investolar, müştərilər tərəfindən həyata keçirilir. Bunu maraqlı tərəf kənar mütəxəssisləri cəlb etməklə həyata keçirir.

2. Daxili qiymətləndirmə – ştatda nəzərdə tutulan əməkdaşlar vasitəsilə rəhbərlik tərəfindən həyata keçirilir.

Bundan başqa, Q.Brnr və P.Leon qiymətləndirmənin üç tipini təklif edirlər:

– **həssas qiymətləndirmə** – xarici mühitin təsiri nəticəsində dəyişməyə məruz qalan qiymətləndirmədir;

– **proses qiymətləndirmə** – daxili aspektlərin dəyişməsi ilə əlaqədar struktur təhlilidir;

– **təsiretmə qiymətləndirmə** – qərarın təsiri altında xarici mühitin dəyişdirilməsinin təhlilidir.

Bununla belə, təcrübədə siyasi təhlilçi formal və qeyri-formal qiymətləndirmə ilə də rastlaşa bilər.

– **Formal qiymətləndirmə** açıq kütləvi siyasətin bir elementidir. Rəsmi sənədlərdə, hesabatlarda, stenoqramlarda, informasiya bülletenlərində əks olunur. Formal qiymətləndirmənin tətbiqi piketlər, etiraz aksiyaları, dramatik bəyanatlar, səs-küylü istefalar, plansız hərəkətlərlə və s. ilə nəticələnir.

Qeyri-formal qiymətləndirmə – bu, gözdənkənar, gizli siyasətin mifik dünyasına aid qiymətləndirmədir. Onun metodları, konfidensial (məxfi) söhbətlər, telefon danışıqları, görüşləri-

dər. Bu tip görüş yerləri adətən – qolf klublar, ovçuluq sahələri, adlı-sanlı kurortlar, beşulduzlu mehmanxanalar və s. yerlər olur. Qeyri-formal qiymətləndirmənin iştirakçıları bir qayda olaraq görünməz və tanınmaz olmağa çalışırlar. Qeyri-formal qiymətləndirmənin nəticələri heç vaxt açıq bəyan edilmir, kütləyə açıqlanmır.

§ 9.2. Qiymətləndirmənin əsas növləri, kateqoriya və metodları

Qiymətləndirmənin metodları

Dövlət təşkilatlarının qiymətləndirilməsi metodları son illər xeyli dəyişikliyə məruz qalmışdır. Kompüter texnologiyası bu metodlara əsaslı dəyişiklik gətirmişdir. 1970-ci illərin sonundan başlayaraq proqramın qiymətləndirilməsində uzunmüddətli siyasi tədqiqatlar daha aktual qısamüddətli təhlillərlə əvəz olunmuşdur. Siyasi qiymətləndirmə zamanı əsasən aşağıda göstərilən 6 üsuldən istifadə olunur:

1. Eksperiment metodu – bu metod eksperimental məntiqə əsaslanır. Bu metodun əsas əhəmiyyəti ondadır ki, o ancaq düzgün nəzarət seçiminə, statistik göstəricilərə, dəqiqliyə, etibarlılığa söykənir, təsir edəcək xarici faktorlar nəzarətdə saxlanılır. Bu, sosial eksperiment metodunun başqa bir formasıdır. Eksperiment qiymətləndirmə çox mürəkkəb, bahalı, uzun sürən bir metoddur. Bu, peşəkar qiymətləndiricilərin ən sevimli metodu sayılır.

2. Kvazieksperiment metodu – bu, qiymətləndirmədə tələb olunan ciddiliklə təcrübənin arasında bəzi qismətli, kompromiss yaradan metoddur. Burada tələbkeşlik nisbətən aşağı səviyyədə olur. Qiymətləndirmədə bütün arqumentləri saxlanılmaqla təsir edən xarici faktorlarda nəzarətdə saxlanılır. Bu metodun tətbiq sahəsi adətən sosial proqramların qiymətləndirilmə sahəsidir.

3. Qiymətləndirmənin müəyyən edilməsi metodu – bu metod hər hansı bir obyektə, təşkilatda qiymətləndirmə prosesinin tətbiq edilməsinin lazım olub-olmadığını müəyyən etməkdən ibarət

rətdir. Obyektin qiymətlənməsinin lazım olduğunu müəyyən etmək üçün üç şərt olmalıdır, birinci, proqramın dəqiq arqumentləndirilməsi, ikinci-aydın məqsəd və gözlənilən nəticə, üçüncü, yol verilmiş səhvlərin aradan götürülməsi.

Beləliklə, qiymətləndirmənin müəyyən edilməsi əhəmiyyətli dərəcədə həm də maarifləndirmə və hazırlıq funksiyasını yerinə yetirir.

4. Məhsuldarlığın monitorinqi metodu – Bu metod proqramın həyata keçirilməsinin sənədləşdirilməsini təmin edir. Həmçinin başqa proqramın göstəriciləri ilə müqayisə edərək məhsuldarlığın səviyyəsini müəyyən edir. Monitorinq üsulu ayrıca təşkilat vahidlərinə tətbiq edilərək yüksək və aşağı nəticələrə malik olduğunu öyrənir. Əvvəlcə nail olunmuş səviyyə ilə müqayisə edilməklə keçmiş və gələcək nəticələri əks etdirir.

5. Nəticənin təsiri ilə qiymətləndirmə – Bu, obyektin qiymətləndirilməsində nəticənin üzə çıxarılması üçün əsas metod sayılır. Burada əmək məsrəfinin həcmi ilə qiymətləndirməyə imkan yaradılır. Məsələn, istifadə olunan büdcə vəsaitinə görə məhsul istehsalının miqdarının nəticənin təsiri ilə qiymətləndirilməsinin spesifik, indikator və təkrar ölçmə qrafikası formaları var.

Bu metod qısamüddətli, orta və uzunmüddətli qiymətləndirmə formalarında tətbiq oluna bilər.

6. Keyfiyyətə görə qiymətləndirmə – bu metod siyasi qərarları qəbul edən və onları həyata keçirən şəxslərə imkan verir ki, sifarişçinin mövqeyi baxımından bu və ya digər proqramın real vəziyyətini araşdırsın, eyni zamanda tədqiqatın nəticələrinin məzmununu açmağa kömək etsin, həm də proqramın həyata keçirilməsi prosesində müxtəlif təşkilat vahidlərində baş verən dəyişiklikləri aydınlaşdırsın.

Qiymətləndirmə texnikası

Qiymətləndirmə texnikasını əsasən dörd qrupa bölmək olar:

- *sorğu metodu*
- *ekspert metodu*
- *ölçmə metodu*
- *analitik metod*

Sorğu metodu aşağıdakılardan ibarətdir:

- *Anket sorğusu*
- *telefon sorğusu*
- *müsahibə*
- *keys tədqiqatı*

Sorğu qiymətləndirmə metodunun tətbiqi zamanı cavablandırma böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müsahibə sorğusunda cavablandırma 100% olur. Adətən telefon sorğusu da bu faizə yaxınlaşır, ancaq anket sorğusu çox aşağı göstərici ilə qeyd olunur.

Keys tədqiqatı obyekt haqqında dəqiq, ətraflı məlumat verir. Adətən keys tədqiqatı müsahibələrə söykənir. Keys təhqiqatının əsas məqsədi qiymətləndirmə hesabətında obyektin ən əhəmiyyətli vəziyyətini əks etdirməkdir.

Belə təhqiqat təcrübədə kritik vəziyyətləri (ən yaxşı tərəfi, ən pis tərəfi) daha çox göstərir.

İdarəetmə funksiyasının yerinə yetirilməsində qiymətləndirmənin böyük əhəmiyyəti var. Təşkilatın fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasında qiymətləndirmə xüsusi potensiala malikdir. Ancaq bu potensialın işə salınması üçün qərarın qəbulunun bütün mərhələlərində qiymətləndirmə amilləri öyrənilməlidir. Ona görə də peşəkar qiymətləndiricilər qiymətləndirmə sistemini nümayiş etdirmək və proqramın səmərəliliyini yüksəltmək bacarığına malikdirlər.

Terminlərin izahlı şərh

Yekun qiymətləndirmə – formal qiymətləndirmə növü olaraq, qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün monitorinq aparılması nəzərdə tutulur.

Gücləndirici qiymətləndirmə – formal qiymətləndirmə növü olaraq proqramın icrası zamanı bir fazadan o biri fazaya hərəkət boyu qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aralıq monitorinq aparılmasını nəzərdə tutur.

§ 9.3. Siyasi qərarların qiymətləndirmə prosesinin mahiyyəti və əsas mərhələləri

Siyasi qiymətləndirmənin tərkibinə, proqramı müəyyən etmək, göstəriciləri müəyyən etmək, proqram arzuolunan səviyyədə həyata keçirilmək, proqramı müəyyən edərkən ona təsir edən faktorları göstərmək, qiymətləndirməyə dair məlumatları qərar qəbul edən şəxslərə, menecerlərə, əməkdaşlara və digər maraqlı şəxslərə çatdırmaq daxildir.

Qiymətləndirmə prosesinin aşağıdakı mərhələləri mövcuddur:

- 1. Hazırlıq mərhələsi*
- 2. Planlaşdırma mərhələsi*
- 3. Qiymətləndirmənin aparılması mərhələsi*
- 4. Qiymətləndirmənin nəticələrinin təqdim edilməsi və yayılması mərhələsi*
- 5. Qiymətləndirmənin nəticələrinin dəyişkənliyi mərhələsi.*

Qiymətləndirmənin planlaşdırılması mərhələsi isə aşağıdakı hissələrə bölünür:

- 1. Qiymətləndirmənin ümumi məzmununu müəyyən etmək*
- 2. Qiymətləndirmənin məqsəd və kriteriyalarını müəyyən etmək*
- 3. Qiymətləndirmənin plan - qrafikini müəyyən etmək*
- 4. Qiymətləndirmənin stradegiyasını müəyyən etmək*
- 5. Maraqlı tərəflərlə rətibə qurmaq.*

Qiymətləndirmənin hazırlıq mərhələsi

Peşəkar qiymətləndiricilər adətən özlərini, məhsuldarlığı müasir səviyyəyə qaldırmağa qadir olan məlumatların bilicisi, mənbəyi hesab edirlər. Eyni zamanda menecerlər də təşkilatın işi barədə lazımi məlumatlara malikdirlər. Ona görə də qiymətləndiricilərin cəlb edilməsi menecerlər və təşkilatın rəhbərliyi üçün arzuolunmazdır. Peşəkar qiymətləndiricilərlə menecerlər həmişə bir-birini səriştəsizlikdə ittiham edirlər. Bu səbəbdən cəlb olunan qiymətləndiricilər öz bacarıqları ilə qiymətləndirmənin faydalılığını müştəriyə anlatmalıdır. Adətən yuxarı instansiyalardan gələn və nəzarət qaydasında qiymətləndirmə tətbiq edən mütəxəssislər yerli təşkilatın əməkdaşları tərəfindən şübhə ilə, düşmənçə-

sinə qarşılanır. Bu zaman qiymətləndiricilər elə taktiki gedişlər etməlidirlər ki, yerli təşkilatın rəhbərliyi ilə menecerlərin müqaviməti azalsın.

Barkdoll və Duqlas Spun qeyd edirlər ki, peşəkar qiymətləndiricilər menecerlərlə qarşılıqlı səmərəli əlaqə yaradaraq yüksək qiymətləndirmə effektivinə nail ola bilərlər. Qiymətləndirmə qərar qəbul edənlərin və bu qərarı həyata keçirənlərin mənafeyi üçün tətbiq olunur. Qiymətləndirmənin vicdanlı və aşkar keçirilməsi qəbul edilən qərarın və ya proqramın uğurla işləməsinə böyük təsir göstərir.

Menecerlərlə qiymətləndiricilərin toqquşduğu məsələ – onların əsas suallara cavab vermə tərzində yaranır. Burada menecerlərin qiymətləndiricilərə inamsızlığından və əsas suallara praktiki cavab verməklə qiymətləndiricilərə kömək etməsindən söhbət gedir. Qiymətləndirmə strategiyası o vaxt faydalı olur ki, hazırlıq etapında müəssisənin öz əməkdaşlarından ibarət qiymətləndiricilər də cəlb edilsin. Çünki kənardan cəlb edilmiş qiymətləndiricilər müəssisənin iş fəaliyyəti ilə az tanışdırlar. Bu işə qısa müddətə müəssisənin ritminin pozulmasına da gətirib çıxarır.

Qiymətləndirmənin planlaşdırılması

Səmərəli olması üçün qiymətləndirmə aydın formalaşmış fikrə malik olmalıdır. Qiymətləndirmə nə üçün aparılır? Qərarın qəbulu ilə bağlı informasiya təminatı üçün mü? Konkret idarəetmə problemlərini həll etmək üçün mü? Personalə səmərəli metodları öyrətmək üçün mü? Qiymətləndirmənin nəticələri necə istifadə olunacaq?

Planlaşmanın başlanğıc nöqtəsi proqramın **definiyiyasıdır** (zəruri ehtiyatların, fəaliyyətin planlaşdırılması, nəticələrin eyniləşdirilməsidir (identifikasiyasıdır). Bu proqramın fəaliyyəti və alınan nəticənin qiymət ölçülərini müəyyən etmək üçün baza nəzəriyyəsinin mümkünlüyü kəmiyyət və keyfiyyət göstəricisidir.

Müəssisənin fəaliyyətinin ən əhəmiyyətli göstəricisi lazımı nəticənin əldə olunması keyfiyyət, müddətə əməl etmək, səmərə-

lilik hesab olunur. Kəmiyyət göstəriciləri keyfiyyət göstəriciləri ilə tamamlana bilər.

Konkret idarəetmə qərarının icrasından söhbət gedərkən, əsas məsələ kimi qiymətləndirmənin **plan-qrafik** forması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Plan qrafikin əsas aspektləri bunlardır:

– **davamlılıq**

– **obyektin qiymətləndirmə üçün yetişməsi.**

Düzgün tərtib edilmiş plan-qrafik hər bir qiymətləndirici üçün böyük strateji əhəmiyyətə malikdir. Qiymətləndirici ilə menecer arasında qarşılıqlı əlaqə yarandıqda qiymətləndirmənin nəticələri daha səmərəli olur.

Qiymətləndirmənin strategiyası

Qiymətləndirmənin strategiyası, qiymətləndirmə prosesinin strukturunu və əsas komponentlərini müəyyən etməklə aşağıdakı aspektləri özündə birləşdirir:

1. resursları (insani, maliyyə, təşkilati, texniki və məlumat resurslarını)

2. dizaynı (məqsəd və tapşırıqları, metodoloji aparatı)

3. menecmenti (vəzifələrin bölüşdürülməsi və onların icrasına nəzarət)

4. kadrları (işçi qrupa olan tələbatı və onların işlərinə şəraitini)

5. nəticələrin tətbiqini (qiymətləndirmə nəticələrinin təqdim, yayılma mexanizmi və formasını).

R.Karlson və A.Kreytn (siyasi təhlilçilər) göstərirlər ki, qiymətləndirmənin yayılması və tətbiqində menecerlər üçün ən böyük problem neqativ nəticələrin alınmasıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, qiymətləndirmənin neqativ nəticələnməsi qiymətləndiricinin peşəkarlığının aşağı olması üzündən baş verə bilər. Burada incə bir məqamı yadda saxlamaq lazımdır ki, təkcə qiymətləndirici və menecer deyil, bunların fəaliyyətinə nəzarət edən subyekt (şəxs) də səhv nəticəyə gələ bilər.

Bu zaman qiymətləndirici və menecer qiymətləndirmə nəticələrinin yenidən ölçülməsi üçün optimal təkrar plan-qrafik tərtib etməlidir.

Adətən tələskənliyə yol verildikdə və lazımınca fikirləşmədən aparılan qiymətləndirmə strategiyası nəticələrin neqativlik ehtimalını artırır. Belə nəticədən qaçmaq üçün menecer və qiymətləndiricilər öz arasında **rabitə** yaradırlar. Maraqlı tərəflər arasında kommunikasiyanın mövzusu keyfiyyət göstəricilərini özündə əks etdirən qiymətləndirmə metodunun seçilməsi ola bilər. Ən geniş yayılmış qiymətləndirmə metodları: – uzunmüddətli, qısamüddətli, çox vəsait tələb edən və az vəsait tələb edən metodlardır.

Siyasi qərarların qiymətləndirilməsində maraqlı tərəflər, yeni qiymətləndirici və menecerlər ən çox qısamüddətli və az vəsait tələb edən qiymətləndirmə metodundan istifadə edirlər.

Qiymətləndirmənin planlaşma mərhələsində təşkilatın meneceri ilə birlikdə gözlənilən son nəticənin konturlarını müəyyən etmək məqsədmüvafiqdir. Qiymətləndiricilər və menecerlər səy göstərməlidirlər ki, alınan nəticə proqramın həyata keçirilməsində, sadəcə, korrekt etməklə effektiv nəticəni versin. Belə yanaşma qiymətləndirmənin keyfiyyətinin artırılmasına xidmət edir.

Qiymətləndirmənin aparılması

Qiymətləndiricilərin təqdim etdiyi etibarlı məlumatlar menecerlər üçün proqramın həyata keçirilməsi baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Qiymətləndirmə prosesini təmin etmək məqsədilə qiymətləndiricilərlə menecerlər sıx əməkdaşlıq etməlidirlər.

Qiymətləndirmə prosesinin monitorinqi sadə və tez uyğunlaşan olmalıdır. İşin gedişi üzrə qiymətləndirmənin hesabı ardıcıl təqdim olunmalıdır. Təsadüf hallarda ciddi dəyişiklik tələb olunarsa onda brifinq və ya yığıncaq keçirilir. Layihənin həyata keçirilməsində tez-tez dəyişiklik olarsa qiymətləndirici də tez-tez vəziyyətə uyğunlaşmanı tətbiq etməlidir. Adətən qiymətləndirmə zamanı vəziyyətin dəyişməsinə işçi personalın qiymətləndirməyə düşmənin gözü ilə baxması, qiymətləndirmənin məqsədi barədə personalın məlumatlanma səviyyəsi, proqramın mürəkkəblik səviyyəsi, qərarın qəbulunda əməliyyat, proqramın maliyyələşdirən mənbələrin miqdarı və s. təsir göstərir. Belə şəraitdə qiymətləndi-

ricidən tələb olunur ki, tərəflərlə həm kritik, həm də normal şəraitə uyğunlaşmanı saxlaya bilsin. Qiymətləndiricilərlə menecerlərin qarşılıqlı əlaqə yaradıb birgə fəaliyyət göstərməsi – qiymətləndiricilərə imkan yaradır ki, menecerləri qiymətləndirmə təlimatları ilə yaxşıca tanış etsin.

Nəticələrin təqdim edilməsi və yayılması

Qiymətləndirmənin nəticələrinin təcrübi tətbiqi, qiymətləndirmə prosesinin axırınıcı etarı adlanır. Hər bir qiymətləndiricinin alınan nəticələrin təqdim edilməsi üzrə özünün fərđi üslubu var. Ancaq hər bir təqdimetmə baza tələblərə cavab verməlidir. Bu tələblər aydın, kökret və əsaslandırılmış olmalıdır.

Qiymətləndirmənin nəticələrinə dair heabatı o vaxt yaxşı adlandırmaq olar ki, o əsas məzmunu, məqsəd və mərama uyğun gəlsin. Hesabatın müasirliyindən asılı olmayaraq, əgər o ilkin sualla cavab vermirsə, deməli, onun praktiki əhəmiyyəti yoxdur. Bu əsəs tələbdən başqa hesabat aşağıdakı tələblərə də cavab verməlidir:

- Hesabat **əsaslandırılmış** olmalıdır
- Hesabat **inandırıcı** olmalıdır
- Hesabat **balanslı** olmalıdır
- Hesabat **ardıcıl** olmalıdır
- Hesabat **oxunuşlu** olmalıdır
- Hesabat **təqdimatlı** olmalıdır

Qiymətləndiricilər yekun hesabatın təqdimində auditoriyanın tələbini rəhbər tutmalıdırlar. Qiymətləndirmə hesabatının üslubu menecerin üslubuna nə qədər çox uyğunlaşsa hesabat bir o qədər səmərəli olur, baxmayaraq ki, bu srtateji baxımdan o qədər də asan deyil.

Qiymətləndiricilərin əsas məqsədlərindən biri də alınan nəticənin dəqiq, etibarlı və inamla auditoriyaya çatdırılmasıdır. Alınan nəticələr müxtəlif formalarda yayıla bilər, məqalələr dərc etməklə, brifinqlə, press-revizlə və s.

Qiymətləndirmədə axırınıcı mərhələ, ehtiyatların bölüşdürülməsinə əsaslı təsir göstərə bilən şəxslərlə, qərar qəbul edənlərlə kommunikasiya qurmaqdır.

Qiymətləndirmənin nəticələrinin implementasiyası

Nəticənin tətbiq edilməsində qiymətləndirmədə yekun fikir və məqsədlərlə müəyyən edilir. Layihələrin çoxunda üç qrup elementlər üstünlük təşkil edir:

– **yekun rəylər** (nəticələr ümumi xarakterli olaraq, təhqiqatın sponsoruna və ya aralıq sahələrə, sifarişçilərə xidmət edir)

– **tövsiyə** – (təqdimat) – (müəyyən fəaliyyəti nəzərdə tutur ki, bu fəaliyyət qəbul oluna da bilər, ləğv edilə də bilər)

Geriyyə əlaqə – (əgər görülmüş işin effektivliyi bizi maraqlandırırırsa onda istifadə olunan təqdimatın monitorinq mexanizminə baxmaq lazımdır).

Müxtəlif tərəflər alınan nəticələrə görə müxtəlif fikirlər yürüdə bilərlər: bəziləri maraqlıdır ki, alınan nəticələr əvvəlki qərarların xeyrinə işləsin, digərləri maraqlıdır ki, alınan nəticələr müasir təcrübədə istifadə olunsun. Belə vəziyyətdə qiymətləndiricilər çalışırlar ki, alınan nəticələr dəyərlərin qorunmasına və təcrübənin aktivliyinə xidmət etsin. Qiymətləndiricinin əsas məqsədi ondan ibarətdir ki, imkan daxilində proqramın icrası ilə bağlı siyasi və idarəetmə strukturlarına stimulyə versin. Bunu isə aşağıdakı tələbləri yerinə yetirməklə təmin etmək olar: 1) qiymətləndiricinin peşəkərlilik nüfuzunu artırmaq; 2) qiymətləndirmənin nəticələrini ümumiləşdirmək, onları aydın şərh etmək və istehsalatə tətbiq etmək; 3) təklif olunan dəyişiklikləri və kommunikasiyaya əlaqələrini nəzərə almaqla qiymətləndirmənin nəticələrini tərəflərə çatdırmaq; 4) qiymətləndirmə metodikasının, siyasi qərarların variantlarının seçilməsinə kömək göstərmək; 5) seçilmiş variantların implementasiyasına kömək göstərmək; 6) təklif və təqdimatların monitorinqini keçirmək. Göstəriciləri ümumiləşdirərək keys formasında təqdim etməklə, təşkilatı diaqramlar hazırlamaq və s.

Proqramın səmərəli nəticələnməsində məsuliyyətlə qiymətləndiricilərin deyil, menecerlərin üzərinə düşür. Ancaq bununla yanaşı, alınan nəticələrin yayılma strategiyası onların təcrübədə tətbiqinə əlavə stimulyə yarada bilər.

Terminlərin izahlı şərh

İstehsalat monitorinqi – proqramın işləmə metodunun sənədləşdirilməsini nəzərdə tutur. Həmçinin digər proqramlarla müqayisə.

Təsiretmə qiyməti – qərarın və fəaliyyət sisteminin təsiri altında xarici mühitin dəyişməsinin təhlili deməkdir.

Məhsuldarlıq qiyməti – proqramın nəticəsi ilə sifariş olunan məqsədin müqayisəsi üçün nəticənin müəyyən edilməsi qaydasıdır.

Çeviklik qiyməti – çağırış, problem, mümkünat, tələbat, ehtiyat kimi xarici mühitin təsir vasitələri ilə sistemin təhlili:

Müəyyətedici qiymət – qiymətləndirmə zamanı rəhbərlik və müəssisənin əməkdaşları tərəfindən təklif olunan tövsiyələrin necə yerinə yetirilməsini müəyyən edən qaydalar.

Qiymətlənmənin müəyyən edilməsi – qiymətləndirmənin nə dərəcədə bu və ya digər obyektə tətbiq edilməsini müəyyən edən üsul.

Tövsiyələr analitik proseslərin məhsulu kimi

Bu fənnin birinci mühazirəsində siyasi-idarəetmə problemləri müxtəlif tərəflərdən, müxtəlif aspektlər üzrə, müxtəlif nəzəri və etik mövqelərdən təhlil edilmişdir.

Peşəkar siyasi təhlilin aydın təsəvvür edilməsi üçün ondan yaranan məhsul kateqoriyasına diqqət vermək lazımdır: bu məhsul – siyasi-təcrübi təkliflərdir.

Siyasi təklifin mahiyyətini anlamaq üçün tətbiqi siyasi təhlilə sifarişçi kimi baxmaq vacibdir. Sifarişçiyə istiqamətlənmək, siyasi təhlildə, birinci növbədə peşəkar düşüncə yaratmaq, ikinci növbədə isə texniki təcrübə əldə etməkdir.

Beləliklə, peşəkar düşüncə tərzini siyasi təhlilçiyə imkan verir ki, bu və ya digər metodları, texniki üsulları effektiv tətbiq etməklə əldə olunan nailiyyətlərin müasir həyatla ayaqlaşmasından asılı olduğunu yəqin etsin. Metodların dayanıqlığı, yeniləşməsi, onların sadəliyi, çox vaxt və vəsait tələb etməsi, yetərincə çevikliyi, və-

ziyyətlərə asan uyğunlaşması peşəkar düşüncənin yüksək səviyyədə olmasındandır.

Təkliflər qərarların icrasına istiqamətlənməli və xüsusi auditoriyaya üz tutmalıdır. Təhlilçinin müvəffəqiyyəti, auditoriyanın nə dərəcədə onun təkliflərinə cavab verməsi ilə ölçülür.

Təkliflər siyasi təhlilçinin söylərinin yekunudur. Təkliflər müştəriyə müxtəlif formalarda təqdim oluna bilər:

- açıq konsepsiyada, strateji planda;
- qərar layihəsində (fərman, qanun, qərarlar);
- analitik hesabat, memorandum, xidməti məktub;
- aşkar brifinq, prezentasiya (təqdimat), çıxış, məruzə;
- məxfi şifahi məsləhət formasında.

Adətən təkliflər siyasi analizin yekun mərhələsi sayılır. Öz məzmununa, stilinə, quruluşuna görə yuxarıda göstərilən formaların hər biri özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Bununla belə, onları birləşdirən ümumi xüsusiyyətlər də mövcuddur.

Qeyd etmək lazımdır ki, analitik hesabatın üzərində aparılan işlər, təkliflər, tədqiqatlar təhlilçinin yaradıcılıq səyidir. Bununla təhlilçi problemi müəyyən edir, son hədəfi dəqiqləşdirir, qərarın real variantlarını hazırlayır, nəzəriyyə ilə təcrübəni birləşdirir, bu və ya digər fəaliyyət növündən yarana biləcək fəsadları müəyyən edir. Diqqətə təqdim edilən təhlilin qiyməti açıq bildirilməlidir.

Siyasi təhlil siyasi proseslərin inkişafının incəsənti hesab edilir. Təcrübəli təhlilçi həmişə alternativini nəzərə almalı, bu alternativə görə digər alternativləri qiymətləndirməlidir. Siyasətdə qərarın qəbul edilməməsinin özü də bir qərardır. Yaxşı təkliflər müştəriyə kömək edir ki, təqdim olunan alternativlərin üstünlüyünü və çatışmazlığını dərk etsin. Buna müxtəlif fəndlər işlətməklə nail olunur. Məsələn: alternativin eksterimal göstəricilərini xüsusi qeyd etməklə, müştərinin qiymətini ən güclü və ya ən zəif alternativə yönəltməklə, alternativlərin süzgəcdən keçirilməsi (təmizlənməsi) ilə və s.

§ 9.4. Tövsiyələrin kommunikativ və üslub tərkibi

Tərtibatın forması

Yaxşı təklif sifarişçini real fəaliyyətə yönəltməklə təhlil olma qabiliyyətinə malikdir. Təklifi yaradan arqumentlər piramidaya bənzər quruluşa malik olmalıdır. Analitik hesabat bir qayda olaraq, təqdim olunan təkliflərin məzmununu izah etməklə başlayır. O elə tərtib olunmalıdır ki, oxucu 30 saniyə ərzində təkliflərin məzmununu başa düşsün. Təcrübədən bəllidir ki, yüksək rütbəli sifarişçilər hesabatın hamısını deyil, onun giriş hissəsini oxuyur, əgər giriş hissəsini bəyənirsə, hesabatın qalan bölmələrinin öyrənilib, araşdırılmasını köməkçi və ya müavininə həvalə edir.

Təcrübəli analitik hesabatın tərtibatında aşağıdakı qaydada seçim etməlidir:

– *yığılmış sənədlər elə seçilməlidir ki, onlar oxucuya kömək etsin, qısa olsun, əyaniliyi təmin etsin;*

– *diqqəti cəlb etmək üçün qrafik və sxemlərdən istifadə olunsun;*

– *texniki detallar əlavələrdə ayrıca əks olunsun;*

– *hesabat həddindən çox lazımsız məlumatlarla yüklənməsin;*

– *çoxsaylı arqumentlər gətirməklə əsas məzmunundan uzaqlaşmağa yol verilməsin.*

Əlavələrin tərkibinə düşünülmüş yanaşmaq lazımdır. Təkliflərin mənasını daha da dərinləşdirən məlumatları əlavələrə daxil etmək lazımdır.

Hesabatın məzmununu yüngül oxunaqlı olmalıdır. Hesabat hazırlayarkən sadə dildən istifadə etmək, bürokratik jarqonlardan uzaq durmaq lazımdır. Mətn qrafik, dioqram elementləri göstəriciləri, izahatlarla təmin olunmalıdır. Hər bir təşkilat özünün üstünlük verdiyi formada sənədləşmə apardığı üçün buna hörmətlə yanaşılmalıdır. Müştəriyə təqdim olunan təkliflər nə qədər çox səs toplarsa onun faydalılıq əmsalı bir o qədər artıq olur. Ən yaxşı təklif o vaxt verilir ki, sifarişçinin fikrini əvvəlcədən duya biləsən. Məsələn, yuxarı təşkilatlara sifarişçinin adından analitik məlumatlar

göndərilirsə bu zaman onun müşayiətedici məktubla göndərlməsi məsləhətdir.

Heç vaxt fikirləşmək lazım deyil ki, ayrı-ayrı elementlərdən formalaşan analitik material problemin həlli deməkdir. Problemin həlli üçün bir neçə alternativ variantlar müqayisə olunmalı və onlardan bir əsas variant kimi seçilməlidir. Bütün elementlər bir-birinə uyğun gəlməlidir və "bağlı qıfıla açar" tapılmalıdır.

X FƏSİL

SIYASƏTİN STRATEJİ ANALİZİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

§ 10.1. Strategiyanın mənşəyi və əsasları

Konkret sahəsi nə olursa olsun, strategiyanın əsasları məfhumu ilə maraqlanan hər bir şəxs "strategiya" termininin və onu izah edən fikirlərin çoxmənalılığı ilə rastlaşır.

Bu məhfuma görə biz hər il polis (şəhərin) tamhüquqlu və-təndaşları arasından seçilən ali hərbi kollegiyanın 10 nəfərdən ibarət üzvlərinin "strateq" adlandırıldığı Qədim Afınaya borclu-yuq. Qədim Yunan dilində bu söz "ordu" və "başçılıq etmək" mənasını verirdi. Strateqlər bərabər statusa malik idilər və toplantılarda hərbi məsələləri sadə səs çoxluğu ilə həll edirdilər.

Özünün məşhur "Anabasis" əsərində Qədim Yunan tarixçisi və hərbi xadimi Kesenofont öz yaxın köməkçilərinin – "taktiar-xi"lərində tabe olduğu iri hərbi birləşmələrin rəhbəri seçilən şəxs mənasında "strateq" terminini işlədir. Burada biz ilk dəfə "strateji plan" məfhumu və onun işlənməsi və həyata keçirilməsini tələb edən situasiyanın əsas elementlərinin təsviri ilə rastlaşırıq. Bu baxımdan "Anabasis" strategiyanın mahiyyətini və strateq fiqurunun siyasi arenaya çıxma səbəbini başa düşmək üçün dəyərli mənbədir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Qədim Yunanıstanda daha çox sərkində və hərbi iş nəzəriyyəçilərinin adlandırıldığı "strateq" məfhumu Çin sülalə tarixinin, məsələn, "Han tarixi"nin "Hərbi strateqlər" bölməsində bəhs olunan fiqurla tam uyğun gəlir.

"Strategiya" termini bu gün işlənen populyar mənasında Avropaya "Müasir müharibələrin nəzəriyyəsinin əsaslandırılması" (1779) əsərində Böyük Fridrixin hərbi kampaniyasını analiz edən XVII əsr fransız hərbi analitiki qraf Juber tərəfindən gətirilib. Qərbi Avropa üçün "strategiya" termini öz-özlüyündə semantik

yenilik olub. Ancaq ilk dəfə onun mahiyyəti və təbiətinə alman hərbi nəzəriyyəçisi Karl Fon Klauzeviç "Müharibə haqqında" kitabında müraciət edib.

"Klauzeviçsayağı idarətmə strategiyası" kitabının müəllifləri yazır: "Maraqlıdır ki, hərbi və ticarətin uzun tarixinə baxmayaraq, nə Juberə qədər olan hərbi cəmiyyət, nə də İqor Ansoffa qədər olan işgüzar cəmiyyət (Corporate Strategy, 1965) öz yeparxiyasında ona aydın şəkildə strateji element kimi baxa və ad qoya bilmədi. Belə bir faktı etiraf etmək lazımdır ki, böyük ehtimalla qeyd olunan sahələrdə strategiyaları arzu edilmədiyi üçün yox, mövcud olmadığı üçün görmək mümkün olmadı. Çünki strategiya insanların qarşılıqlı sistem fəaliyyətinin mürəkkəbliyi müəyyən böhran həddinə çatmayana qədər meydana çıxmır.

Strategiyanın əsas və prinsiplərindən bəhs edən klassik əsərlərdən biri də bizim eradan əvvəl IV əsrdə Çin filosofu və hərbi xadimi Sun-Tszı tərəfindən yaradılıb. Maknilli qeyd edir ki, "Sun-Tszının prinsipləri konkret mübarizə situasiyalarına ideal şəkildə uyğun gəlir. Həm Avropada, həm də ABŞ-da Sun-Tszıdan alınan sitatlar işgüzar strategiya ilə bağlı kitab səhifələrindəki menecment və rəqabət ilə bağlı məsələlərlə uyğunsuzluq təşkil etmir. Biznes də müharibə kimi dinamik, ani qərar qəbuletməni tələb edən, eyni dərəcədə ruh yüksəkliyi və texnikanın möhkəmliyinə əsaslanan, məhdud ehtiyatlardan maksimal effektivlə istifadəni zəruri edən iradə mübarizəsidir. Bu, bir an belə dayanmayan və həmişə öz formasını dəyişən mübarizədir. Bax, buna görə də Sun-Tszının təlimi bütün dünya üzrə bir çox iş adamlarının diqqətini cəlb edir".

Harvard Universitetinin professoru A.Conston Sun-Tszı ilə bağlı ABŞ-dakı tədqiqatlar barədə yazdığı məqaləsində qeyd edir ki, bu araşdırmalarda əksər hallarda menecment və hərbi iş üzrə geniş yayılmış işlərdə təkrar edilən sitat və aformizmlərin istifadəsindən söhbət gedir. Onun dəyərləndirilməsinə görə, "Sun-Tszının təlimini və onunla əlaqəli mövzuları tədqiq edən akademik ictimaiyyətin söyləri kifayət deyil. Çünki biznes (işgüzar) və

siyasi sahələrə nisbətən bu təlimin hərbi təhsilə əlaqəli hissələri olduqca az öyrənilir".

Beləliklə, elmi dairələrdə müzakirə edilən "Starteji bum" nəticə etibarilə Sun-Tszı və Klauzeviçə məxsus anlayışların tətbiqi imkanlarının və çağdaş reallığa münasibətinin skeptik nöqtəyənəzərini yaratdı.

Strategiya mövzusu ilə bağlı "Klauzeviçsayağı idarətmə strategiyası" kitabının müəllifləri yazırlar: "O, tez-tez strategiya haqqında əhəmiyyətli anlayış kimi bəhs etsə də, Klauzeviçin diqqətli oxucusu aşkar edir ki, onun strategiyayı təyin etmə cəhdləri bəyan etdiklərinə tamamilə ziddir. Son nəticədə həqiqi mənada Klauzeviçin təlimindən kim bəhrələnirsə, o, "strategiya" adlandırılan anlayışın mövcudluğunu inkar etməlidir...".

Elə Sun-Tszının təlimini müəyyən qaydaların məcmusu və ya məsələnin həllinin planlaşdırılması üçün düstur hesab edənlər də məyus olacaqlar. Bu aqibət əslində "vasitəçi" deyil, yaradıcı proses olan strategiyanın mahiyyətinin tam qavranılmaması ilə əlaqədardır.

Hər şeydən öncə strateji düşüncə klassiklərinin işində təsvir edilən mərkəzi mövzuları, habelə ondan istifadə qaydalarını ayırmaq lazımdır:

- 1) hərbi və siyasi strategiyanın əlaqələri;
- 2) strategiya siyasət, idarətmə və müharibəyə sistemli baxış kimi;
- 3) nəzəriyyə və təcrübə əlaqələri strategiya meydanında.

Sun-Tszı və Klauzeviçin traktatlarını ayıran 25 əsrlik müddətə baxmayaraq, onların ümumi ideyaları arasında heyranedicili oxşarlıq mövcuddur. Qərbdə "Hərb sənəti" kimi tanınan Sun-Tszının "Hərbi strategiyası" ilk dəfə fransız missioneri tərəfindən XVIII əsrdə tərcümə olunub və Napoleonun strateji düşüncələri üçün qaynaq olub. Əgər buna tarixi mövqedən yanaşsaq, bu işlər Maks Veberin təbircə desək, əsas "siyasi ölçü dəyərləri" formasında olan müəyyən "fövqəlhədəf"i özündə əks etdirir. Sun-Tszı üçün bu, "mübarizə aparıcı çarlar" dövründə güclü mərkəzləşdirilmiş dövlət, Klauzeviç üçün isə Napoleon müharibələri dövründə Prus-

siya monarxiyası olub. Hər iki yaradıcılıq əsəri dərin siyasi böhrandan irəli gələn çağırışlara cavab olub və o dövrdə müharibə, dövlət və siyasətdə hakim olan baxışların inqilabi yolla dəyişdirilməsi mənasını verirdi.

§ 10.2. Hərbi və siyasi strategiyanın əlaqələri

Sun-Tszı ilə Klauzeviç belə bir baxışın tərəfdarları olublar ki, müharibə siyasətin elementlərindən biri olmaqla "həmişə siyasi vəziyyətdən qaynaqlanır və yalnız siyasi motivlərlə yaranır". Müharibənin yekun hədəfi müəyyən siyasi məqsəddir. Beləliklə də, müharibəni törədən motivlər birinci və ali olaraq qalır. Klauzeviç israrla vurğulayır ki, "müharibə – təkə siyasi akt deyil, həm də siyasətin həqiqi vasitəsi, siyasi münasibətlərin digər vasitələrlə həyata keçirilməsinin davamıdır".

Bundan əlavə, müxtəlif dərəcələrdə olsalar da, müharibənin bütün formalarına siyasi fəaliyyət kimi baxmaq olar: "Beləliklə, birincisi, bütün şəraitlərdə biz müharibəni müstəqil deyil, siyasətin vasitəsi kimi düşünməliyik; yalnız müharibə haqqında bu cür təsəvvürlə bütün müharibə tarixində ziddiyyətə yuvarlanmamaq ehtimalı var. Yalnız bu təqdimatda bu nəhəng kitabın sirri açılır və düzgün başa düşmə imkanı yaranır. İkincisi, məhz bu nöqtəyi-nəzər göstərir ki, müharibə törənmə motiv və şəraitlərindən asılı olaraq müxtəlif olur".

Müharibəyə siyasətin bir aləti kimi baxıldığı və onun xarakterini daşdığı üçün onu elə "siyasi ölçülərlə" qiymətləndirmək lazımdır. Buna görə də Klauzeviç qeyd edir ki, "müharibənin aparılmasının əsasında qələmi qılınca dəyişmiş siyasətin özü dayanır, amma buna baxmayaraq yenə də özünün xüsusi qanunları haqqında düşünməkdən də vaz keçmir". Müharibə siyasətin elementi kimi onun xüsusiyyətini də qəbul edir: "Nə vaxt ki, siyasət olduqca möhtəşəm və güclü şəkil alır, müharibə də bu cür təşəkkül tapır. Yaxud əksinə, zəif siyasətin də kiçik müharibələri olur.

Müharibənin bu cür anlaşılması və onun siyasi sistem kontekstində yeri Klauzeviç üçün bütün strateji məsələlərin birincisi, vacibi və hər şeyi əhatə edəndir. Bu hal həm də Sun-Tszı üçün ədalətlidir, beləliklə, zamanla belə bir təəssürat yaranır ki, alman müfəkkiri Çin filosofunun ideyalarını Qərb mentalitetinə uyğunlaşdırıb.

Sun-Tszı və Klauzeviçin hərbi və siyasi strategiya arasında əlaqə ilə bağlı ideyalarının müasir izahı məşhur ingilis hərbi nəzəriyyəçisi Liddel Hartın "Siyasətlə əlaqə" adlanan "**Qapalı** fəaliyyətlər strategiyası" kitabında verilib. Onun fikrincə, əgər siyasət və strategiyanın hər ikisi bir şəxsin (məsələn, Böyük Fridrix və ya Napoleonun) əlində cəmləşsəydi, strategiya və siyasət arasında olan müxtəliflik elə böyük məna kəsb etməzdi.

XX əsr cəmiyyətində diktatorlar həm də hərbi fəaliyyətlərə rəhbərliyi öz əllərinə almaq tendensiyasını nümayiş etdirlər də, belə vəziyyətə indiki zamanda nadir rast gəlinir. Liddel Hart belə vəziyyəti "siyasət" və "hərbi strategiya" arasında yerləşdirərək "böyük strategiya" anlayışını təqdim edir.

O yazır: "Adətən, məhdud hədəf güdən hərbi siyasət strategiyanın da məhdud hədəfə tətbiqini zəruri edir; həlledici hədəf yalnız hökumətin təqdir etməsindən sonra ortaya qoyulmalıdır. Çünki bu halda yalnız "odla oynamağa dəyərmə?" məsələsini həll edə bilərlər. Beləliklə, biz indi strategiyanın daha qısa tərifini verə bilərik: "siyasi hədəflərin həyata keçirilməsi üçün hərbi vasitələrin bölüşdürülməsi və tətbiqi sənəti". Hərbi güc isə böyük strategiyanın yalnız bir vasitəsidir. Düşmənin iradəsini zəiflətmək məqsədi ilə müqavimət üçün bütün maliyyə, diplomatiya, kommertiya və ideoloji vasitələrin gücünü nəzərə almaq və istifadə etmək lazımdır".

§ 10.3. Strategiya: – siyasət, idarəetmə və müharibəyə sistemli baxış kimi

Sun-Tszının traktatlarının siyasi istiqaməti və fəlsəfi əsaslandırılması daha çox **legistlərin** məktəbinə yaxındır. Dövlət idarəçisi

liyi üzrə Qədim Çin ədəbiyyatının abidəsi sayılan "Şan vilayətinin hakiminin kitabı" siyasi traktatının müəllifi, dövlət islahatçısı və **legist** ənənəsinin **avtoriteti** Hunsun Yana (bizim eradan əvvəl 390-338), hərbi strateji məsələlərdə Sun-Tszının **avtoritetinə** istinad etmişdir.

Sun-Tszı müharibəyə siyasətin vasitəsi kimi baxır və hərbi strategiyanı siyasi şərtlər və ya hərbi planlaşdırmanın siyasi şəraiti ilə bağlayırdı. Eyni mövqedə Hunsun Yanda dayanır: "Adətən, qoşunu qələbəyə aparın üç pillə var: hərbi əməliyyatlara qədər qanunu tətbiq etmək; qanunu adət halına gətirmək; qanun adət halını alsa, dövlət nəyə ehtiyac duyursa, onu artıqlaması ilə əldə edə bilər. Məhz daxili sərhədlərdə bu üç pillə keçilsə, qoşunu yürüşə göndərmək olar". "Qanunu tətbiq etmək" tarazlaşdırılmış və möhkəm siyasi rejimin yaranması mənasını verir, buna görə də siyasətin əsas məsələsi – siyasi qayda-qanunu təmin edən və siyasi iğtişəş tendensiyasını əngəlləyən idarətmə metodlarının işlənməsidir. Hunsun Yan deyirdi: "Müharibə qanunları yeni idarətmə metodlarının təntənəsi ilə qurulmalıdır".

Göründüyü kimi hər iki yanaşma məşhur 5 ünsür və ya element ("u-sin") təlimi kimi məşhur olan siyasət, dövlət və müharibəyə üzvi baxışın fəlsəfəsinə əsaslanır. Bütün elementlər müəyyən şəkildə öz aralarında əlaqəli, qarşılıqlı asılıdırlar və informasiya axınının istiqamətləndiyi birbaşa və əks-əlaqədə olan mürəkkəb energetik kanallarla sistem formalaşdırırlar.

5 elementlə sinifləndirmənin izahı Sun-Tszının yaradıcılığında bu şəkildədir: "Müharibə – dövlət üçün böyük işdir, bu həyat və ölümün mühitidir, bu olum və ölüm yoludur. Bunu başa düşmək olar. Buna görə də onun əsasına 5 təzahürü yerləşdirirlər (onu yeddi hesablama ilə ölçürlər və bununla vəziyyəti müəyyən edirlər). Birincisi – Yol, ikincisi – Səma, Üçüncüsü – Torpaq, dördüncüsü – Sərkərdə, beşincisi – Qanun.

Yol – bu, xalqın fikri ilə rəhbərin fikrinin eyni olduğu səviyyəyə çatdığı haldır, xalq bu vaxt onunla birgə ölməyə, onunla yaşamağa hazırdır, bu zaman o qorxu və şübhə nə olduğunu bilmir. Səma – işıq və zülmət, soyuq və isti, bu zamanın nizamıdır. Tor-

paq – bu, uzaq-yaxın, düz-əyri, enli-nazik, ölüm və həyatdır. Sərkərdə – bu zəka, ədalət, humanistlik, kişilik, tələbkarlıqdır. Qanun – bu, hərbi quruluş, komandanlıq və təchizatdır. Elə bir sərkərdə yoxdur ki, bu 5 təzahür haqda eşitməsin, yalnız bunları qavrayan qalib gələ bilər, qavramayan qalib gələ bilməz".

Bu qarşılıqlı əlaqədə harmoniyanın və möhkəm münasibətlər balansının əldə edilməsi eyni zamanda həm şərt, həm də strategiyanın ali hədəfidir. Buna görə də Sun-Tszının yaradıcılığının şərhçisi və tərcüməçisi qeyd edir: "Müharibənin aparılmasına onun bütöv yanaşması dərin analitikadır, kampaniyadan öncə ümumi strategiyanın dürüst ifadə edilməsini və diqqətli hazırlığı tələb edir. Hər cür fundamental strategiyanın məqsədi əhalinin çiçəklənməsi və razı salınması, onun rəhbərə tabe olmasının şübhə altına alınmaması üçün şəratın yaradılmasıdır".

Situasiyanın çoxsaylı müxəlifnövlü amillərinin qarşılıqlı əlaqəsini başa düşmək və qiymətləndirmək üçün strateq müəyyən səviyyə əldə etməlidir. Bu haqda Klauzeviç də danışır: "Həyatda əsas vacib olan elə bir nöqtəyi-nəzər axtarmaqdır ki, onda bütün hər şey başadüşülən və qiymətləndirilən olsun və buna sadıq qalın; ona görə ki, yalnız bir bütöv kimi vahid nöqtəyi-nəzərlə bütün təzahürlərin məcmusunu əhatə etmək mümkündür və yalnız nöqtəyi-nəzərin vahidliyi ziddiyyətlərdən qoruya bilər".

Onun müharibəyə və siyasətə sistemli baxışının başlanğıcı daha aydın şəkildə digər mülahizədə yer alır: "...özünün ümumi zahiri görünüşünə əsasən müharibə kortəbii instinkt kimi baxılan özünün ilkin elementləri olaraq nifrət, düşmənçilik və zorakılıqdan ibarətdir.

Əsas etibarilə bu üç tərəfdən birincisi xalqa, ikincisi sərkərdəyə və onun ordusuna və üçüncüsü hökumətə aiddir. Müharibə zamanı qızıışan ehtiras xalqda müharibənin başlanmasında xeyli əvvəl mövcud olmalıdır; ehtimal və təsadüf mühitində igidlik və istedad oyununun əldə etdiyi vüsət sərkərdənin fərdi xüsusiyyətindən və ordunun özəlliyindən asılıdır; siyasi məqsədlər isə mütləq olaraq hökumətə aiddir.

Üç müxtəlif qanunu təmsil edən bu üç tendensiya mövzunun özünün mahiyyətinin dərin kökləri ilə bağlıdır, eyni zamanda öz həcminə görə dəyişkəndir. Onlardan birinə məhəl qoymayan və ya onların arasında məcburi əlaqə yaratmağa cəhd edən istənilən nəzəriyyə, həmin anda ziddiyyətə şərit yaradacaq və öz üstündən xətt çəkəcək.

Beləliklə, nəzəriyyənin vəzifəsi üç cazibə nöqtəsi kimi bu üç tendensiyanın arasında olan tarazlığı qorumaqdır.

§ 10.4. Nəzəriyyə və təcrübə strategiya müstəvisində

Klauzeviçin qeyd etdiyi nəzəriyyənin vəzifəsi əslində özündə nəyi əks etdirir? "Tarazlıq" termininin özü az və ya çox hesablanan və formalaşdırılan elementlər arasında münasibətlər balansını nəzərdə tutur. Lakin məhz burada "qeyri-müəyyənlik adlandırılan strateji "məkan və zaman"ın hansısa keyfiyyəti aşkar edilir. Klauzeviçə görə bu keyfiyyət həmin üç qarşılıqlı əlaqədə olan mənbələrdir:

- 1) strateji situasiyanın xüsusiyyəti kimi "sistəmlilik";
- 2) sistemdə yer alan, idarəolunmayan proseslərin nəticəsi olan "toqquşma";
- 3) "mənəvi sima".

Analitik təhlil məqsədilə strateji situasiyanı müxtəlif qaydada elementlərə ayırmaq olar – mənəvi, fiziki, riyazi, coğrafi və statistik. Bununla yanaşı, Klauzeviç xəbərdarlıq edir: "əgər kimsə strategiya məsələlərini bu elementlər üzrə yönləndirsə, bu ağıla gələn ən uğursuz fikir ola bilər, ona görə ki, konkret hərbi əməliyyatlarda bu elementlər ən sıx və mürəkkəb şəkildə bir-birinə qarışa bilər".

Sun-Tszı bu düşüncəni belə dilə gətirir: "Səs tonlarının sayı beşdən çox deyil, amma bu beş tonun hamısı dəyişəndə eşitmək mümkün deyil; rənglər də beşdən çox deyil, amma beş rəngin hamısını dəyişdikdə nəyisə görmək mümkün deyil; hissələrin sayı beşdən çox deyil, amma beş hissənin hamısını dəyişəndə duymaq

mümkün deyil. Vuruşda yalnız iki hərəkət var: düzgün döyüş və manevr, lakin bütün düzgün döyüş və manevrlərin dəyişilməsi halında hesablamə mümkün deyil. Düzgün döyüş və manevr qarşılıqlı olaraq bir-birini əmələ gətirir və bu sonu olmayan dövrü hərəkətə oxşardır. Bunu kim sona yetirə bilər?"

Hər hansı müsbət nəzəriyyənin strategiyasının bir vasitəsi kimi tətbiqinin mümkünsüzlüyünə səbəb olan bütün sistem üzrə nəzarətsiz dəyişikliklərin toplanmasını Klauzeviç toqquşma adlandırır: "bu mexanikada olduğu kimi çox konkret nöqtədə cəmləşə bilmir, bütün hallarda təmas təsadüfən yaranır və əksər hallarda onlar təsadüfi olduğu üçün öncədən ehtimal edilməsi mümkün olmayan hadisəyə səbəb olur".

Təsadüfiləyin üçüncü mənbəyi "mənavi sima" sahəsində gizlənilir. Burada qanunauyğunluq ideyası öz altındakı dayağı itirir, buna görə də heç bir müsbət nəzəriyyə strategiyaya üçün xarici dayağ yarada bilməz. Elmi analiz bəhanəsi ilə bu simalardan nəse düzəltmək cəhdlərini Klauzeviç "sayıqlama" adlandırır.

Analiz və hesablamaların ustadı sayılan Sunt-Tszı isə strategiyadan seçilmiş şəxsiyyətlər üçün əlçatan olan yüksək sənət kimi danışır: "Ən incə sənət!" – hətta onu təsvir etmək üçün forma yoxdur. İlahi sənət! – hətta onu ifadə etmək üçün elə bir söz yoxdur. Buna görə də o düşmənin taleyinin hakimi ola bilər".

Konkret vəzifə və ya "tapmaca"nın həlli üçün müsbət nəzəriyyə strategiyayı "düstur"larla təchiz edə bilməz. Onun rolu bu əlaqələrin prinsiplərinin və amillərinin müəyyən kəmiyyətinin qarşılıqlı münasibətlərini göstərməkdir. Bununla fəaliyyət meydanında yaradıcı və qeyri-adi düşüncə təqdim edə bilər və bu düşüncənin özü qeyri-müəyyənlik vəziyyətində "həqiqət"ın varlığını və bu situasiyada hansı qərarın qəbul edilməsinin "düzgünlüyünü" müəyyənləşdirə bilər.

Strateji hesablamalarda planlaşdırma elementlərinə hər yerdə rast gəlinse də, strategiyasının mahiyyətini onlar təşkil etmirlər. Biz strategiyayı siyasi fəaliyyətin layihələşdirilməsi və hər hansı sahədə maraqların təmin olunmasını əldə etmək məqsədi ilə siyasi situasiyada əsas amillərin əldə edilməsi kimi müəyyənləşdiririk.

Strategiya meydanında nəzəriyyə təcrübi xarakter daşıyır, amma onun praktika ilə əlaqələri "metodologiya"nın dərk edilməsini tələb edir. Bu dəyişikliklərdən yaranan siyasi biliyin problemləri siyasi sosiologiya ənənələrinin klassik "**neomakiavelçi**" təmsilçiləri olan Vilfredo Pareto, Maks Veber, Karl Manqeym və başqalarının yaradıcılığında analiz edilir.

Klauzeviç nəzəriyyənin əsas məqsəd kimi strategiyadakı üç tendensiya (birincisi – sosial sahəyə, ikincisi – hərbi, üçüncüsü isə siyasi sistemə aiddir) arasında tarazlığın saxlanmasıdır. Hərbi strategiyaya gəlincə, özünün yavaşmasına əsaslandırma tapmaq üçün "qeyri-müəyyənliyin" mənbəyi kimi strateji meydanın əsas xarakteristikasını "sistemlilik", "toqquşma" və "mənəvi sima" kimi tezislərdə göstərirdi.

Siyasi strategiyaya uyğun olaraq bu cür əsaslandırma və onun tərkib hissəsi siyasi sosiologiyanın "neomakiavelçi" məktəbinin işində tapmaq olar. Bu bizim ümumi olaraq "siyasi dəyişikliklər" adlandırdığımız strateji problemlər dairəsini başa düşmək və tədqiq etmək üçün vasitə ola bilər.

Sözgedən məktəbə ideyalar analizinin, siyasi düşüncənin inkişafının təminatçısı qismində baxmaq olmaz. Onu siyasi düşüncə tarixinin vəzifəsi kimi də düşünmək olmaz. Məqsəd metodologiya və tətbiqi tədqiqatın ümumiləşdirilmiş mövqeyi kimi qəbul edilən məktəbin əsas ideyasını aydınlaşdırmaqdır. Bu əsas tezis üstünlüyə əsaslanan ictimai strukturların elmi tədqiqatlarının başlıca vəzifəsi kimi görülən qeyd olunan ənənənin bəhrəsidir. Klauzeviçin təbirincə, bir bütöv kimi bütün təzahürlərin məcmusunu əhatə edəndə elə həmin nöqtəyi-nəzərdir. Strategiya üstünlüyün əldə olunması üçün alətdir. Bu müəyyənləşdirmədən sonra üstünlüyə münasibətdə rəşional konsepsiyanın strateji analiz üçün hansı əhəmiyyət daşıdığı aydın olar.

§ 10.5. Nəzəriyyələr və faktlar: siyasətin strateji analizinin predmeti kimi

Öz mahiyyəti etibarilə strateji analiz strateji situasiyanın çoxsaylı faktorları arasında həlledici əlaqələrin dinamikasını izah edir. Təsviredici izahlar analitiklər tərəfindən bu amillərin səbəbiyyətinin yekunu kimi fərziyyə qismində istifadə edilir. Buna görə də, burada obyektlərin analizinin davranış səbəbləri və şərtləri haqqında müxtəlif və bir araya sığmayan təsəvvürlərə aparən labüd metodoloji problemlər ortaya çıxır.

Həqiqətdə isə söhbət siyasi strategiya üçün izahedici analiz fəaliyyət xarakteristikasında "əhəmiyyətli" (zəruri, vacib) ifadəsi altında nə başa düşüldüyündən gedir.

Dəyişən situasiyada bütün çoxşəkili amillər arasında strateji analizdə "əhəmiyyətli"nin seçilməsi analitikin üstünlük verdiyi bilik konsepsiyasından asılıdır. Məsələn, siyasi sosiologiyanın "neomakiavelçi" məktəbi "fakt" və "əhəmiyyətli" radikal nominalizm kimi xarakterizə edir.

İdrak nəzəriyyəsində bu istiqamətin əsasını qoyanlardan biri Q.Rikkert yazır: "Əgər onların metodları sərbəst deyilsə, elmlər verilən materialda vaciblə əhəmiyyətsizə ayıra bilmələri üçün prinsiplərin seçimi və ya müxtəlifnövlü davamiyyətsizliklərin çevrilməsi zamanı əsaslandıqları "**apriori**" və ya zəminə ehtiyac duyulur. Q.Rikkert sonra – sosial dərkətməni "gerçəkliyin təsviri" kimi təqdim etməyə diqqət yetirir. Bu şərt haqqında o qeyd edir: "Əlbəttə, kimsə deyə bilər ki, o dərkətmə vasitəsi ilə o əşyaların təsvirindən başqa bir şeyə nail olmaq istəmir: elm dünyanı necə varsa, o cür də "təsvir etmək" hədəfinə malikdir və müvafiq gerçəkliyə uyğun olmayan nə varsa, onlar, ümumiyyətlə, elmi dəyəərə malik deyil. Bu əsassız bəyanata etiraz etməyə dəyməz, amma yə-nə də belə bir sual qoymaq olar: belə yanaşma ilə hansısa niyyətin həyata keçirilməsi mümkündürmü? Tezliklə belə bir təşəbbüsün mənasızlığına əmin olmaq üçün gerçəkliyi dəqiq "təsvir etməyə" və onu "əslində necə varsa" bütün təfsilatı ilə qəbul etməyə ehtiyac varmı?"

Q.Rikkertin sözlərini başqa şəkildə ifadə etsək, strateji analizin təsvir deyil, siyasi situasiya üçün "faktlar"ın "mühüm" izahına əsaslanan çoxamilli və fasiləsiz sosial-siyasi gerçəkliyin tərtibi və dəyişdirilməsi olduğunu iddia edə bilərik. Formalizmin qəbulu və riyazi aparat nə qədər mürəkkəb olsa belə, əgər o elmin konkret sahəsində müvafiq hazırlığa malik deyilsə və özünün müəyyən elmi əhəmiyyətə məxsusluğunu hiss etmirsə, analitikə kömək edə bilməz.

Siyasi sosiologiyanın bu metodoloji əhəmiyyətində siyasi strategiya xarakteri üçün "əhəmiyyət"ə malik olan bir sıra əlamətlərin eyniləşdirilməsini təşkil etdikdə elmi təsvirin əsas obyektləri qismində "üstünlük" anlayışı və onunla əlaqələndirilən hakimiyyət, qayda-qanun, ittifaq, institut və digərlərini görmək olur. Bundan başqa, "Əhəmiyyətli" termini strateji analizin digər faktiki məlumatların – məsələn, psixofizioloji, demoqrafik və ya iqtisadi məlumatları əhatə etdiyi mənasını verir. Lakin metodoloji yanaşmada bu dəqiq hesabla heç nəyi dəyişmir.

M.Veber üstünlüyü (hökmranlığı) "müəyyən tərkibə malik əmrlə müvafiq sosial qrupun tabeçiliyini təmin etmək imkanı" kimi müəyyən edir. Hökmranlığın əsas təzahürü kimi, o müəyyən ərazidə təhdid, və ya fiziki və psixoloji zorakılıq tətbiq etmək yolu ilə "asayış"ı təmin etmək üçün idarəetmə aparatının qabiliyyətini qeyd edir. Başqa sözlə desək, hökmranlıq, hətta müqavimətə baxmayaraq daxilə müəyyən sosial asayışın təmini üçün iradənin həyata keçirilməsi imkanı mənasını verir. Bununla yanaşı, belə bir imkanın haradan qaynaqlandığının fərqi yoxdur.

"Hökmranlıq" anlayışı olduqca ümumi çıxış nöqtəsi kimi qəbul edilsə də, təsvir üçün "əhəmiyyətli" qəbul edilənin seçilməsi üçün bilavasitə əhəmiyyətə malikdir. Sosial düşüncənin klassiklərindən olan E.Drükheyim metodoloji proqram işində bizim sosiologiya sahəsini müəyyənləşdirməyimiz baxımından belə yazır: O yalnız müəyyən təzahür qruplarını əhatə edir. Sosial fakt yalnız fərdlər üzərində məcburi hakimiyyətə və belə bir qabiliyyətə malik olduqda tanınır. Belə bir hakimiyyətin tanınması isə öz növbəsində müəyyən sanksiyaların və müqavimətin mövcud olduğu hal-

da bu faktla əlaqədar fərdin ona qarşı çıxış etmək cəhdləri zamanı baş verir". Onun fikrincə, bu faktlar kateqoriyasını "məcburi qüvvələrin böldüyü və fərdlərdən kənar olan düşüncə qabiliyyəti, fəaliyyət və hissetmə təşkil edir ki, nəticədə onu zorla qəbul etdirirlər... Onlar yeni formanı təşkil edir, buna müvafiq olaraq sosial ad verirlər. Buna uyğun olaraq da onlar sosiologiyanın xüsusi sahəsini təşkil edirlər".

M.Veberin metodoloji çıxış mövqeyinə əsasən özünün fiziki və psixi xarakterinə görə "məcburiyyət" (və ya "məcburiyyət" təhlükəsi) bu və ya digər dərəcədə sosial davranışın bütün növlərinə aiddir. O hesab edir ki, qarşılıqlı sosial fəaliyyətin (bütöv institutlar və ittifaqlar) müxtəlif formalarının mövcudluğunun əsasında bu prinsiplər dayanır: ayrı-ayrı fərdlər mövcud birlik üçün konstruktiv olan fəaliyyətdə iştirak etməyə faktiki olaraq "borclu" hesab edilirlər, iştirak etməsələr onları "məcburiyyət aparatı"na tabe olmağa məcbur edirlər". Başqa sözlə, onların davranışının avtomatik olaraq müəyyən sosial qaydaya istiqamətlənməsi gözləniləndir.

E.Drükheyim də özünün "kollektiv təqdimat" təlimi kontekstində məhz bunu deyir: "Mahiyyət etibarilə sosial məcburiyyət anlayışı çox əhəmiyyətlidir. O özündə bunları əks etdirir – davamlı olaraq ona uyğunlaşdırılsa da, fəaliyyətin kollektiv metodları və ya düşüncələri reallıqda fərdlərdən kənarada mövcuddur. Bu cisimlər özlərinin xüsusi mövcudluğuna malikdirlər".

Analitik onu nəzərə almalıdır ki, aktorlar tərəfindən öz istiqamətinin düşünülmüş əsaslandırılması qismində həyata keçirilən "motivlər" gerçəklikdə bu və ya digər fəaliyyətin köklü səbəblərini maskalaya bilər. Buna görə də biz "motiv" kimi müəyyən sosial qayda çərçivəsində fəaliyyət üçün aktorların müxtəlif səbəblərlə təqdim etdiyi düşüncə tərzini adlandıra bilərik. Bu planda aktorların özlərinin olduqca anlaşılmaz təsəvvürə malik olduqları və ya yerli-dibli olmadıqları tərkibə malik sosial və ya siyasi qaydalara münasibətdə "motiv", təqdimatın "rasionalizmi" ola bilər. Sosial "motiv"lərin izahı üçün vasitələrinin metodologiyasını V.Pareto təqdim edir.

Hökmranlığın invariantlılığı – utopik nəzəriyyələrin məhvinə zəmanət verən metodoloji tezislər bazasıdır. Onların hansı forma qəbul etmələrindən asılı olmayaraq bizə məlum olan marksist və liberalist utopiyaların hamısının "mərkəzi konstruktiv elementləri"ndən biri də təqdim etdikləri cəmiyyətdə hökmranlığın inkar edilməsi olub.

Maks Veber

Veberin fikrincə, sosial elmlərdə empirik əlaqələrin qanunla nizamlanması cəhdləri mənasızdır. Əgər təbiət elmlərində "qanunların" dəyəri onların ümumi əhəmiyyətlik dərəcəsinə bərabər proporsionaldırsa, bu halda "tarixi təzahürlərin müəyyən edilməsi üçün konkret şəraitdə daha ümumi qanunlar, bir qayda olaraq, daha az dəyərlərə malikdirlər".

Sanki Klauzeviçlə qiyabi olaraq polemikaya girmiş kimi, Veber belə bir məsələni arqumentləşdirir: "Dini proseslərin "obyektiv" axını qanunların daha az ciddilik tələbindən deyil, tamamilə başqa səbəblərdən qaynaqlanır. Birincisi sosial qanunları bilmək sosial gerçəkliyi bilmək deyil: o tarixi düşüncə üçün lazım olan bir sıra köməkçi vasitələrdən biridir. İkincisi, dərk etmə gerçəkliyin öyrənilidiyi baxış bucağında olan dəyərli ideyaların əhəmiyyətindən yaranır".

M.Veberin metodologiyası (Klauzeviçdə olduğu kimi) "sadə-cə, təcrübədə özünü təsdiq edən vasitələrin dərk edilməsidir", digər tərəfdən, elmi yanaşmanın əsasında siyasi fəaliyyətə impuls verən şərait yatır. Veberin təbirincə, əgər siyasi hadisələr "tarixin həqiqi əsası"dırsa, sosial həyatın hər bir sahəsi münaqişə və maraqların mübarizəsidir. Onun vasitəsini, obyektini, hətta əsas istiqaməti və dayıyıcılarını dəyişmək mümkün olsa da, bu mübarizəni dəyişmək olmaz.

M.Veberə görə, gerçəkliyin qəbulunun miqyası və onun müvafiq üsullar, analizlər, təsvirlər vasitəsilə dərk edilməsinin başlanğıcı "hökmranlıq" problematikasındır. "Hökmranlıq" mövzusunun mühüm xətt və işlənmə metodologiyası qismində seçilməsi siyasi fəallığın nəzəriyyə və praktikasının əsaslandırılmasına xid-

mət etdi. Siyasi fəallığın təsis edilməsi "qanunauyğunluq" ideyasını inkara aparan metodoloji individualizmə uyğundur.

Bununla yanaşı, M.Veberin metodoloji individualizmi sosial fəaliyyətin analizinin düşüncə və empirik uyğunluğunun razılaşdırılması üçün lazım olan "mütəmadilik" haqqında minimum təsəvvürə imkan verir. Əslində onun özü əsas metodoloji problemdir. Belə ki, bu zaman həm fəaliyyətin subyektiv aspektini (motivasiya), həm də onun "empirik" tərkibini nəzərə almaq lazımdır.

O inanırdı ki, sosial fəaliyyətin "mütəmadiliyi" siyasi təcrübədə tapıla və dərk edilə bilər. Buna görə də Veberin "anlaşılan sosiologiya"ya müracət etməsi onun sosial münasibətlər sahəsində, ilk öncə siyasət və idarətmə kimi praktiki vəzifələri həll edən sosial fəaliyyət haqqında elm yaratmaq cəhdlərinin təcəssümü idi. Özünün elmi fəaliyyəti boyunca Veberin məşğul olduğu metodoloji problematika mürəkkəb və çoxşəkilli olsa da, bu öz əlaqəsini onun siyasi inkişaf məsələlərində tapır. O, F.Nitsşenin fəlsəfəsinin hökmranlıq uğrunda mübarizə haqqında başlanğıc mühakiməsini sosial institutların və münasibətlərin inkişafında siyasi faktorların ilkinliyini tezis formasında verməklə aktuallaşdırdı. Həmin tezis Veberin təkcə tarixi- sosial tədqiqatının başlanğıc nöqtəsi deyil, həm də metodoloji problematikasının başlanğıcı idi. M.Veber bu tezləri ilk olaraq qədim Almaniyanın (1905) sosial strukturu haqqında polemikada irəli sürüb. Veberə görə, sosial münasibətlərin müxtəlif formalarının nisbi möhkəmliyi fərdlərin müəyyən qaydalar üzrə davranışının istiqamətini fərqləndirilən gözləntiləri ilə şərtləndirilir. Hakim qrupların iddiaları qarşılıqlı fəaliyyətdə təşkil edilmiş münasibətlərin əsl ifadəsini davranış qaydalarının əxz edilməsində tapan strukturu yaradır. Belə gözləntilərin empirik əhəmiyyəti bunlardan ibarətdir:

1) fərd verilmiş həyati əhəmiyyətə malik qarşılıqlı fəaliyyət formalı aktlarda iştirak etməyə borcludur;

2) əhəmiyyətli dərəcədə yayınma hallarında əks tədbirlər görülməlidir;

3) bir qayda olaraq, mütəşəkkil qarşılıqlı fəaliyyət sosial davranışa həlledici təsir göstərmək qabiliyyətinə malik hakim qruplar tərəfindən zorakı yolla həyata keçirilir, onlar lazım olan istiqamətə yönləndirilir;

4) mütəşəkkil qarşılıqlı fəaliyyətin empirik "əhəmiyyətliliyi"nin ifadə edilməsi ehtimal ediləndir və sosial davranış subyektləri bu qaydalarla hərəkət etməlidir.

Bu cür gözləntilərə subyektiv istiqamətləndirilən davranış kimi baxıla bilər. Mütəşəkkil qarşılıqlı fəaliyyətdə uğur əldə etmək şansı" subyektiv düşüncə istiqamətinin lazımı şəkildə əsaslandırılması ehtimalından asılıdır. Asayışın sərhədində əsas sosial fəaliyyət hökmranlıqdır. O da qarşılıqlı fəaliyyət prosesi zamanı meydana çıxan xüsusiyyət və xassələri cəhətindən, fərdi davranışdan asılı olan, öz sxemini həyata keçirən metodoloji individualizm doktrinası ilə bağlıdır. Bu kontekstdə demək olar ki, "hökmranlıq" qarşılıqlı fəaliyyətin "sistemlilik" xarakteristikası və xassəsidir.

Qeyd olunduğu kimi, M.Veber hökmranlığı müvafiq sosial qrupun digərlərini müxtəlif tərkibli ömrlərinə tabeçiliyi təmin etmə imkanı şəklində müəyyənləşdirir. Hökmranlığın əsas təzahürü kimi o, müəyyən ərazidə təhdid, və ya fiziki və psixoloji zorakılıq tətbiq etmək yolu ilə "asayış"i təmin etmək üçün idarəetmə aparatının qabiliyyətini hesab edir. Başqa sözlə desək, hökmranlıq, həttə müqavimətə baxmayaraq, daxildə müəyyən sosial asayışın təmini üçün iradənin həyata keçirilməsi imkanı mənasına gəlir. Bu halda, belə bir imkanın haradan qaynaqlandığının fərqi yoxdur.

Hökmranlığın **invariantlılığı** – Veberin sosial və siyasi dəyişikliklər problemlərinin dolğun ifadə edilməsinə imkan yaradan "anlaşılan sosiologiya"nın metodoloji tezislər bazasıdır. Sosial fəaliyyətə yaxından baxdıqda onların empirik variasiyaları nə az, nə çox hökmranlığa münasibət tənzimləyən universal (invariantlı) formalardır.

Bu metodoloji quruluşun nəticəsi radikal xarakterə malikdir. Belə ki, bu metodoloji struktur hadisələrin gedişi və istiqamətliliyinin və ya inkişaf mərhələsini başqa cür izah edən tarixdəki hər

hansı "obyektiv" qanunauyğunluğun fərziyyəvi fəaliyyət ehtimalını mümkünsüz edir.

Sosiologiya və tarix sahəsində M.Veberin ideyaları nəzəri düşüncənin hər şeyi əhatə edən sosioloji sistemin yaradılması cəhdlərinə aid edilən eksperimental növünə uyğundur. Bu növdən olan eksperimentalizm böhran vəziyyətləri üçün xarakterik olan çevik dəyişən şəraitdə hakimiyyət uğrunda mübarizədə üstün mövqedən istifadəyə maneçilik törədən tamamlamalardan uzaqdır. M.Veberə görə, siyasi sosiologiya siyasi qərarların dürüst ifadə edilməsinə iddialı olmasa da, tarixi proseslərdə həmişə yenidən təkrar edilən struktur və növlərin sosial fəaliyyətinin müəyyən edilməsi yollarının müvafiq miqyasını verir.

Beləliklə, Veberin sosiologiyası qruplararası nizama kompleks baxış təklif edir. Belə ki, bir tərəfdən o öz məqsədi üçün bir sıra xüsusi sahələrdəki tədqiqatların empirik materialından istifadə edir, digər tərəfdən siyasi inkişafın dinamikasını müəyyənləşdirən həmin sosial qüvvələri öyrənir. Belə ki, dini münasibətlər sahəsində bu tədqiqatlar dini qurumların qarşılıqlı münasibətləri və hökmranlıq uğrunda mübarizə kontekstində sosial təbəqələr sistemidir (burada daha maraqlı məqam legitimliyin fərqləndirici amili qismində müxtəlif sosial sinif və qrupların dini inanclarının xarakterinin müəyyən edilməsi ola bilər). Dövlət münasibətləri sahəsində isə hökmranlıq sistemində dövlətin əsas qurum kimi öyrənilməsi və onun sistemin digər elementləri ilə əlaqələri, siyasi elitənin bürokratik aparat üzərində nəzarəti və qarşılıqlı münasibətlərinin dinamikası metodu və vasitələridir; hüquq münasibətləri sahəsinə gəldikdə isə hüquq sisteminin legitim qaydalar şəklində analiz edilməsi, hüquqi fəaliyyətin tipologiyası və texnikasıdır.

Karl Qustav Yunq

Qısaca ifadə etsək, üstünlüyə malik olan sosial norma və institutlar fərdlərin üstünlüyə malik tiplərinin "hökmranlıq şanslarının" maddiləşdirilməsi üçündür. Bu nöqtədə Maks Veberin "anlaşılan sosiologiyası"nın konseptual xətti və Karl Yunqun "analitik psxologiyası" kəşiflər. Praktiki formada burada hansı tiptən olan fərdlərin öz kəşfini və ya "sürünərək" hakimiyyətə çıxışı həyata

keçirməsi, ona qarşı iddia bildirməsi və hakimiyyətin "qanuniliyi" ilə bağlı öz iddialarını cəmiyyətə sırımması əsas məsələlər kimi qoyulur.

Həm K.Yunq, həm də M.Veber özlərinin **reduksionist** tipoloji konsepsiyaları ilə sistemli energetik yanaşmalarını kompensasiya edirlər (enerjinin saxlanması nəzəriyyəsinin güclü Şərq ideyaları qarışığı ilə Qərb variantı). Buna baxmayaraq, birinci yanaşmada enerji fərdlərdən kollektiv psixikaya, ikincidə fərdlərdən sosial-siyasi sistemə istiqamətlənir. Hər iki nəzəriyyə bu obyektlərin müəyyən şəkildə özlərinin əsas elementləri və aralarında enerji mübadiləsi vasitəsilə qarşılıqlı əlaqədə olduqlarını nəzərdə tutur və bu əlaqə dinamik xarakterə malikdir.

K.Yunqa görə, "texniki vasitələr"dən daha böyük olmalı olan psixoloji nəzəriyyə ya ziddiyyətlərə əsaslanmalıdır; ya da bəzi nevroitik balanslaşmamış psixikanı özündə əks etdirməlidir. Ziddiyyətsiz nə tarazlaşma, nə də özütənzimləmə sistemi mövcud ola bilər. Hər halda psixikanın özü elə özütənzimlənən sistemdir. K.Yunqun öz yaradıcılığında dəfələrlə müxtəlif şəkildə təsvir etdiyi əsas ideya buna gətirib çıxarır ki, özütənzimlənən sistemdəki "kollektiv-şüursuz tərkib" fərdlər tərəfindən nəzarət edilə bilməyən dinamik enerjisi hesabına müstəqilliyə malikdir. Kollektiv-şüursuz proseslər şüurla tarazlaşdırılmış əlaqədədir, şüurlu sahəni kompensasiya edən bu cür şüursuz proseslər fərdin öz psixikasını tənzimləməsi üçün lazım olan elementləri əks etdirir. Yunqun nəzəriyyəsinə görə, tarazlaşdırılmış əlaqələrin balansının pozulması (patologiyası) psixi inflyasiya deyilən hallarda baş verir.

K.Yunqun sözlərinə görə, nə qədər qəribə görünsə də kollektiv şüursuzluq siyasi formada ifadə edilir. Ancaq forma-amili olduqca irrasionaldır və bizim rəşional şüurumuz onu təzahür etməli olduğu şəkildə göstərə bilməz. Əlbəttə, kollektiv şüursuzluğu öz-özlüyündə təsəvvür edəndə onun fəallaşmasının olduqca dağıdıcı ola biləcəyini gözləmək olar, hətta bu kütləvi psixoza çevrilə bilər. Buna görə də insanın kollektiv şüursuzluqla əlaqəsi həmişə tənzimlənir. Bununla belə, **arxetipik** obrazların göstərildi-

yi müəyyən forma mövcuddur. Belə ki, kollektiv şüursuzluq fasi-ləsiz fəaliyyətdə olan funksiyadır və insan həmişə onunla ünsiy-yət saxlamalıdır".

Bu cür özütənzimlənən sistemlərdən biri də cəmiyyətdi. Onun dinamikası əsas elementləri arasında enerji mübadiləsindən asılı-dır və həm də dəqiq şəkildə ayrı-ayrı fərdlər tərəfindən rasiona-l nəzarət üçün imkansızdır. Bu dinamika hökmranlıq uğrunda mü-barizənin daxili və xarici amilləri ilə müəyyən olunur.

Veberin "yenidən təşkil olunan cəmiyyət modeli" onun struk-turunu təşkil edən əsas elementlər arasında münasibətlər şəbəkə-sinin dəyişikliklərinə reaksiya verən sosial-siyasi sistemin davra-nışı ilə izah edilir:

- hakim qruplar
- bürokratiya
- sosial idarə
- sosial kütlə
- üstün mədəniyyət.

Hakim qrupun administrativ aparat üzərində nəzarət səviyyəsi yerli elita və bürokratik institutların fəaliyyəti və qərar qəbuletmə sahəsinə təsirini həyata keçirmək qabiliyyətindən asılıdır. Bir tə-rəfdən hakim qrup və onun siyasi elitası öz maraqlarını həyata ke-çirmək üçün nəhəng icra aparatına ehtiyac duyur, digər tərəfdən müstəqilliyin səviyyəsinin və bürokratiyanın ciddi şəkildə artması sabitliyi və ya bütövlükdə siyasi sistemin mövcudluğunu təhdid edərək idarətmənin itirilməsinə aparır.

M.Veberi xüsusilə "xarizmatik" liderlə onun "müşayiətçiləri" arasında münasibətlər, liderliyin ötürülməsi qabiliyyəti və onun hərəkətsizləşməsi prosesi maraqlandırır. Müvafiq olaraq o daha çox siyasi liderliyin tipləri ilə müşayiətçilər qrupu, bürokratik aparat və sosial kütlə ilə münasibətlərin analizinə diqqət yetirir.

Öz növbəsində K.Yunqu isə daha çox rəhbərin formalaşdırıl-masında fərdin xüsusi xassələrini kollektiv psixikadan ayırmağa əsaslanan psixoloji mexanizmi maraqlandırır. Onun fikrincə, lider öz fəvqəladə təsirinə tələbat hiss edəndə cəmiyyətdən bu tələbat-dan birinin hakimiyyət istəyi və çoxlarını tabe edirmək istəyini

yerinə yetirmək üçün vasitə kimi istifadə edir və bu işə şəxsi nüfuzun həyata keçirilməsinə yardım edir. Siyasi təşəkkül tarixi göstərir ki, xalqların ictimai həyatında böyük əhəmiyyətə malik olan bu təzahür sonuncu fenomendir. K. Yunqun konsepsiyasına əsasən, hökmranlığın nüfuzu və onunla əlaqəli olan sosial üsul-idarə, qrupların kollektiv psixikasında olan tarazlaşdırılmış psixoloji mexanizmin fəaliyyəti ilə şərtləndirilir.

Vilfredo Pareto

İtaliya iqtisadçısı və sosioloqu Vilfredo Pareto özünün üçcildlik "Ümumi sosiologiya üzrə traktat" (1916) əsərində insan təbiətinin fundamental niyyətləri ilə onun irrasional fəaliyyət və rasionallaşma formasında xarici təzahürləri arasında fərqlərə əsaslanan iqtisadi və sosial problemlərin hərtərəfli analizini verir. Nəzəriyyə və təcrübə probleminə münasibətdə mülahizələrini dilə gətirir: nəzəriyyənin eksperimental doğruluğu və onun sosial faydalılığı özündə müxtəlif predmetləri əks etdirir. Onun "məntiqi-eksperimental" biliyi "doqmatizm", "metafizika" və "etiqadlar" kimi ifadələrlə etinasızlıq göstərilən "müsbət" elmlərə zidd deyil.

Mütləq şəkildə təcrübə və müşahidəyə əsaslanan təcrübi elm prinsiplərə sintezmə, ümumiləşdirmə və faktların təqdimatı üçün fərziyyələr kimi baxmır. Buna əsasən, onun məntiqi-təcrübi metodu, faktların mahiyyətinin, onların arasında lazımi və arzuolunan əlaqələrin aşkarlanması üçün nəzərdə tutulmayıb. Söhbət həqiqi bilikdən gedir. Bununla yanaşı, metafizika ehkamla müqayisədə məntiqi-eksperimental yanaşmanı inkar etmir. Bizim məqsədimiz hər iki düşüncə metodunun cəhət və dəyərləri haqqında mühakimə yürütmək və ya müqayisə aparmaqdan yox, yalnız fərqləndirməkdən ibarət olub.

Məntiqi-təcrübi nəzəriyyə qanunlar və ya qaydaları deyil, məhz nəticələrin birləşdirilməsi əməliyyatının aləti kimi baxılan fərziyyələri ifadə edir. Paretonun nöqtəyi-nəzərindən baxanda onun yanaşmasını bu terminin metafizik gizli mənasını aradan qaldırmaq şərti ilə nominalizmin ən sonuncu forması kimi xarakterizə

zə etmək olar. O hətta elmi qanunun xarakteristikası kimi zərurət haqqında məsələni də qoymaqdan imtina edir, çünki bu yanaşmada təcrübə və müşahidə heç nə deyə bilməz. Onlar yalnız bizim müşahidəmizin əhatə etdiyi müəyyən zaman və məkan çərçivəsində bəzi oxşarlığı açə bilər.

Sosial qanunauyğunluqların açılması analizindəki çətinlik sosial fenomenlərin "doktrinal" və ya ideoloji yanaşma halında, ümumiyyətlə, aradan qaldırılə bilməyən yüksək kompleksliliyindən qaynaqlanır. Bu metodoloji təqdimatdan çıxış edərək Pareto iqtisadiyyata və siyasətə sistemli yanaşma prinsipini işləyib hazırladı. Müvafiq olaraq sistemli analizdə güclər, elementlər, əlaqələr, axınlar kimi anlayışların istifadə edilməsi analitikin özünün vəzifə və məqsədlərindən asılı olaraq yalnız eksperimental kontekstdə baxılırdı.

Beləliklə, Paretonun yaradıcılığında sosial fəaliyyət və sosial sistemin analizi kimi müəyyən **kontrapunktda** biləşdirilməsinə cəhd edilən iki xətt və ya iki motiv müşahidə edilir. "Məntiqi" və "qeyri-məntiqi" fəaliyyəti müəyyən etmək üçün kriteriya olaraq Pareto subyektiv və obyektiv aspektlərdə fəaliyyətlərin hədəf və vasitələrinin qarşılıqlı münasibətlərini hesab edir. "Məntiqi fəaliyyət" kimi, təkcə bu əməliyyatı aparan subyektə nisbətdə öz hədəfi ilə məntiqi olaraq birləşən əməliyyatı deyil, həm də daha geniş dərkətməyə malik olanı, başqa sözlə, yuxarıda qeyd olunan subyektiv və obyektiv düşüncəyə malik hərəkəti adlandırmaq olar. Digər hərəkətlər "qeyri-məntiqi" (məntiqə zidd olan deyil) adlandırılacaq. Bu sonuncu dərəcəli hərəkəti biz bir sıra müxtəliflik kimi sinifləndirə bilərik".

İrrasional fəaliyyətin rasionallaşdırılması və təsisatı metafizik, dini, mənəvi, siyasi və saxta elmi nəzəriyyələrlə təqdim olunur. Bu cür qeyri-məntiqi fəaliyyəti Pareto "**derivasiya**" (və ya "tərəmə") adlandırır və dörd növdə təsnifləndirir: 1) təsdiq; 2) nüfuz; 3) apellyasiya; 4) şifahi sübut. Siyasi kontekstdə baxılənda "derivasiya" özündə siyasi sistemin fəaliyyətinin analizi üçün prinsipcə vacib olan hökmranlığın legitimləşdirilməsi texnikasını əks etdirir. Onun nöqtəyi-nəzərincə, cəmiyyət – tarazlıq və ya balansı ətraf

mühitin "fiziki elementləri"nin qarşılıqlı təsiri və əməliyyatlarından asılı olan hökmranlıq, fəaliyyətdə olan qüvvələr, "derivasiya" və irrasional davranış təsisatı sistemidir.

İrrasional davranış təsisatını müəyyən etmək üçün işlənəcək anlayışı Pareto riyazi dildə tapıb. Bu "reside class" terminidir və "çıxılma dərəcəsi" və ya "qalıq dərəcəsi" mənasını verir. Öz növbəsində "qalıq dərəcəsi" və "derivasiya" arasındakı münasibətlərə daimi və kəmiyyətə dəyişən kimi baxılır. Bununla belə, irrasional davranış təsisatının sahəsi məntiqi-eksperimental yanaşma vasitələri tərəfindən analiz edilə bilməyən kollektiv şüursuzluq funksiyası göstərilməsini kifayət hesab edir. O altı "qalıq dərəcəsi" müəyyən edir: 1) uyğunlaşma instinkti (duyğusu); 2) qrup sabitliyi; 3) xarici faktor; sosiallığın nümayişi; 4) şəxsiyyətin bütövlüyü; 6) cinsi davranış.

Pareto hökmranlıq üzrə ayrı bir nəzəriyyə işləməsə də, onun əsas mövzularını aşağıdakılara ayırmaq olar. Sosial sistemin tarazlığı hökmranlıq funksiyası kimi; hökmranlığın əsası nəzarət hökmranlığın bölüşdürülməsi forması kimi, elitaların dövr etməsi hakimiyyətin bölüşdürülməsi kimi. Qeyd olunduğu kimi, o, cəmiyyətə ətraf mühitin elementlərinin qarşılıqlı təsiri, daxili sistemin fəaliyyətdə olan qüvvələri, "derivasiya" və irrasional davranış təsisatı sistemi kimi baxır.

Paretonun ehtimalına görə, siyasi arenda "kütlə" amili öz sözünü dediyi şəraitdə hökmranlıq uğrunda mübarizə gedirsə, bu hal "siyasi kapitalizm" və "manipulyativ cəmiyyət"in meydana çıxmasına aparır. Paretonun sosiologiyasını tədqiq edənlərdən birinin dediyi kimi, onun fundamental yaradıcılığının sonuncu fəslinə insan və düşüncələrlə manipulyasiya edən siyasətçilər və iş adamları üçün əyani vəsait qismində baxıla bilər.

Lakin bütün hallarda strategiya məlum manipulyasiyanı nəzərdə tutur, buna görə də Pareto bu etikadankənar yanaşma ilə bu sahə fəaliyyətinə ciddi töhfə verir. Nümunə kimi müxtəlif sahələrdə "Pareto qanunu" deyilən, həm də 80/20 qaydası kimi məşhur olan qanunun tətbiqini göstərmək olar. Həmin qayda riyazi düsturla ifadə edilir və bunun köməyi ilə Pareto sübut edir ki, cəmiyyətdə

gəlir və sərvətlərin bölüşdürülməsi təsadüfi proses deyil, razılaşıdırılmış və davamlı modeli nümayiş etdirir. Həmin yanaşma mün-təzəm loqarifmik nümunəyə uyğundur və zaman dövründən və konkret cəmiyyətdən asılı olmayaraq tətbiq oluna bilər. Bu düstur aşağıdakı şəkildə yazılır:

$$\text{Log } N = \log A + m \log x,$$

Burada, N – x -ə nisbətən yüksək gəlir əldə edən şəxslərin sayı, A , m – sabit kəmiyyətlərdir.

Sadələşdirilmiş təqdimatda 80 faiz gəlir 20 faiz əhaliyə məxsus olur ki, bu da "siyasi kapital"ın bölüşdürülməsi üçün də doğrudur. Həmin qayda biznesin və siyasətin digər sahələrində də öz tətbiqini tapır. Beləliklə, Paretonun ideyası bu gün idarəetmə və qərar qəbul etmə problematikasına uyğun olan "əsas" və "adi" elementlər arasında həddi müəyyən etmək üçün fəaliyyətdə olan metodlardandır. Strateji situasiyanın analizində həmin metod maksimal effektiv istifadə və hədəfə çatmaq üçün qısa yol olması nöqtəyi-nəzərindən ehtiyat və səylərin seçilməsinə kömək edir.

Karl Mannheyim

K.Mannheyimin yaradıcılığı məşhur "ideologiya və utopiya" "Siyasət elm ola bilərmi?" "Nəzəriyyə və təcrübə problemləri" adına və yarımbaşlığına malikdir. XX əsrin 20-ci illərində Mannheyim bu gün də eyni dərəcədə aktual olan "Nədənsə indiki vaxtda siyasət elmi mövcud deyil" sualını qoyur.

Mannheyim yazır: "Bizim düşüncəmiz hər tərəfə yayılır və bilimin hər sahəsində müxtəlif məlumatların ötürülməsi mövcuddur. Doğrudanmı, bizim taleyimizin asılı olduğu, insan fəaliyyətinin bu sahəsi elmi-tədqiqat üçün əlçatmazdır və tədqiqatdan öz sirrini gizlədir? Bu problemin müəmmallığı qeyri-iradi olaraq həyəcan yaradır və bir çoxları, yəqin ki, öz-özlərini sual verirlər: *bəlkə bu məsələnin vaxtından qabaq qoyulmasından qaynaqlanır, belə ki, hazırkı tarixi dövrdə ona cavab verilməsi mümkün deyil və ya biz doğrudan da keçilməsi, ümumiyyətlə, mümkün olmayan dərkətmə həddinə sürüklənirik?*

Birinci ehtimal yuxarıda qeyd olunduğu kimi ictimai elmlərin yaxın keçmişdəki mənsəyi haqqındadır. Buna uyğun olaraq əsas elmlərin natamamlığını guya "tətbiqi" fənlərin natamamlığı ilə izah etmək mümkündür. Bu halda bu süstlüyü aradan qaldırmaq yalnız zamanın məsələsi ola bilər və sonrakı tədqiqat işlərinin gedişində cəmiyyət mahiyyətə necə varsa, eləcə də elmi nəzarət üçün əlçatmaz obyekt olaraq qala bilər.

İkinci ehtimal öz xarakteri etibarilə siyasətin öz-özlüyündə olduqca xüsusi sahə olduğu barədə anlaşılmaz fikirlərdən ibarətdir. Bu sahə digər elm sahələrində çatışmayan xüsusi çətinliklərə müşahidə olunan rəşional tədqiqata malikdir. Bu halda bizim fəaliyyətimizin bu sahəsinin spesifik xassəsi ucbatından bütün elmi-tədqiqat cəhdləri qabaqcadan uğursuzluğa məhkum olur".

Mannheym deyir ki, siyasətdə öyrənilmə və başa düşülməsi tamamilə mümkün olan obyektlər var. Peşəkar siyasətçi onun fəaliyyətinin həyata keçirildiyi müəyyən siyasi şəraitin tarixini ("historioqrafiya" elmini və onu statik cəhətdən tamamlayan məlumatları), dövlət quruluşunu, onun əsasında dövlət idarələrinin mövcud olduğu sosial münasibətləri, siyasi ideya və ənənələri, habelə kütlə ilə manipulyasiya etmək "texnikası"nı bilməlidir.

Siyasət sahəsində təşəkkül tapan və mövcud olan ziddiyyətlər nədən qaynaqlanıır? Mannheym Avstriya sosioloqu və psixoloqu A.Şefflenin mövqeyini misal gətir. Gərək qeyd edir ki, dövlət həyatı iki hissəyə bölünə bilər: birincisi artıq müəyyən şəkildə formalaşmış və mütəmadi olaraq təkrarlanan təzahürlərdən ibarət olan siyasət, (gündəlik dövlət həyatı); ikincisi, təşəkkül prosesində olan təzahürlərdən ibarət olan siyasət.

Məsələn, əgər köhnə administrativ fəaliyyət zamanı problemlər mövcud əmr və qaydalara uyğun həll edilirsə, biz "siyasət"lə deyil, "idaretmə" ilə məşğuluq. "İdaretmə məhz paradigmatik şəkildə başa düşdüyümüz "gündəlik dövlət həyatı" sahəsidir. Buna uyğun olaraq əgər qərar öncədən müəyyənləşdirilmiş əmrlə qəbul edilirsə, burada söhbət siyasətdən yox, təzahürlərin təşəkkül tapmış, formalaşmış şəkildə üzə çıxdığı ictimai həyatın başqa sahəsindən gədir. Lakin diplomatlar əvvəllər müqavilənin mövcud ol-

madığı xarici dövlətlərlə müqavilə imzalayanda, deputatlar parlamentdə yeni vergilər haqqında qanunu təsdiq edəndə, kimsə seçkiqabağı təbliğatla məşğul olanda, müxalif qruplar üsyan qaldırılanda və ya tətillik edəndə və bu hərəkətlərin qarşısı alınanda biz dərhal siyasətin içinə düşürük".

Baxmayaraq ki, Mannheim reallıqda bu cür sərhədlərin müəyyənləşdirilməsinin olduqca çətin olduğunu etiraf edir, amma yenə də "gündəlik dövlət həyatı" ilə – "siyasət" arasındakı xətti görmək mümkündür. Həqiqətdə biz burada strateji analizin spesifik xüsusiyyəti ilə qarşılaşırıq. Belə ki, bizi maraqlandıran proseslər həm onları əhatə edən adı "rasionallaşdırılmış" sahələrdə, həm də qeyri-müəyyən "irrasional şəraitdə" gedə bilər.

Mannheim yazır ki, "rasionallaşdırılmış sahələr" ifadəsini geniş mənada, ilk öncə iş prosesində rəsonal kalkulyasiyanın əsası qoyulan rəsonal yanaşma nəzəriyyəsi kimi başa düşmək olar. Burada həm də istiqaməti öncədən müəyyən edilmiş rəsonallaşdırma başa düşülür. Məsələn, adət və dəbin üstün olduğu ənənəvi şəraitlərdə proses həmişə rəsonal getmir, amma həmişə öz strukturu ilə müəyyən edilir. M. Veber isə burada əsas anlayış kimi stereotip anlayışını irəli sürür və bunu iki yarımnövə bölür: ənənəvilik və rəsonalizm. Lakin Mannheim ümumi mənada Vebersayağı stereotip anlayışı üçün "rasionallaşdırılmış sahələr" anlayışından istifadə edir".

"Rəsonallaşdırılmış strukturlar" və "irrasional şərait" arasında ayırma Mannheimə tənzimlənməyən göstəricilərin verildiyi situasiya, başqa sözlə, qeyri-müəyyən situasiya üzrə qərar qəbul edilən fəaliyyət anlayışının sərhədini seçməyə imkan verir. Buna uyğun olaraq nəzəriyyə və təcrübə arasında qarşılıqlı münasibətlər problemi yalnız bu situasiya kontekstində qoyula bilər. "Rəsonallaşdırılmış strukturlarda" bu problem, ümumiyyətlə, yoxdur, belə ki, ayrı təzahürün ümumi fəaliyyət qanunu altında əsaslandırılması "təcrübə" adlandırıla bilməz.

Mannheimin yaradıcılığında strateji analizdə qarşılaşılan əngəl və çətinliklərə də yer verilir: birincisi, onun obyekt müəyyən formada sütləşməmiş "mövcudluqlar" deyil, qeyri-sa-

bit və həmişə formasını dəyişən cəhdlər və tendensiyalardır; ikincisi, burada öncədən görülməsi mümkün olmayan çoxlu qüvvələrin qarşılıqlı münasibətlərinin xarakteri və kombinasiyaları hər zaman dəyişir; üçüncüsü, analitiklərin özləri siyasi qüvvələrlə əlaqədirlər. O xüsusi olaraq qeyd edir ki, analitikin asılı vəziyyəti dəyərləndirmə və iradəvi impulslarda özünü göstərmir, məsələlərin qoyuluşunun xarakteri, onun istifadə etdiyi anlayış, düşüncə tərz, bütün bunlar müəyyən sosial və siyasi əsasların təsirlərini aydınlıqla sübut edir. Bizcə siyasi və tarixi düşüncə sahəsindən danışanda düşüncə tərzinin fərqliliyindən yaranan və ümumi məntiqə istiqamətlənən fərqləri nəzərə almaq lazımdır.

"Düşüncə tərzinin" bu cür fərqləndirilməsini biz tam əsasla "strateji mədəniyyətin" müqayisəli öyrənilməsi sahəsinə aid edə bilərik.

§ 10.6. Hökmranlığın müasir konsepsiyası: P.Burde və R.Darendorf

Neomakiavelist məktəbin metodoloji xəttini müasir elmin görkəmli nümayəndələri P.Burde və R.Darendorf inkişaf etdirir. Amma hər ikisi bunu özünəməxsus yaradıcılıq tərzilə edir.

P.Burdenin sosial məkanı təşkil edən strukturu kimi "hökmranlıq" anlayışı ilə əlaqəli olan mərkəzi mövzuları – sinif, kapital, bazar, marağ və sairədir. Müasir cəmiyyətdə üstün mövqeyi ələ keçirmək uğrunda mübarizə siyasi və iqtisadi məcburiyyətin açıq formasının maskalanmış simvolik məcburiyyətlə birləşmiş mövcud olduğu hökmranlıq formasına aparır. P.Burdenin sosial qaydada hökmranlığın simvolik aspektlərinin düşünülmüş və məcburi münasibətlərinin qarşı-qarşıya qoyulmasına xüsusi diqqət yetirməsi onun baxışlarını M.Veberin hökmranlıq konsepsiyası və E.Dürkheymin sosial məcburiyyəti nəzəriyyəsinə yaxınlaşdırır. O hesab edir ki, sosial elmlər sahəsində "üstünlük" uğrunda daimi mübarizə dayanmır. Nəticədə qeyri-aşkar formada alimlərə bu və ya digər sosial-siyasi problemin tədqiqi, habelə müəyyən metodlar yı-

ğınının öyrənilməsi, şərh və tətbiqi üçün göstəriş verilir. Başqa sözlə, "problematikanın" özü bilavasitə siyasi sifarişdən qaynaqlanır.

P.Burdenin iddiasına görə, özünü sosioloq adlandıranların müəyyən hissəsi əslində özəl idarələrin və dövlət strukturlarının rəhbərlərini hansısa reseptlərlə təchiz edən sosial mühəndislərdir. Onlar hakim sinfin təmsilçilərinin sosial aləm haqqında təcrübəvi və yarımelmi biliklərini rasionallaşdırmağa cəhd edirlər. Hazırkı dövrdə rəhbərlər sözün hər iki mənasında hökmranlığı rasionallaşdırma qabiliyyətinə malik olan, bu hökmranlığı təmin edən və onu legitimləşdirən mexanizmin gücləndirilməsinə kömək edən elmə ehtiyac duyurlar. Buna zidd olaraq o hesab edirdi ki, əsl sosiologiyanın funksiyası hökmranlığın müxtəlif formalarını (birbaşa və dolaylı, maddi və simvolik) müəyyən etmə mexanizmini açmaqdan ibarətdir.

Elm və təcrübənin əlaqələndirilməsində Burde "zaman amili"ni seçir: metod və layihə kimi başa düşülən praktiki sxemdən "əvvəlki tarixlə" yaradılan nəzəri modellərə keçid halında analitika və praktikanın "müvəqqəti reallığı" düz gəlmir. O yazır: "Təcrübə vaxtaşırı həyata keçirilir və sinxronizasiya halında dağılan dönməzlik kimi müvafiq xarakteristikalara malikdir. Onun müvəqqəti strukturu – ritm, temp, və xüsusilə praktiki hissetmə qabiliyyəti üçün əsas olan istiqamətdir: musiqidə olduğu kimi bu sadəcə tempin dəyişməsi, sürətlənmə və ya yavaşım kimi struktura hər hansısa təsir zamanı dəyişikliyə çevrilməyən quruluşun pozulmasına gətirib çıxarır. Qısaca desək, praktika bütövlükdə sürəkliliklə immanentdir. Ona görə ki, bu proses vaxtla birgə gedir, təkcə ona görə yox ki, vaxtaşırı qızıdır, həm də ona görə ki, onun strategiyasının əsasında vaxt və sürət qazanmaq qoyulub.

Elmdə praktikanın vaxt ilə uyğun gəlməyən öz mərhələsi var. Analitik üçün iş vaxt aradan qalxır, təkcə ona görə yox ki, proses dəfələrlə təkrarlandığı kimi toqquşmadan irəli gəlir və dəqiq bilinir ki, bütün bunlar nə ilə qurtaracaq, həm də ona görə ki, onun kütləviləşmə və effektini aşmaq imkanı var.

R.Darendorfun fikrincə, eksperimental elmlərin imkanları bəzi tələblərlə əlaqəlidir. Birincisi, sualların düzgün qoyuluşunun öyrənilməsi və anlaşılmaq mövzu sahələri ilə əlaqələndirməməkdən ibarətdir. İkincisi, analitik tədqiqatların qaynaqlandığı müəyyən elementlərin dəqiq müəyyənləşdirilməsidir. Nəhayət, üçüncüsü, statistikanın deyil, "modellərin riyazi dəqiqləşdirilməsi imkanı və rən düzülüşü" xarakteristikasını müəyyənləşdirməkdir.

Darendorf hesab edir ki, "Özündə zərurət axtarışını nəzərdə tutan elm, çıxış nöqtəsi qismində cisimləri deyil, izaha ehtiyacı olan müəyyən müşahidələrin olduğu problemləri əhatə edir. Bir çox alimlər problemlərin dərk edilməsindən məhrum olduqları səbəbindən cisimlər, sahələr, obyektlərin tədqiqi haqqında nəzəri səylər çıxış yolu kimi göstərilir. Darendorfun eksperimental elmlə bağlı təsəvvürləri V.Paretonun mövqeyi ilə üst-üstə düşür. O tədqiqatçılara "adı saxlayıb əşyaya baxmağı" təklif edir və eksperimental elmin metodologiyası ilə bağlı bunları deyir: "Biz bu tədqiqatların necə adlandırılmasından asılı olmayaaraq, sosial faktlar arasında əlaqələrin axtarışı ilə məşğul olmalıyıq. Bu əlaqələr haqqında biliyi əldə etməyə kömək edən metod az əhəmiyyət daşıyır. Bizim üçün məqsəd vacibdir; onu əldə etdiyimiz vasitə o qədər vacib deyil və ya tamamilə vacib deyil". Bu mövqedən aşağıdakılar yaranır: anlayış – elmi kateqoriyaların taksonomiyası deyil, nəzəriyyənin ümumiləşmiş çıxış nöqtəsidir, nəzəriyyənin özü isə – müəyyən problemlərin analizi üçün vasitədir.

M.Veberin "təsərrüfat və cəmiyyət" əsərində norma, sanksiya və hökmranlıq kimi üç əsas anlayış olduqca əsaslı işlənib. Darendorf müəllifin böyüklüyünü onda görür ki, "o sosial fəaliyyət haqqında təlimin aparıcısıdır və bu təlimin sistematikanın bir hissəsinə çevrilməsindən qaçınır". Darendorf fikrini belə arqumentləşdirir: "Daha dəqiq desək, kimsə düşünülmiş şəkildə deyə bilməz ki, o "Veberçidir". Çünki belə nöqtəyi-nəzərdən çıxış edəndə cəmiyyətdə insan davranışının qanunauyğun olmadığını iddia etmək olar. Veber müvafiq olaraq olduqca ümumiləşdirilmiş sosial nəzəriyyələr qismində faktiki olaraq təkrar-təkrar dayanan bir sıra ka-

teqoriyaları ortaya çıxarır. Şübhəsiz ki, bu nəzəriyyə heç bir halda "zəruri" hesab edilmir yalnız sosial strukturlar haqqında mülahizəni özündə əks etdirmədiyi hallardan başqa. Hər halda onlar təkrarən özünü müəyyən problemlərin analizi üçün yüksək dərəcəli faydalı vasitə kimi göstərir".

Eksperimental elmlərdə üç əsas anlayışın əhəmiyyətinin izahı üçün Darendorf yazır: "Sosioloji analizin birinci əsas anlayışı normaların kateqoriyasıdır. O ilk növdə insan davranışının qanunauyğunluğunun terminoloji izahına təsir edir. Normalar müəyyən səviyyədə özündə bizim dərkətməmişə görə insanların hərəktlərini təsadüfi gerçəklik sahəsindən ayıran müqavimət formalarını əks etdirir. Onlar ictimai həyatı hesablama elementləri və inama bölür ki, bu da həmişə bizim dərkətməmizin xeyrinədir. Belə ki, "sosial normalar" anlayışı (habelə "institutlar" və "dəyərlər") və "cəmiyyət faktı" çətin ki, qarşılıqlı şəkildə dəyişdirilə bilsin, bir çoxları güman edirdilər ki, bu kateqoriyada daha çox sosiologiyanın ümumiləşdirilmiş anlayışını aşkar edəcəklər.

Axı adətən sosial normalarla sosial sanksiyalar haqqında düşüncəni əlaqələndirirlər. Normalar isə yalnız özləri etibarlı olduqca fəaliyyətin etibarlı nümunələrini yaradırlar. Ancaq bu məcburilik məhz konkret sanksiyalar sistemi tərəfindən normaların pozulmasına görə sistemli cəzalandırma və nümunəvi davranışa görə mükafatlandırma ilə şərtləndirilir.

Beləliklə, normalar kateqroiyası və sanksiyalar sanksiyaların tətbiqinə imkan verən ən azından daha bir əsas anlayış tələb edir ki, bu da mahiyyəti etibarilə normaların məcburiliyinin reallaşdırılması üçün vasitə olmaqla sosial qaydaların həyata keçirilməsini mümkün etsin. Elə burada göstərişlərin icrasına aid edilən hökmranlıq anlayışı üçün də əsas yaranır. Bu üç əsas anlayışın hansının neçənci dərəcəli olması haqqında mübahisə etmək mənasızdır. Hər bir halda cəmiyyətşünaslıq nəzəriyyəsində onlardan nəticə çıxarılması kritik şübhə yaradan konkret məna verir. *Onsuz da biz hökmranlıq kateqoriyasını üçündən birinciyə aid etməyə və bununla bütün sosiologiyanı hökmranlığa əsaslanan strukturun analizi kimi başa düşməyə meyillilik.*

Onu qeyd etmək lazımdır ki, Darendorf "sosiologiya" deyəndə V.Paretonun təqdimatına yaxın olan elmin eksperimental növünü nəzərdə tutur. Eksperimental elm siyasi proseslərin və sistemin konsepsiyasına aid edilir. Belə ki, onların empirik məlumatlarla təsdiqlənməsi halında nəzəri izah funksiyasını yerinə yetirir. Belə izah siyasətin normativ nəzəriyyəsinin ümumi anlayışından kənara çıxmır. O siyasi fəaliyyətlərin tam və adekvat tərifini vermək üçün bəzi təzahürləri müəyyən edən və həmin fəaliyyətə istiqamət verən əlaqələrin izahı üçün bəzi nəzəri prinsipləri müəyyən edən perspektivlər çərçivəsində izah edilir. Bu əsasda da siyasi proseslərin təsviri və modelləşdirilməsi imkanları yaranır. Başqa sözlə desək, strateji analizə keçmək üçün ilk öncə "siyasət" və "siyasi fəaliyyət" anlayışlarını müəyyən etmək lazımdır.

§ 10.7. Strateji modelləşdirmə siyasi fəaliyyətin təsviri üçün formalaşdırılmış ifadə kimi

Modelləşdirmə həmişə müvafiq elm sahələrinə aid bu və ya digər ixtisas qrupları tərəfindən qəbul edilən müəyyən terminologiyanın istifadəsini nəzərdə tutur. Tarixçi Tomas Kunun ifadəsi ilə desək, modellər "nizamlı ana lövhə"yə daxil olan komponentlərdir. Bu anlayış iki ayrı, ancaq mütəşəkkil elmlər çərçivəsində tədqiqat fəaliyyətlərin qarşılıqlı əlaqəli aspektlərini əks etdirir. Bir tərəfdən söhbət yenidən ortaya çıxan vəzifələrin həllinə xidmət edən modellər qismində istifadə edilən elmi problemlərin konkret həlli nümunələrindən, digər tərəfdən müəyyən elmi ictimaiyyətin üzvləri tərəfindən bölüşdürülən məslək və dəyərlərin yekunundan gedir.

T.Kun "nizamlı ana lövhə"nin dörd komponentini müəyyən edir. Birincisini o simvolik ümumiləşdirmə adlandırır – bu ifadətəmdir. O özündə "nizamlı ana lövhə"nin formal xarakter daşıyan və asan formalaşan komponentlərini əks etdirir.

"Nizamlı ana lövhə"ni təşkil edən ikinci növ komponentlər elmi ictimaiyyət üçün ümumi qəbul edilmiş göstərişlərlə müəy-

yən edilir. Məsələn, istilik bədəni təşkil edən hissələr üçün kinetik enerjini özündə əks etdirir. Bu göstərişlərə spesifik kateqoriyalı modellərdə qənaət kimi baxmaq olar. T.Kunun dediyinə görə, "elmi qrupların göstərişləri evrstikdən başlayıb ontolojidə qurtarmaqla (onu da deyək ki, məhz buradan bir sıra qeyri-adi mülahizələr qaynaqlanır) konseptual modellərin spektri boyunca dəyişsə də, onsuz da bütün modellər oxşar funksiyalara malikdirlər. Beləliklə, onlar nəyin mürəkkəbliyin həlli qisminə, nəyin isə izah üçün istifadə olunduğunu müəyyən etməyə kömək edir. Və ya əksinə, onlar həll edilməmiş mürəkkəbliyin dəqiqləşdirilməsi və onların əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsinə imkan verir".

Dəyərlər adlandırılan üçüncü növ komponentlər isə bütövlük və birlik hissi və onların davranışının vacib **determinantlarıdır**. Onlar dəqiq olmalı, kəmiyyət öncəgörmələrinə keyfiyyətlilərlə müqayisədə daha çox üstünlük verilməli, bütün hallarda həmişə imkan verilən səhvlər həddinə riayət edilməklə müvafiq elmlər sahəsi çərçivəsində olmasının qayğısına qalınmalıdır. Ancaq nəzəriyyəyə münasibətdə qərar çıxarılmasında istifadə edilən bezi dəyərlər də mövcuddur. Hər şeydən əvvəl bu çətinliklərin dürüst ifadə edilməsi və həll edilməsinə imkan verilməlidir. Bununla yanaşı, imkan daxilində bu dəyərlər sadə və həqiqətə uyğun olmalı, təzadlı olmamalıdır.

Nəhayət, dördüncü komponent – elmi hazırlıq prosesində tədqiqatçı-mütəxəssislər tərəfindən təyin edilən elmi problemlərin konkret həllinin hamı tərəfindən qəbul edilmiş nümunəsidir.

"Modellər" anlayışı, "siyasətçilər", "sistem", "quruluş" və ya "dəyərlər" kimi anlayışlara oxşar çoxmənalı xarakterə malikdir. Bu cür çoxmənalılıq siyasətin strateji analizi üçün bir sıra mənfəətli nəticələrə aparıb çıxarır. Buna görə də bəribaşdan müəyyənləşdirilməlidir ki, biz siyasi prosesin modelləşdirilməsindən danışanda söhbət dəqiq nədən gedir.

Siyasət elmində əksər müsbət yanaşma tərəfdarları, ümumiyyətlə, modelləşdirmənin bu və ya digər obyektlərinin özünəməxsus mahiyyətinə aydınlıq gətirməyə cəhd etmirlər. On-

lar, sadəcə, digər sahələrdən alınmış modelləşdirmənin müəyyən texniki qaydalarına riayət etməyi və bunu ilkin analiz tələb etməyən sxemləri üçün əsas götürməyi məqbul hesab edirlər. Halbuki buna uyğun əsaslandırma əhəmiyyətli dərəcədə obyektin görünməsinə, faktları seçimini və nəticələrin təsvirini şərtləndirən idrak nəzəriyyəsinin bir sıra gizli şərt və imkanlarını özündə əks etdirir. Təcrübədə tez-tez obyektiv xarakteristikaları əsasında sosial və siyasi modellərin tərtibi haqqında texnokratik illüziyalarla qarşılaşmaq mümkündür. Onları, sadəcə, lazımi şəkildə formalaşdırmaq və müvafiq riyazi modelə qoşmaq lazımdır. Ancaq elmi model özündə bir sıra elmi nəzəriyyənin formalaşdırılmış dilində ifadə edilən, o cümlədən dəyərli xarakterə malik olan fərziyyə və təsəvvürlərin daxil olduğu bir sıra tərtibatı cəmləşdirir.

Bu planda idarəetmə və izahetmə funksiyaları üzrə "model" və "nəzəriyyə"lər arasında kəskin fərq müşahidə edilmir. Məsələn, Y.M.Plotinski yazır: "Müasir elmi ədəbiyyatda "model" və "nəzəriyyə" anlayışı birmənalı izah edilmir, onların arasında sərhəd demək olar ki, aradan qalxıb. Hazırda elmlərin metodologiyasında anlayışların bu cür izahı qəbul edilir.

Model, ilk növbədə təzahür və proseslə modelləşdirilmiş idarəetmə ilə istiqamətlənmiş konseptual vasitədir. Bununla yanaşı, öncəgörmə funksiyası, proqnozlaşdırılan idarəetmənin məqsədinə xidmət edir.

Nəzəriyyə isə proses və təzahürlərin izahıdır və konseptual vasitə modelindən daha mücərrəddir. Nəzəriyyədə öncəgörmənin funksiyası təzahürlərin (hadisələrin) izah edilməsi məqsədinə istiqamətləndirilir".

Həqiqətdə həm modeldə, həm də nəzəriyyədə "öncəgörmə funksiyası" **qnesoloji** (idrak), dəyər cəhətdən mütəşəkkil və digər tərtib edilmişlərdən asılıdır. Bu faktın daxilində modellərin tərtibi qaydalarının hər hansı universal və optimal yığılımı mövcud deyil. R.Şennonun dediyinə görə, "modelləşdirmə sənətinə original düşüncə, yaradıcı, hazırcavab, eyni zamanda dərin biliyə malik olan insan yiyələnə bilər... Dəyişkənlik, parametrlər, münasibətlər,

davranış sistemlərini müəyyənləşdirən, məhdudiyət, habelə modelin effektivliyinin kriteriyalarını seçmək üçün sehrlı düstur yoxdur".

Modelləşdirmənin praqmatik tərifi Q.Bellingqer verir: "Modellər real obyektlərin yaxşı başa düşülməsini asanlaşdırmaq məqsədi ilə yaradılan maketlərdir. Əgər bizim işimiz gerçəkçi konsepsiyalardırsa o zaman model kimi inkişaf etdirdiyimiz həmin abstraksiya yeganə alternativ ola bilər və real obyektı yaratmaq olduqca baha başa gəldiyi üçün obyektı yaxşı başa düşməyə kömək edəcək model yaradırıq. Qısaca desək, modellər müəyyən sadələşdirmələr və ya gerçəkliyi başa düşmək üçün irəli sürülən abstraksiyadır.

Yaratdığımız əksər modellərin məhdud xarakteristikası özünün mahiyyəti etibarilə statistikdir. Başqa sözlə, bu modellər özlərində müvafiq zaman kəsiyində müəyyən obyektin şəklini əks etdirir. Lakin reallıq statik deyil. Gerçəklik bizim qarşılıqlı münasibətlərimiz və onları təşkil edən hissələrin qarşılıqlı münasibətləri prosesində həmişə dəyişir; gerçəklik öz mahiyyəti etibarilə dinamikdir. Qanunauyğun olaraq problem ortaya çıxır: dinamik gerçəkliyin statik modelini necə qurmaq olar?

Bu suala cavab "dinamik modelləşdirmə" adlandırılan yanaşma ilə cavab vermək olar. Gerçəklik vaxtaşırı dəyişir və real vaxt rejimində fəaliyyət göstərir. Dinamik modelləşdirmə konstruksiyasının müvafiq vaxta uyğun inkişafının təsvirini vermək üçün lazımı şərait yaradır.

Müasir elmdə modelləri "təmsiledici" və "nəzəri"yə bölmək olar. Bu ayırma müəyyən elmi terminlərin və konsepsiyaların obyektlərin dərkedilməsi ilə bilavasitə əlaqəsi olub-olmadığı ilə şərtləndirilir.

Təmsiledici model elm üçün obyekt kimi maraqlı kəsb edən müəyyən fiziki quruluşdur. Belə modelı tədqiq edəndə obyekt haqqında bəzi faktları öyrənmək olar.

Nəzəri model fiziki olaraq mövcud olmur, amma konseptual səviyyədə müzakirə edilir. Belə model obyekt və sistemə məxsus müxtəlif əlaqələri izah edən davranışları təsvir edir.

Təmsiledici model həqiqi, adekvat, qarışıq və analoq modellərə ayrılı bilər.

Həqiqi model (həm də miqyaslı model kimi tanınır) – məlum olan miqyasa uyğun olaraq yerinə yetirilən obyekt modelidir, məsələn, döyüş əməliyyatları tamaşasının mümkün modeli.

Adekvat model – təkcə bəzi ölçü və xarakteristikaları məlum miqyasa uyğun yerinə yetirilən obyekt modelidir. Bu isə modelin fəaliyyətinin başa düşülməsi üçün edilir.

Qarışıq model – müxtəlif xarakteristikalar və ölçülər üçün müxtəlif miqyasların istifadə etdiyi obyekt modelidir.

Analoq modeli tədqiq edilən obyektə analogiyaya təşkil edən modeldir. Məsələn, qazda molekulun diffuziyası ilə arı beçəsinin hərəkəti arasında analogiya var (arı beçəsinin hərəkəti – modeldir, qaz molekullarının diffuziyası – obyektir).

Nəzəri model həm də obyekt və ya sistemin analogiyasını istifadə edir. Ancaq onu obyektin hər hansı xassə və xarakteristikasının təsvir edilməsi üçün nəzərdə tutulmuş analoji təmsiledici modeldən fərqləndirmək lazımdır.

Nəzəri konsepsiya – hissedici qavrayışla bilavasitə əlaqəsi olmayan konsepsiyadır. Məsələn, molekulun nəzəri konsepsiyası. Nəzəri konsepsiyaya nümunə kimi foton, gen və s.-ni də göstərmək olar.

"Termin" – konsepsiyayı təsvir edən söz və ya sözlər qrupudur. Məsələn, "molekul" nəzəri termdir. Termin konsepsiyayı dərk etmə obyektini əlaqələndirir, bu isə müəyyən elmi ictimaiyyətin üzvlərinin onlar üçün ümumi olan elmi dildə bu və ya digər konsepsiyayı müzakirə etməyə imkan verir. Elmdə bu terminlərdən istifadə edilir: a) müşahidəçi; b) xarakteristik; c) nəzəri.

Siyasi gerçəkliyin strateji modelləşdirilməsinə onun təsvir edilməsi başçılıq edir. Bu nöqtəyi-nəzərdən siyasi prosesin "modeli" siyasi gerçəkliyin təsvirinin formalaşdırılmış ifadəsidir.

Təsvir etmə zərurəti halında analitik aşağıdakı zəruri vəzifələrlə üzləşəcək: 1) empirik tədqiqatların nəticələrini tədqiqat obyektinin vəziyyəti haqqında başa düşülən mülahizələrə qədər çatdırmaq; 2) onun struktur elementləri arasındakı əsas əlaqələ-

ri izah etmək məqsədilə obyektin nəzəri "modeli"ni yaratmaq;
3) obyekt və ya prosesin formalaşdırılmış kompyuter modelini təşkil etmək.

Birinci hal üçün analitik, tutaq ki, dövlət başçısı postuna bu və ya digər namizədə seçicilərin münasibətini izah edərək əhalinin müəyyən kateqoriyasının elektoral üstünlüyünü izah etməyə çalışır. İkincisi, legitimlik, həmrəylik və ya onun əsas seqmentlərinin (siyasi, iqtisadi, hərbi və ideoloji) uyğunluğu kimi anlayışlardan istifadə edərək ölkənin siyasi elitasının vəziyyətini qiymətləndirir. Üçüncüsü, məsələn, iyerarxiyanın analizi modelindən istifadə edərək seçkilər prosesinin kompyuter modelini təşkil edir.

Reallıqda bütün bu vəzifələr bir-birləri arasında ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Hərçənd ki, konkret hallarda təzahür dərəcələrinə görə bu əlaqələr müxtəlif ola bilər. Beləliklə, siyasi düşüncənin empirik tədqiqatı prosesində müsahibə və anketlərin suallarının dürüst ifadə edilməsi zamanı analitik əvvəl-axır onu maraqlandıran proseslərin bu və ya digər xarakteristikalarını qeydə almağa kömək edən "indikatorlar" deyilən üsulu həyata keçirmək üçün nəzəri konstruksiyalara müraciət etməlidir.

Siyasi "dəyişkənliklər" müvafiq elm sahələrinin (iqtisadi, hüquqi və psixoloji) öyrənilən və analiz edilən müxtəlif sosial qurumlar, birliklər və siyasi, mədəni, etnik proseslər sahəsində fəaliyyət göstərə bilərlər. Strateji analiz siyasi proseslər və sistemlərə siyasi fəaliyyətin metodoloji mövqeyindən baxır. Bu işə normativ prinsiplərdən və fərdlərin psixi xüsusiyyətlərindən deyil, möhkəm və daimi forma əldə etdiyi davranışların hesabına qazınan bir sıra xarakteristikalara malik olan qarşılıqlı münasibətlər prosesindən qaynaqlanır.

Normativ nəzəriyyə onu siyasi münasibət sahəsində fərdlərin real davranışına təsir edə biləcək dərəcədə maraqlandırır. Bununla yanaşı, normativ nəzəriyyə davranışlara təsir edən xarakteristikaların münasibətləri və normativ göstəriş və prinsiplərin təsis edilməsi; normativ nümunələr və real davranışlar arasında uyğunsuzluğa aparan səbəblərin ortaya çıxması məsələsini də izah edir.

Qeyd olunduğu kimi, "sosial davranış" anlayışı deyəndə klasik nəzəriyyəçilər subyektlərə müəyyən dəyər verilən və bu dəyəri əhatə edən gerçəkliklə əlaqələndirən məqsədyönlü fəaliyyəti başa düşürdülər. Mütəşəkkil qarşılıqlı münasibətlər qaydasına davranışın səbəbinin əsası kimi baxılır.

Bir qayda olaraq, mütəşəkkil qarşılıqlı münasibətlər zorakı yolla həyata keçirilir. Belə ki, üstün qruplar bu və ya digər əsərlərlə sosial davranışlara həlledici təsir edir və özləri üçün lazım olan istiqamətə yönəldirlər. Mütəşəkkil sosial qarşılıqlı münasibətlər forması qismində duran hökmranlığın münasibətləri sosial qayda-qanunun əsasıdır.

Bu qayda-qanun hər şeydən öncə müxtəlif sosial institutlar və təşkilatlarda fərdlərin siyasi davranışının rolunu tənzimləyir. Burada analitiki fərdlərin sosial institutlar və təşkilatlarda əhəmiyyətli siyasi fəaliyyətinin determinasiyası maraqlandırır. Əhəmiyyətli fəaliyyətin determinasiyası özündə bir neçə mərhələni birləşdirir:

- qurum (iqtisadi, siyasi və sosial mühitdə);
- təşkilati – struktur, qeyri-formal münasibətlər, təşkilatda məlumat prosesi;
- administrativ (təşkilatın administrativ mühiti);
- qrup – əlaqə qruplarının parametr və xassələri;
- şəxsi – siyasi hərəkətlərin subyektiv əhəmiyyəti, dəyər və motivləri.

Metodoloji perspektiv bu anlayışları əhatə edir: 1) hadisələrin gedişi; 2) sistem analizi.

"Vəziyyət" siyasi hərəkətlərin təsvir və izah edildiyi müstəqil dəyişkənlik qismində fəaliyyət göstərən sosial əlaqələrin ölçülməsi və müşahidəsinə açıq olan yekun kimi müəyyən edilir.

Relevant amillərin kombinasiyası, tərkibi və onların siyasi fəaliyyətlərə təsirinin intensivliyi tədqiqat məqsədi üçün ideal olan tamlığı əhatə edən spesifik xarakterə malikdir. Səbəbiyyət kompleksinin müəyyənləşdirilməsi nəzəri istiqamətin ilkin ifadə edilməsini və bu əsas üzərində siyasi davranış modelinin tərtibini tələb edir. Öz növbəsində bu tələblər sonrakı tədqiqatlar üçün çı-

xıış nöqtəsi olmağa xidmət edir, belə ki, öz-özlüyündə onlar siyasət sahəsində səbəb-nəticə əlaqələrinin izah edilməsi üçün istifadə edilə bilməzlər. Onların praktikada tətbiqi üçün məlumatların hazırlanması və obyektin xüsusi konsepsiyalarının müzakirəsi və işlənməsidir. Bu işə, birincisi, amillərin təsvir edilməsi və qrupların prinsiplərinin izah edilməsinə; ikincisi, həmin məlumatları nəzərə alaraq qərar qəbul edilməsinin mümkün istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir.

Strateji modelləşdirmə məqsədilə sistem analizinin tətbiqi üçün əsas konsepsiyalara sosial mühitin siyasət sahəsində davranış və motivasiyalara təsirini izah edən *siyasi mədəniyyət, siyasi institutlar, qruplar və rolların konsepsiyaları* daxildir.

"Siyasi mədəniyyət" anlayışı deyəndə fərdlərin siyasət sahəsində davranış üsulları və məqsədlərini tənzimləyən müəyyən simvollar kompleksi başa düşülür. Onun əsas funksiyası fərdlərin siyasi davranışlarının arzuolunan və mümkün standartları haqqında təsəvvürlərin formalaşdırılmasından ibarətdir. Mədəniyyət sisteminin elementləri koqnitiv (dərkedici), ekspressiv (emosional) və normativ (mənəvi və hüquqi) dəyərlər standartlarının (nümunələrin) simvolik formalarına malikdir. Siyasi mədəniyyətin davranışa təsiri bu proseslərin köməyi ilə təmin olunur: a) qrup və təşkilatlarda fərdlərin sosiallaşdırılması; b) siyasi dəyərlərin institutlaşdırılması.

"Siyasi institutlar" (qurumlar) anlayışı deyəndə kollektiv (sosial) məqsədlər izləyən administrativ ştatın (aparət) daimi fəaliyyət göstərdiyi və normativ şəkildə tənzimləndiyi sistem başa düşülür. "İnstitut"a (qurum) iştirakçılarının müvafiq mədəniyyətin qarşıya qoyduğu mütəşəkkil davranışların standartlarını dəstəklədiyi sosial münasibətlərin xüsusi forması kimi baxılır.

"İnstitutlar" özlərinin spesifik təzahürlərinin müxtəlif rakurslarında öyrənilir: qurum adından rəsmi idarətmə səlahiyyətlərinə malik olan fərdlərin xüsusi aparatları; institutların üzvlərinin seçilməsi və hazırlanmasının rəsmi mexanizmi; rol və funksiyaların xüsusişdirilmiş bölünməsi; yerinə yetirilən rolun nüfuzu və statusların iyerarxiyası; qurumların və onun bölmələrinin üzvlərinin

fəaliyyətlərinin qiymətləndirilməsinin rəsmi prinsipləri; davranışdan yayınmalar üzərində nəzarət mexanizmi və s.

İnstitutların təşkilati aspektləri administrativ rolun xüsusişdirilməsi və hakimiyyətin bölünməsi proseslərinin baxış bucağından öyrənilir. Bunlar hakimiyyət səlahiyyətlərinin normativ cəhətdən izah edilməsini, iyerarxiyanın xidməti tabeçiliyi, vəzifə səlahiyyətlərinin nəzərdə tutulan dairəsi və administrativ keyfiyyətləri təmin edir.

"Qruplar" konsepsiyası özündə mütəşəkkil qarşılıqlı münasibətlərin bu tiplərinin qərarlarını əks etdirən bir sıra anlayışları özündə birləşdirir:

- siyasi sahədə sosial fəaliyyətlərin istiqaməti;
- siyasi fəaliyyətin qanuniliyi və effektivliyinin qiymətləndirilməsi;
- siyasi təsisat və davranışlara nəzarət;
- qərarların qəbulu (qrup məqsədlərinin qoyuluşu və onların əldə edilməsi üçün ehtiyatların səfərbər edilməsinə cavabdeh olanların hakimiyyət və liderliyinin təşkili);
- inteqrasiya (qrup üzvlərinin onun struktur, norma və məqsədlərinə aid olan məsələlərdə razılığının təmin edilməsi);

"Rol" anlayışı üç funksional aspektdə daha üstün şəkildə açıqlanır:

- instrumental (institut və qrupun məqsədlərinin təsis edilməsi prosesində rolun funksiyası, təsirin bölüşdürülməsi və s.);
- inteqrativ (qrupların strukturlarının təşkilində rolun funksiyası);
- ekspressiv (siyasi faktorların emosional qiymətləndirilməsi prosesində rolun funksiyası).

Siyasi təsisat şəxsiyyət səviyyəsində (şəxsiyyətin sosial strukturunun siyasi proseslərə və institutlara təsirinə analizi) istiqamət və eyniləşdirmə mərkəzi hesab olunur.

"Siyasi təsisat" deyiləndə fərdin müvafiq siyasi obyektləri, institut, norma, rol, habelə siyasi hakimiyyəti həyata keçirməklə əlaqəli proseslərlə möhkəm subyektiv münasibətləri başa düşülür.

"Siyasi istiqamət" deyəndə isə siyasi fəaliyyət vəziyyətinin müxtəlif elementlərinin fərdin adına yazıldığı obyektiv düşüncə başa düşülür.

"Siyasi eyniləşdirmə" deyəndə isə fərdin fəaliyyətinin müəyyən iqtisadi və siyasi institutlar və qrupların aktivliyi və normaları ilə bənzədilməsi başa düşülür.

İqtisadi və siyasi institutların inkişaf etdiyi demokratik cəmiyyətlərdə sosial siyasi təsisat və istiqamətin strukturunun möhkəm sosial əsası üçün əhalinin peşəkar strukturu xidmət edir. "Keçid sistemi" deyilən cəmiyyətlərdə sosial təbəqələrin özünəməxsus xarakteri siyasi təsisatın sosial düzəninin "norma"sına münasibətdə müəyyən kənarlaşdırma yaradır.

Siyasi təsisat və fəaliyyət fərdin özünün həyat standartları və bu standartlara uyğun olaraq siyasi demokratiyanın liberal modeli səviyyəsində özünü qiymətləndirməsində ifadə edilən cəmiyyətin sosial təbəqələşməsindən (**stratifikasiya**) asılı olaraq fərqləndirilir. "Avtoritar" düşüncə tipi dedikdə fərdlərin qrupların iradəsinin rəhbərliyə tabe edilməsi və bu tabeçiliyini ideallaşdıran sosial problemlərin əmrlə və administrativ yolla həllinə meyilli olan siyasi dünyagörüşü başa düşülür. Bu dünyagörüşün əks tipi kimi "demokratik" tip müəyyən olunur.

Siyasi davranış vəziyyətinin strukturunda ən çox aşağıdakı elementlər fərqləndirilir:

- siyasi institut və təşkilatların fəaliyyətinin effektivliyi;
- siyasi münasibətlərdə mübahisəliliyin səviyyəsi;
- siyasi proseslər üzərində nəzarətin səlahiyyətləri;
- siyasi proseslərdə şəxsiyyətlərarası münasibətlər;
- siyasi proseslərdə informasiya və kommunikasiyanın səviyyə və keyfiyyəti.

Siyasi davranış vəziyyətinin strukturunun analizində "qeyri-rəsmi münasibətlərə" mühüm əhəmiyyət verilir. Qeyri-rəsmi münasibətlərin şəbəkələri həm siyasi institutların idarəçilik səviyyə-

sində, həm də siyasi fəaliyyətə cəlb olunmuş qruplarda formalaşır. Qeyri-rəsmi münasibətlərin şəbəkələri siyasi institutların idarə edilməsi prosesinə mənfi və ya müsbət təsir göstərə bilər. Müəyyən şərtlər daxilində qeyri-rəsmi əlaqələr müəyyən "idaretmə fəlsəfəsi", idaretmə prosesində şəxsiyyətin və qrupların rolu ilə bağlı təsisatın aktuallaşdırıldığı müsbət hədəflərə çatmaq üçün istiqamətləndirilə bilər. Kollektiv demokratik dəyərlər və müvafiq siyasi mədəniyyət əsasında fəaliyyət göstərən siyasi təşkilatlar fəaliyyətin və məsuliyyətin azadlığının yüksək səviyyəsini, qrupların yüksək dərəcəli muxtariyyətini nəzərdə tutur.

Bir sıra tipoloji təzahürlərin seçilməsinin əsasında siyasi proses və sistemlərin tipoloji modeli (əsasən avtoritar və demokratik tiplər) formalaşdırılır. Bu təzahürlərə aiddir:

- siyasətin konseptual əsası;
- siyasi fəaliyyətin forma və metodları;
- siyasi institutların təşkili;
- siyasi nəzarətin təşkili;
- fərdlərin siyasətdə iştirakının səviyyəsi.

Siyasi prosesin modelini yaratmağa hər hansı cəhd müxtəlif cinsli amillərin və aralarındakı əlaqələrin çoxluğunu özündə birləşdirən mürəkkəb strukturla qarşılaşmalı olacaq. Siyasi proseslər – əksər hallarda "sistemləri" müəyyən edən yüksək dərəcəli çətinliklərə malik olan obyektlərdir.

T.Saatının fikrincə, "çətinlik qarşılıqlı fəaliyyət, həm də qarşılıqlı asılılıqdır, belə ki, bir və ya bir neçə elementin davranışı digər elementlərin davranışlarına təsir edir. Məsələn, iqtisadiyyat energetika və digər ehtiyatlardan asılıdır, enerji ehtiyatlarının varlığı siyasətdən asılıdır, siyasət qüvvədən asılıdır, qüvvə isə hərbi gücdən və iqtisadi sabitlikdən asılıdır. Qeyd edək ki, bu qarşılıqlı asılılıqlar simmetrikdir: siyasət iqtisadiyyatdan asılıdır, eyni zamanda iqtisadiyyat da siyasətdən asılıdır. Nəticədə dəyişkən intensivliyə malik olan simmetrik qarşılıqlı münasibətlərin mürəkkəb şəbəkəsini alırıq. Fərqləndirmə (differensiasiya) vasitəsilə elementlərin fərqləndiricilik dərəcələri onların yerləşdiyi mürəkkəb strukturda əhəmiyyətlik qa-

zanır. Differensiasiya adı altında biz qarşılıqlı fəaliyyətdə olan elementlərin sosial və funksional rolunu nəzərdə tuturuq, şübhəsiz biz fərqləndiririk; onlar unikal sxemdə genişləndirilir. Mürəkkəblilik təkcə qarşılıqlı asılılıqdan deyil, həm də qarşılıqlı fəaliyyət komponentlərinin sayından asılıdır. Buna görə də onun köməyi ilə mürəkkəbliyin tədqiq olunduğu model qarşılıqlı asılı hissələrin qarşılıqlı fəaliyyətinin **sinregiyası** nəticəsindən alınan yeni xassələrdən asılıdır. Bu xassələr təcrübədən asılı olmayaraq, ayrı-ayrı hissələrə məxsus olmur və əksər hallarda mövcud elementlərin qarşılıqlı fəaliyyətinin nəticəsi olan yeni elementləri və qəlibləri xarakterizə edir".

Sistem və sistem analizi nəzəriyyəsi üzrə geniş ədəbiyyat özündə sistem metodologiyasının tətbiqi hədləri və imkanlarına müxtəlif yanaşma və baxışları özündə birləşdirir. Sistem nəzəriyyəsinin əsasını qoyanlardan biri L.fon Bertalanfi bu sahədə üç əsas istiqaməti seçir:

- "müxtəlif elmlərdə sistem konsepsiyalarının empirik tətbiqi ilə məşğul olan sistemlər haqqında elm;
- sistem texnologiyası – idarəetmə və sənayedə praktiki problemlərin analizinə nəzəri sistemin tətbiqi;
- məqsədi müəyyən elmi dünyagörüşün formalaşdırılmasından ibarət olan sistem fəlsəfəsi.

Müxtəlif yanaşmalar nəticə etibarilə davranışın və onlar tərəfindən "sistem" kimi baxılan genişmiqyaslı siyasi proseslərin vəziyyətinin diaqnostika qaydasını yaratmağa cəhd edir. Sistem metodologiyasının mərkəzi müddəaları bu cür tamamlanır:

- hər hansı genişmiqyaslı siyasi proses sistem kimi müəyyənləşir, belə ki, özündə insanların və vəziyyətin çoxfaktorlu şəbəkəsini əks etdirir;
- siyasi sistemin həyata keçirilməsində faktların, elementlərin və ya "dəyişkənliklərin" təcrid olunmuş tədqiqatları ilə öncədən görmək və planlaşdırmaq olmaz, ona görə ki, onların qarşılıqlı fəaliyyəti və qarşılıqlı asılılığı mütləq yeni xassə yaradır;

- siyasi sistemin həyata keçirilməsi mövcud sistemin elementləri mühit ilə dinamik tarazlığın təsis edilməsi prosesini özündə əks etdirir;

- elementlər qrupu arasında "impuls-impulsun qayıdışı" tipi üzrə fəaliyyət göstərən informasiya və ehtiyatların mübadiləsi üçün "energetik" münasibətlər mövcuddur;

- "energetik" münasibətlər sistemi qapalı zəncirvari birləşdirildiyindən bütün elementlər qrupu, sistemin disbalansı impulsların stimulyasiyasının normal keçməsi, bütün sistem üzrə fəallığın qayıdış və sakitləşdirməsində pozulmalarla özünü göstərir.

T.Saati qeyd edir ki, "bəziləri sistemi onun hissələrinin qarşılıqlı fəaliyyətini terminlərdə müəyyən edir. Lakin sistemin onun strukturu, məqsədi, funksiyası, ayrı-ayrı fərdlərin və qrupların (münaqişə ehtimalı da buradan qaynaqlanır) perspektivləri nöqtəyi-nəzərindən konstruksiyası və nəhayət, özündə yarım sistemi əks etdirən ətraf mühiti ilə təmdir (böyük ətraf sistem).

Sistemin praktiki məqsədi üçün əksər hallarda onun strukturu müvafiq olaraq onun hissələrinin fiziki, bioloji, sosial, hətta psixoloji sinifləndirilməsi, strukturun dinamikası və əlaqələri müəyyən edən material və insan axınına uyğun olan terminlərində baxılır. Funksiya, sistemin canlı və cansız komponentlərinin hansı funksiyası olmasına uyğundur; onlar hansı məqsədi yerinə yetirməlidir; bu məqsəd (sistemin ümumi məqsədinə aparan) hansı məqsədin daha yüksək qaydasının hissələridir; kimin məqsədi təmin edilir, fərdlər arasında hansı münaqişələr həll edilə bilər. Gerçəklərdə sistemin strukturu və funksiyası bölünə bilməz. Onlar bizim təcrübəyə əsaslanaraq başa düşdüyümüz reallığı özündə əks etdirir. Biz onlara eyni vaxtda baxmalıyıq. Bu planda struktur funksiyasının analizi üçün vasitədir".

Siyasi proseslərin strateji modelləşdirilməsi məqsədini nəzərdə tutanda "sistem yavaşması"nın mövcud variantlarına və ictimai elmlərdə tətbiqinə pragmatik yanaşılmalıdır. Sistem metodologiyasının tətbiqinin əsas məqsədlərindən biri yarım sistem kimi seçilən elementlər arasında qarşılıqlı münasibətlər şəbəkəsi haqqında müəyyən təsəvvürlərin dayanmasına əsaslanan siyasi sistemin di-

namikasının analizidir. Sistemə daxil olan elementlərin xarakteristikası üçün seçilən göstərici və amillərin əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsi müəyyən şkalalar həddinin köməyi ilə mülahizələrinə formalaşdıran ekspertlərin işidir.

Ötən əsrin 60-70-ci illərindən miras qalan "empirik" və "normativ" modelləşdirilməsinin dürüst müəyyən edilməsi bu gün **anaxronizm** (köhnəlmiş anlayış) kimi görünür, hərçənd ki, adət üzrə hələ də bu təsnifatlandırmaya istinad edilir. Siyasətin sistem analizinin müasir problemlərinin işığında və onun praktiki reallaşdırılmasını "əməliyyat" və "strateji" modelləşdirmələrə ayırmaq lazımdır (kompyuter imitasiyasının proqram və metodlarını tətbiq etməklə).

Sistem dinamikasının əməliyyat modeli ilkin olaraq qərarların qəbulunda nəzərdə tutulan subyektlərin rasionallığının yüksək dərəcəsi ilə xarakterizə edilir. Bu, avtomatik nəzarət nəzəriyyəsinin "qərar qəbulunun qaydalarının optimallığı"nın ümumi idealının müddəalarına tam uyğundur. Baxılan sistemdə siyasət əks-informasiya əlaqəsinin təsiri ilə informasiya və ehtiyat axınına nəzarətin həyata keçirilməsi "qaydalarına" uyğun gəlir və buna əsasən analiz edilir. Əməliyyat problemlərinin həllində şübhəsiz uğurlara baxmayaraq, strateji tədqiqatların yeni nəslinə aid olan pozitivizmin məhdudlaşdırıcı baryerləri də ehtimal olunandır.

Ənənəvi konseptual arqument ondan ibarətdir ki, **verifikasiya** tələbləri pozitivizmin hər hansı "metafizik" düşüncəsindən qaçınır. Akademik fəlsəfədə bəlkə də bu müəyyən məna kəsb edə bilərlər, lakin strategiya sahəsində "metafizika" müəyyən fərd, qrup və ya təşkilatların hakimiyyət maraqlarına uyğundur. Bu faktorlara etinasızlıq yararsız yanaşmadır. Buna görə də, sistem dinamikası üzrə pozitiv mənbələrdə hakimiyyət maraqları və hökmranlığa istinadın az olduğu nəzərəçarpandır. Bu isə strateji analiz üzrə ədəbiyyatda müvafiq mövzuda daimi müzakirələrlə müşahidə edilir. Lakin subyektlərinin müvafiq "qayda"lardan "kodeks"ləri mənimsədikdən sonra siyasi qərarların qəbulunda hakimiyyət sub-

yektlərinin əməliyyatçılarla əvəz olunacağını təsəvvür etmək çətindir.

Təmiz pragmatik mülahizələr ondan ibarətdir ki, strategiyanın yeni generasiyası üçün pozitivist model o qədər də uyğun gəlmir. Məsələn, Böyük Britaniyada milli müdafiə problemlərinin nəhəng müxtəlifliyinin modelləşdirilməsi üçün sistem dinamikası uğurla tətbiq olunub. İngilis tədqiqatçısı R.Koyl bu sahədə mənbələrin kəşfini cəmləşdirmiş və nəticədə əməliyyat problemlərinə modelləşdirmənin tətbiqinin demək olar ki, sonsuz siyahısı alınmışdır. Bu modelin çoxluğu hərbi əməliyyatların dinamikası və rəqabətdə olan tərəflər arasında investisiya balansı tipində olan problemləri yarada bilər. Bu əməliyyatlarda iştirakın vacibliyinin səbəbləri və ya rəqabət tələblərinin nədən qaynaqlandığı kimi strateji məsələlər modelləşdirməyə qədər, özü də model istifadə olunmadan həll edilir. İngilis analitikləri D.Pauell və R.Koylun qeyd etdiyi kimi, burada səbəb sadədir – pozitivist model strateji qərarların analizinə uyğun gəlmir, belə ki, o nə strateji prosesin siyasi gerçəkliyini əks etdirir, nə də hakimiyyət subyektlərinin strateji xarakterli qərarlarının qəbul edildiyi siyasi nizamı.

Siyasət, təhlükəsizlik və biznes sahəsində mürəkkəb idarəmə sistemlərinin fəaliyyətinin təmini üçün yeni məsələlərin həllini bir çox analitiklər "əməliyyat" və "strateji" modelləşdirmə səviyyəsinin kombinasiyasında görürlər. Buna misal olaraq Kanadanın Milli Müdafiə Departamentinin müdafiə tədqiqatları və inkişaf agentliyindən olan M.Xazen və D.Kenedi planlaşdırmış və milli müdafiənin gələcək komanda sisteminin strukturunu aşağıdakı şəklidə xarakterizə edirlər:

- strateji qərarların qəbul (strateji modelləşdirmə);
- fasiləsiz modelləşdirmənin başlanmasını təmin edən situasiyanın dinamikasına nəzarət;
- modelləşdirmənin köməyi ilə müasirləşdirilən və komanda zəncirinin bütün səviyyələrini birləşdirən cəmlənmiş kommunikasiya;
- stratejiden fərdiyə silahlanma sisteminin saxta modelləşdirilməsi;

- özüuyğunlaşdırılan əməliyyatın mexanizmi – əməliyyat modelləşdirilməsi.

Bu istiqamətdə ABŞ, Böyük Britaniya, Kanada, Almaniya və digər ölkələrin bir sıra tədqiqat mərkəzlərində intensiv işlər aparıldığı üçün gec və ya tez onların öz idarətmə sistemlərini daha keyfiyyətli əsaslara söykənən başqa sistemə keçirəcəklərinə şübhə yeri qoymur.

§ 10.8. Strateji təhlil: – siyasi fəaliyyət və təsisatların əsas əlamətləri

Siyasət, müharibə və ya biznes kimi strateji ideyaların tətbiq olunduğu insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələri kimi bir çox ümumi əlamət və xüsusiyyətlərə malikdir. Bununla belə, onların tərkibini müəyyən edən elementlər mahiyyət etibarilə keyfiyyət baxımından bir qədər fərqli olaraq qalır. V.Yefremov özünün "Biznes-sistemdə strateji planlaşdırma" kitabında yazır: "Strategiya anlayışı və onun istifadəsi ilə əlaqəli olan ideyalar ilkin olaraq iqtisadiyyat elminə hərbi sahədən gəldi. Onun bugünkü iqtisadi mənası ilkin mənasından ciddi şəkildə fərqlənir. Bir qayda olaraq, hərbi strategiya adı altında düşməyə qarşı plan başa düşülür, ticarət təşkilatlarının strategiyası deyəndə isə yüksək kommersiya effekti əldə etməyə yönəlmiş fəaliyyət planı nəzərdə tutulur. Müharibə həm hücumu, həm də müdafiəni nəzərdə tutur, amma nə olursa olsun, bu zaman hədəf düşməyə maksimal zərər yetirmək olur. O qədər vacib olmasa da, biznes-strategiya da şirkətin rəqibləri ilə mübarizədə bəzi elementləri nəzərdə tuta bilər. Ona görə ki, öz-özlüyündə rəqiblər kommersiya effekti almaq perspektiv nöqtəyi-nəzərindən şirkəti maraqlandıran obyekt deyillər. Bir rəqibdən yaxasını qurtaran şirkət tezliklə yeni rəqibə rast gələ bilər. Strateji planlaşdırma sahəsində belə onu başlanğıc nəzəri vəziyyətinə təkrar-təkrar müraciət etməyə məcbur edir".

Lakin biznes-strategiyanın hədəfi kimi həmişə əsas "obyekt" "rəqib" deyil, digər fiqur – "istehlakçı" nəzərdə tutulur. Strateji planlaşdırmanın konsepsiyası kimi hansı mövzunun işlənməsinə

baxmayaraq, onun "biznes-məkan"da obyektı məhz "istehlakçı"dır.

V.Yefremov kitabında yazır: "Ticarət təşkilatlarının diqqət mərkəzində həmişə öz maraqları və istəkləri ilə alıcı dayanır. Həmin təşkilatın kommersiya uğuru alıcılarla münasibətlərin qurulmasından asılıdır. Alıcısını qazanmaq üçün şirkətin öz rəqibləri ilə birbaşa mübarizəyə girməsi qətiyyəən vacib deyil. Hərçənd ki, ədalət naminə qeyd etmək yerinə düşər ki, hətta bir şirkətin alıcı ilə sadə münasibətləri birbaşa və dolayısı yolla onun rəqiblərinin maraqlarına toxunur. Bununla yanaşı, məsələn, şirkət bazara insanların xüsusi tələblərinə cavab verən tamamilə yeni məhsul çıxarırsa, bu zaman rəqiblər olmaya bilər. Məhsulun istehsal xərclərini azaldaraq və buna müvafiq olaraq bazar qiymətlərini aşağı salaraq rəqibə dolayısı yolla təsir göstərməklə alıcı uğrunda mübarizə aparmaq olar. Belə ki, bu halda məhsula marağı olduqca artır və rəqibin satışını aşağı sala bilər. Görünür, ilkin vaxtlarda mütəşəkkil biznes iqtisadi böhran şəraitində strateji planlaşdırma problemi ilə üzləşib. Məhz belə şəraitdə bir müəssisənin zəif, digər müəssisənin güclü tərəfləri aydın surətdə görünür. Bu zaman rəqabət gərginlik həddinə qədər çatır, qalib rəqib üzərində böyük rəqabət üstünlüyünə malik olan deyil, biznes-məkanda öz vəziyyəti ilə əlaqəli olan sahədə üstünlüyə sahib olanlar olur".

Biznesdə olduğu kimi demək olar ki, "siyasi məkanda" da hakim mövqə əldə etmək uğrunda mübarizə aparan təşkilatın diqqətini cəlb edən "istehlakçı" mövcuddur. Demokratiyanın dinamikasını müəyyən edən elektoral dövrə kontekstində nəzərdə tutulan fiqur kimi "seçici" tipi, daha geniş planda isə – "siyasi insan" dayanır. Nəzəri cəhətdən verilən tipi onun bəzi siyasi fəaliyyətləri və təsisatlarının "əsasları"na ayırmaq olar. Bu vəzifə özündə olduqca mürəkkəb təşəbbüsü əks etdirsə də, onu həll etmək lazımdır. Belə ki, vəziyyəti təşkil edən bütün amillərin yekunu ilə birgə "siyasi insan"ın fəaliyyətinin əsaslarını hesaba almadan və başa düşmədən strategiya mümkün deyil. Strategiya, hər şeydən əvvəl vəziyyətə sistemli baxışdır və bu

baxış davranışın "əsaslarını" və onun sistemdə koordinatlarını müəyyən etməlidir. Burada məşhur alman sosioloqu və iqtisadçısı Verner Zambortun (1863-1941) "Burjua: müasir iqtisadi insanın mənəvi inkişaf tarixi üzrə etüdlər" (1913) və "Ticarətçilər və qəhrəmanlar" (1915) əsərlərində dilə gətirdiyi yanaşmaya əsaslanıb bilərik. Onun elmi yaradıcılığının əsas metodoloji problemi mücərrəd nəzəriyyə ilə məşğul olmanın və primitiv empirizmin ifratçılığı aradan qaldıraraq "kapitalizm mənəviyyəti"nin fəlsəfə və psixologiyasının sosiologiyanın empirik səviyyəsinə qoymaq cəhdləri ilə şərtləndirilir.

Zombartın təbircə, kapitalizm özünün psixoloji əsasları ilə kapitalizmə qədərki və saxta kapitalizm tiplərindən fərqlənir: istehsal gəliri şəxsi istehlakdan vacibdir və ya başqa sözlə desək, təsərrüfat sisteminin istehsal məqsədləri bütün qalanları üzərində üstünlük təşkil edir. Buna uyğun olaraq o, təsərrüfat fəaliyyətinin iki əks tipini müəyyənləşdirir. Bu isə öz ölçüləri ilə Veberin iqtisadi davranışın rəsonal və irrəsonal tip təsnifatlandırılmasına uyğundur. Fərdi və qrup psixologiyası səviyyəsində bu müqayisəetmə şəxsiyyət və sosial qrupların yaradıcı və istehlakçı tiplərini ayırmağa əsas verir. Zombarta əsasən, onların arasında mübarizənin çıxışı tək cə təsərrüfat sisteminin deyil, həm də konkret cəmiyyət və millətin də tarixi taleyini müəyyən edir.

Bu vəzifənin həll edilməsi üçün V.Zombart yeni nəzəriyyəçi və yeni eprik düşüncənin lazım gəldiyini güman edir. M.Veber kimi o da tarixi məktəbin xəttini izləyərək hesab edir ki, konkret hərəkətlərin səbəblərinin çoxluğuna baxmayaraq, hər tarixi dövrdə müəyyən səbəblər üstünlük təşkil edir. Tədqiqatçının vəzifəsi bu və ya digər dövrdə üstünlük təşkil edən "səbəblər sırası"nı seçmək və bu əsasda təsərrüfat həyatının tipik obrazını ayırmaqdır. Onun fikrincə, "universalizm" iddialarından imtina edərək hər dövrün öz nəzəriyyəsini yaratmaq lazımdır.

XIX-XX əsrlərin hüdudlarında alman mühitində parlamentarizmin təşəkkül tapma şansını analiz edən M.Veber yazırdı ki, "bu dövrdə almanların siyasi natamamlığı hökmranlıq edən məmurların nəzarətsizliyini və hakimyyət altında olan əhalinin iştiraksızlıq

və məsuliyyətsizlik, habelə məmur işləri prosesi və şərtlərinə maraqsızlıq vərdişinin nəticəsini özündə əks etdirir. Yalnız siyasi cəhətdən yetkin xalq – "hakim xalq" öz işlərinə nəzarəti əlində saxlayan, habelə seçilmiş təmsilçilərinin köməyi ilə həlledici şəkildə özlərinin siyasi liderlərinin seçimində iştirak edən insanlar xalq adlandırılı bilər".

İslahat siyasəti, daha dəqiq desək, milli miqyasda siyasi strategiya vətəndaş cəmiyyəti tərəfindən dəstək almadan həmişə problematiktir. Qeyri-sabitliyin və dövlət-millətin daxilində ziddiyyətlərin əsas səbəbi siyasi demokratiyanın əsas prinsipləri, dövlət hakimiyyətinin fəaliyyət göstərən strukturu və siyasi səbəblərin əsas tipləri arasında tarazlığın olmamasıdır. Bu baza səbəblərini aradan qaldırmadan ayrı-ayrı struktur və hüquqi təkmilləşmə aparmaq mümkün deyil.

Cəmiyyətdə hansı tip siyasi əsasların daha üstünlük təşkil etdiyi barədə mühakimə yürütmək üçün ona müəyyən forma və davamlı müəyyənlik verən bir neçə həddini araşdırmaq lazımdır:

1) rasionallıq səviyyəsi və ya siyasəti başadüşmə xüsusiyyəti; 2) siyasi sahədə fəaliyyətin tipik cizgiləri; 3) müəyyən siyasi idealların seçilməsi.

Əgər söhbət genişmiqyaslı islahatların aparılmasından gedirsə, onda demokratik rejimlərdə əhalinin dövlətin iqtisadi siyasətinin məğzi və hədəfini başa düşməsi ilə ictimai həmrəylik əldə edilir. Bu mənada kollektiv düşüncədən rasionallığın bəzi səviyyəsi tələb olunur. Avtoritar rejimlər üçün bu cür həmrəylik lazım deyil. Belə ki, bütün iqtisadi siyasət "lider"in idarəsindən asılıdır və güc tətbiq etməyə söykənir. Burada kollektiv təsəvvürün lazımi elementləri irrasionallıq olur. **Plutokratik** tərzdə nəzərə çarpdırma ictimai düşüncənin manipulyasiyası üçün edilir, buna görə də kollektiv düşüncə kibernetika terminologiyası istifadə edilərək xəbərsizlik amilini (ignorance factor) xarakterizə edir.

Müasir postsovet ölkələrinin "əsas ideya" bazasını "statuslu yoxsulluq" tərifini verilən cəmiyyətin yeni "sinfi" təşkil edir. Həyat səviyyəsinin xaricində olan aşağı göstərici yekunda kütləvi fərqləndirilməmiş həyat tərzini formalaşdırır. Bu halda bütün pe-

şəkar məhsuldar qruplar bioloji yaşam səviyyəsində fərqləndirilmədən mənfəət tarazlanmaya məruz qalır. Bu həyat tərzi məhz belə cəmiyyətlərdə niyə peşəkar statusun siyasi yönləndirmənin sosial əsası qismində rol oynamadığını müəyyən qədər izah edir.

Sovet sistemindən miras qalan siyasi mədəniyyətin avtoritar tipi ilə uyğunlaşdırmada "statuslu yoxsulluq" həyat tərzi peşəkar məhsuldar qrupların özünəməxsus siyasi maraqları və onun qanuni ifadəsi və ya institutlaşdırılması üsullarını dərk etməsinə mane olur. Bu isə öz növbəsində cəmiyyətdə maraqlı qrupların sistemi, partiyalı sistem, bürokratiya üzərində parlament nəzarəti, yerli icmaların özünüidarəsi kimi konstitusion demokratiyanın institutlarının inkişafı üçün lazımi sosial-iqtisadi şəraitin çatışmadığı mənasını verir. Həyat tərzi bioloji yaşamla məhdudlaşan "statuslu yoxsulluq"un konkret sosial-iqtisadi vəziyyəti ilə "nominal demokratiya" rejiminin siyasi strukturları arasında dərin ziddiyyət mövcuddur.

Kütləvi düşüncəyə təsir metodları ilə bu rejim hansı yetkinliyə sahib olmasına baxmayaraq sosial-iqtisadi böhranların "ideoloq" və vədləri ilə həll edilə bilməz. Buna görə də prinsipcə stabil siyasi rejimə aid olmayan "nominal demokratiya" həmişə "statuslu yoxsulluq"un öz institutlarına qarşı legitimlik və etimad problemi ilə rastlaşır.

Dövlət hakimiyyətinin vasitələrinin ali bürokratiya və "hakim sinif"dən ibarət hakim azlığın əlində cəmləşməsi şəraitində məhsuldar sosial-peşəkar qrupların dövlət səviyyəsində öz maraqlarını müstəqil nümayiş etdirməsi şansları real görünmür.

Məhz keçid dövrünün bu tipli xüsusiyyətlərini nəzərə alan, Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən islahatlar konstitusiyon əsaslara malik olduğu üçün keyfiyyətə yeni hüquqi müstəvi formalaşdırmaqla iqtisadi və siyasi sferada digər postsovet ölkələrindən xeyli fərqli mənzərə yarada bilmişdir. Ona görə də, hazırda Azərbaycanda yoxsulluğun səviyyəsi cəmi 5,5 %-lə kifayətlənir. Bioloji yaşam isə qeyd olunan sosial məzmununda bizdə əhəmiyyət kəsb etmir. Çünki həm bir fərdin bioloji yaşamla

bərabər digər mədəni, intellektual və mənəvi yaşam şərtləri də müəyyən ölçüdə təmin edilib.

Siyasi məlumatların işlənməsi və analizi üçün lazımi vasitələrin seçilməsi araşdırmaya əsaslanan konseptual modellə baş tutur. Və verilmiş kontekstdə siyasi fəaliyyətlərin əsaslarının "dominant" olması istisna deyil. Məlumatların yığılması vasitələri müxtəlif sorğu şəkillərində ola bilər. Bu hal üçün uyğun gələn analizin statistik proseduru üçün isə faktor analizi, çoxölçülü şkalalaşdırma, diskriminant funksiya və daha münasibi olan klaster analizi ola bilər.

Faktor analizi verilən məlumatların interval şkalada ölçülməsini nəzərdə tutur və normal bölüşdürmə adlanan təzahürlərə cavab verir. Faktor analizi onların arasında bütün sistemə əsaslanan münasibətləri qurmaq üçün müəyyən "hallar" sistemində "dəyişkənliklər" arasında korrelyasiyanı istifadə edir. Klaster analizinin bəzi növlərində əksinə hansı şkala üzrə olması və dəyişkənliklər arasında "məsafə"nin necə hesablanması elə də vacib deyil. Belə ki, klaster analizi obyektlərin taksonomiyasının (dərəcələnməsi) müəyyən edilməsinə hesablanır.

Hesablanma nəticələrinin təsviri baxımından çoxölçülü şkalalaşdırma texnikası faktor analizi ilə çoxlu ümumi oxşarlığa malikdir. O bütün sistemdəki güclü korrelyasiya əlaqələri ilə xarakterizə olunan bəzi dəyişkən qruplara məxsus obyektlərin seçilməsi üçün nəzərdə tutulur. Diskriminant funksiyalar texnikası araşdırmaçıya bu və ya digər "hallar"ın (birbaşa əks-şərtlər klaster analizinə yer qoyur) hansı qruplara məxsusluğunun məlum olmasını nəzərdə tutur. Bu texnikanın köməyi ilə hansı "dəyişkənliyin" məhz tədqiq olunan qruplar arasında fərqi daha yaxşı şəkildə nümayiş etdirdiyini müəyyənləşdirmək olar.

Digər metodlardan fərqli olaraq klaster analizi obyektlərin taksonomiyasının müəyyən edilməsinə hədəflənir və dəyişkənliyin gizli qruplaşmalarını müəyyən edir. Bu planda o daha çox siyasi fəaliyyətin "əsas" sübutlarının analizinə uyğun gəlir.

Klaster analizi anlayışı sorğu nəticəsində əldə edilən məlumatların dərəcələndirmə təsvirinin bir sıra alqoritmlərini əhatə

edir (məsələn, müəyyən dairədə seçicilərin sayı). Verilən halda analitikin izlədiyi əsas məqsəd strukturun elmi əhəmiyyəti və ya dərəcələndirilməsində "məlumatlar toplusu"nın təşkilindən ibarətdir. Məlumatların eyni ölçüdə paylanması, habelə nəticələrin təsviri üçün tez-tez tətbiq edilən müsahibələrin anketlərinin suallarına cavabların paylanması bu məqsədə çatmaq üçün nəzərdə tutulur.

Klasterlərin mövcudluğu və yoxluğu, müəyyən səviyyədə daxili təzahürlər arasında və klaster qruplaşmaları arasında əlaqələrin sıxlığı kollektiv düşüncənin gizli vəziyyətini xarakterizə edir. Buna uyğun olaraq siyasi gərginliyin real səviyyəsi haqqında mühakimə yürütmək də olar.

Təsnifatlandırma hesabına siyasi gerçəkliklərin elmi izahına imkan yaranır. Bunun həyata keçirilməsi üçün klaster analizi texniki imkan verir. Bu kontekstdə statistik texnikanın bəzi əsas anlayışlarını dəqiqləşdirmək, bununla yanaşı, klaster analizini alternativ statistik prosedurlarla müqayisə etmək faydalıdır.

Hər şeydən əvvəl bu "dəyişən" anlayışı bizim elmi-tədqiqat prosesində qeydə aldığımız sosial situasiyadır. Onlar müxtəlif münasibətlərdə öz aralarında konkret tədqiqat prosesində fərqlənə bilərlər. Məsələn, siyasi gərginliyin səviyyə və səbəblərinin müəyyənləşdirilməsində "dəyişkənlik" faktorunun öyrənilməsi vacibdir.

"Dəyişkənliyin" rolu korrelyasion və ya eksperimental empirik tədqiqatlarda fərqlənir. Birinci halda analitik dəyişkənliyə təsir cəhdində bulunmur, yalnız dəyişkənliklər arasındakı əlaqələrin həcmi müəyyən etmək məqsədilə müəyyən statistik texnikanın köməyi ilə onları ölçür. Məsələn, onlar siyasi situasiyanın bu və ya digər aspektlərinə münasibətlərindən asılı olaraq qiymətləndirilir. Eksperimental tədqiqatda isə əksinə, analitik dəyişkənliyin əhəmiyyəti digər dəyişkənliyə təsiri ilə ölçülür. Öz növünə görə empirik siyasi araşdırmalar korrelyasiona aid edilir.

Dəyişkənlər arasında korrelyasion əlaqələrin təsviri klaster analizində həlledici rol oynamır, belə ki, onun əsas hədəfi gizli

qruplaşmaları müəyyən etməkdir. Ancaq bu cür təsvirin baza vəziyyətini də hesablamaq lazımdır.

Birincisi, korrelyasiya əmsalı əlaqələndirilmiş dəyişkənlərlə siyasi quruluşlar arasında səbəbiyyət əlaqələrini müəyyən etmək üçün nəzərdə tutulmayıb. Harada səbəb əlaqəsi mövcudursa, korrelyasiyanı da aşkar etmək olar, yaxud əksinə, əlaqələndirilmiş dəyişənlər səbəb-nəticə münasibətlərinin mürəkkəb sisteminin daxilində fəaliyyət göstərir. Siyasi fəaliyyətin öyrənilən növünün səbəb kompleksinin aşkar edilməsi və təsviri üçün korrelyasiyanın müəyyənləşdirilməsi yalnız idrak sxeminə əvvəlcədən ortaya qoyulmuş və razılaşıdırılmış çərçivədə məna kəsb edir.

İkincisi, onu nəzərə almaq lazımdır ki, korrelyasiyanın əmsalı digər dəyişkən kəmiyyətləri daxil etmək və ya analizdən xaric etməklə öz əhəmiyyətini əsaslı şəkildə dəyişə bilər. Statistika isə bu cür dəyişikliklərin səbəb-nəticə təsviri imkanları çatışmır. Bu təsvir yalnız müəyyən nəzəri konsepsiyaların terminlərində dilə gətirilə bilər.

Əgər analitik sorğunun köməyi ilə siyasi həyatın etnosentrizm, avtoritarlıq, legitimlik, gərginlik səviyyəsi və s. kimi fenomenləri tədqiq etmək niyyətindədirsə, o respondentə bir sıra sualları elə tərzdə hazırlamalıdır ki, cavab variantları bu fenomenlərin xarakteristikası üçün "dəyişkənliyin" tam dəstinə uyğun izah edilsin. Klaster analizinin texnikası bu cür dəyişkənliyin oxşarlığının statistik emalı üçün imkan yaradır.

"Müstəqil" və "asılı" dəyişkənliklər arasında fərq yalnız eksperimental tədqiqatlarda məna kəsb edir. Ona görə ki, burada eksperimentin gedişi zamanı əhəmiyyətini dəyişən dəyişkənliklər başa düşülür. Digər dəyişkənliklər isə süni dəyişikliklərin nəticəsi kimi qeydə alınır.

Seçilmiş ölçmə şkalasına uyğun olaraq bütün dəyişkənliklər təsnifatlandırılır: 1) nominal; 2) dərəcəli (sıra ilə); 3) interval.

Birincilər yalnız respondentlərin bu və ya digər seçmə kateqoriyalarına məxsusluğu səviyyəsində **kvantifikasiyalaşdırıla** bilər. Ancaq təzahür intensivliyinə əsasən hər hansı statistik əlaqələr

qaydasına daxil edilə bilməz. Bunlar cins, irq, rəng, vətəndaşlıq kimi dəyişənlərdir.

İkincilər müəyyən qaydada dərəcələndirmə imkanı verir, amma təzahür intensivliyinə əsasən **kvantifikasiyalaşdırıla** bilməz. Respondentlərin terminlərdə ("yaxşı-pis", "çox-az") bütün qiymətləndirilən mülahizələri dərəcələndirmə dəyişkənliyinə aiddir.

Üçüncülər tək-cə dərəcələndirilmir, həm də göstəricilərin (məsələn, ailənin bir üzvünə düşən gəlirlərin səviyyəsi) intensivliyinə görə, **kvantifikasiyalaşdırılır**.

XI FƏSİL

STRATEJİ TƏHLİL VƏ SIYASI MÜNAQIŞƏLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİ

§ 11.1. Siyasi münaqişələr və onlara təsir edən faktorlar

Ən azı bir təşkilatlanmış tərəfin mübahisəli ərazidə öz maraqlarını həyata keçirmək üçün hərbi güc tətbiq etməyə niyyət və həzirliliyi ehtimalını nəzərdən keçirdiyi və ya nümayiş etdirdiyi mübahisə vəziyyətini biz siyasi münaqişə adlandırırıq. Əgər bu vəziyyətdə hər hansı tərəf sosial həmrəyliyində etnik prinsipə arxalanırsa, bu halda belə bir münaqişəni etno-siyasi münaqişə adlandıracağıq.

Bir qayda olaraq, konkret siyasi münaqişəyə həmişə öz məqsədlərini güdən bir neçə tərəf cəlb olunur. Lakin məlum fərqlərə, hətta onların arasında barışmaz düşmənçiliyə baxmayaraq bütün tərəflər formal olaraq qanuniləşdirilmiş ictimai və siyasi sistemdəki status-kvoya uyğun olaraq iki düşərgəyə bölünür. Birinci tərəf evolyusiyada və ya formal olaraq qanuniləşdirilmiş ictimai və siyasi sistemin müasirləşdirilməsində israrlı olan qrupları özündə cəmləşdirən "status-kvo" tərəfdarlarıdır. İkinci tərəf, hakim siyasi sistemin dəyişdirilməsində deyil, əksinə maneələrin aradan qaldırılmasında, mütləq fərqli modelin (məsələn, "kommunist" və ya "hərbi-dini") tətbiqinə cəhd edən "status-kvo" əleyhdarlarıdır.

Hər hansı tərəfin siyasi münaqişəyə nəzarət etmək qabiliyyətini onun strategiyası ilə müəyyən etmək olar. Bu həm siyasi münaqişənin struktur və dinamikasında yer alan faktorların obyektiv xüsusiyyətlərindən, həm də tərəflərin özünün xarakterindən asılıdır. Situasiyanı nəzarət altına almağa çalışan müəyyən tərəfin strategiyası qaçılmaz şəkildə aşağıdakı amillərin təsnifatından asılı olacaq:

1. Bu amil obyektiv xarakterə malikdir və öz-özlüyündə ki-minsə iradəsindən asılı deyil; məsələn, xarici dövlətlərin geosiyasi vəziyyətindən asılı olaraq münaqişə regionundakı maraqlarının mövcudluğu. Bu halda nəzarətin dərəcəsi verilən tərəfin faktorlarını sadalmaq, onun təsirinə hazırlaşmaq və mənfi effektləri yumşaltmaqdan asılı olacaq.

2. Bu amil qarşıduran tərəflərin və ya onların müttəfiqlərinin daxili xüsusiyyətlərini əks etdirir; məsələn, münaqişə regionunda xilasedici roluna iddialı olmaq: bu cür iddiaların qaynağı birinci tərəfin bacarığı xaricindədir, ona görə də belə olduqda birinci halda həyata keçirilən qaydalar fəaliyyətdə olur.

3. Bu amil isə nəzarəti həyata keçirməli olan tərəfi və ya müttəfiqlərinin daxili xüsusiyyətlərini əks etdirir: bu variantda hər şey özünütənqiddən, həmin tərəfin özünə obyektiv yanaşmaq qabiliyyətindən, özünün struktur, ideologiya və siyasətində lazımı dəyişikliyi etməsindən asılıdır.

4. Bu amil təsirə tam açıqdır və hər şey tərəflərin strateji qabiliyyətlərindən, vərdişlərindən, habelə qüvvələr balansını səriştə ilə hesablamaq və vəziyyətə nəzarət etmək bacarığından asılıdır.

Hər hansı siyasi münaqişə iki qrup səbəblərdən qaynaqlanır: 1) sistem – buraya siyasi sistemin tarazlığının pozulduğu vəziyyəti müəyyən edən amillər daxildir; 2) situativ – buraya isə münaqişə tərəflərinin davranışları və siyasi quruluş daxildir. Münaqişə iştirakçılarının hər hansı formada bu əlaqəni dərk etməsindən asılı olmayaraq birinci ikinciyyə nisbətən həlledici sayılır.

Sistem səbəblərinin kökləri mülkiyyət və hakimiyyətin bölüşdürülməsi problemləri ilə qarşılaşan mərkəzi və yerli hakim qrupların yaratdığı siyasi rejimlərin növlərinə gedib çıxır.

Situativ səbəblərə isə aşağıdakı amillər aiddir:

- tarixi (münaqişə bölgəsindəki xalqlar arasındakı münasibətlərin mirası);
- geosiyasi (xarici dövlətlərin münaqişə bölgəsindəki maraqları);
- hərbi (cəlb olunmuş tərəflərin hərbi potensialı);

- sosial (münaqişə rayonunda etnik əsaslı iyerarxik sosial təbəqə);
- səfərbəretmə (etnik əsasda siyasi hərəkət və təşkilatların formalaşdırılması və aksiyası);
- münaqişə tərəflərinin dini və mədəni təmayülləri.

Konkret münaqişə həmişə çoxsaylı faktorların müəyyən qarşılıqlı təsirlərinə (**konstellyasiya**) əsaslanır. Faktor "konstellyasiya"nın müqayisəli təhlili göstərir ki, siyasi münaqişələrin həqiqi əsasını həm mərkəzdə, həm də yerli səviyyədə siyasi "elita" roluna iddia edən müxtəlif sosial qruplar arasında təsir sahəsinin bölüşdürülməsi uğrunda mübarizə təşkil edir.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra yalnız bir neçə siyasi münaqişə beynəlxalq vasitəçilik və həlletmənin digər "klassik" metodları əsasında başa çatmışdır. Buna Salvadorda, Namibiya-da (keçmiş Cənub-Qərbi Afrika), Mozambikdə, Nikaraquada və Nigerdə baş verən münaqişələri misal göstərmək olar. Regional müharibə və münaqişələrin mühüm çoxluğu, təxminən 85 faizi isə tərəflərdən birinin məğlubiyyəti ilə başa çatıb. Elə münaqişələr də var ki, həlli yolu tapılmadığı üçün daxili səbəblərdən "kəzərmə" vəziyyətindədir, düşmənçilik hərəkətlərinin fəallığı isə yalnız qarşıduran tərəflərin ehtiyatlarının tükənməsindən asılıdır. Dünya siyasi elmi sahəsində daxili və xarici münaqişələri haqqında bir neçə avtomatlaşdırılmış məlumatlar bazası işlənib hazırlanmaqdadır. Bu məlumatlar bazası analitiklər tərəfindən "analogiya" və onları maraqlandıran hallarda konseptual iş hazırlamaq üçün istifadə edilə bilər. Onların arasında bu layihələri qeyd etmək olar: Conflict and Piece Data Bank (COP-DAB), World Event/Interaction Survey (WEIS), Violent International Conflict Data Projekt (VICDP), Interactional Political Interactions (IPI). Sonuncu layihə, ümumiyyətlə, intensivliyinə əsasən təxminən 30-a qədər münaqişənin şkalalaşdırılmasını özündə birləşdirir. Burada hər hadisə ona oxşar münaqişələrin təzahürləri üzrə sıra ilə qruplaşdırılıb və tərəflərin xüsusiyyətlərinə və münaqişənin hədəflərinə əsasən kodlaşdırılıb. Hər siyasi münaqişə yerinə, aktorların tərkibinə, yaranma səbəbləri

və inkişafına görə unikal olsa da, sərhədlərdən asılı olmayaraq fəaliyyətdə olan bəzi ümumi faktorlar mövcuddur. Münaqişələrin müqayisəli analizində istifadə edilə biləcək bir sıra inteqrasiya olunmuş "profil"ləri CASCON (The Computer-Aided System for Analyzing Conflicts) kompyuter proqramı istifadə edir. O analitikə bəzi kompyuterləşdirmə fəndlərinin köməyi ilə konkret hadisələrin əlavə sintezi nəticəsində əldə edilən "profil"lərini təşkil etmək imkanı yaradır. Son nəticədə isə analitik özünün tərif və qənaətlərinə əsaslanan təsəvvürlərə üstünlük verməlidir.

CASCON proqramı ilkin olaraq 66 hadisəni əhatə edən beynəlxalq münaqişələr üzrə məlumat bazalarının işlənməsi layihəsi (Athena layihəsi) qismində 1984-cü ildə Massaçusets Texnoloji İnstitutunda Blumfild və Moultonun rəhbərliyi altında işlənməyə başlandı. 1988-ci ildə fərdi kompyuterlər üçün məlumatlar bazasının 85 hadisəyə çatdırıldığı avtomatlaşdırılmış versiya yaradıldı. Bununla yanaşı, münaqişələrin xarakterinin təsnifatlandırılması və sistem amillərinin kodlaşdırılması siyasi qərarların qəbulunu dəstəkləmək üçün paket halına salındı.

Müəlliflərin yanaşması hadisələrin profili və şərait predmetə uyğun gəlməsi ilə tədqiq edilən tarixi analogiya prinsipinin istifadə edilməsindən ibarətdir. Ümumi struktur çərçivəsində hər bir hal barədə mütəşəkkil bilik məlumatlar bazaları arasında bir-birinə uyğun gələn "**pattern**"ləri (model-nümunə) eyniləşdirməyə kömək edir. Bu cür analogiyaların tədqiqinin nəticələri münaqişəli situasiyaların inkişafını proqnozlaşdırma məqsədinə xidmət edə bilər.

Proqram 1945-ci ildən başlayaraq regionlar və növlər üzrə qruplaşdırılmış 85 münaqişənin məlumatlar bazasını özündə əks etdirir. Burada hər hadisə "faktor" adlandırılan 571 təzahür üzrə kodlaşdırılıb. İstifadəçi "pattern"lərin aşkar edilməsi məqsədilə konkret situasiyanı yaxşı anlamaq və qərar qəbul edilməsi zəmanətinin işlənməsi üçün müqayisəli analiz apara bilər. Tədqiqatçı həm də proqram çərçivəsində yeni hadisələri əlavə edə və yarada bilər.

CASCON, münaqişənin fərqli və davamlı mərhələ və hədlərdən keçən, düşmənçilik fəaliyyətinin fəallıq səviyyəsi ilə xarakterizə edilən dinamik proses kimi Blumfild-Leyssin münaqişə modelinə əsaslanır. Ən aşağı səviyyə mübahisədir ki, bu halda tərəflər bir və ya daha çox problemlə bağlı iddialarını irəli sürsələr də, bir-birini güc tətbiq etməklə hədələmir və ya belə bir ehtimalı nəzərdən keçirir. Bundan daha yüksək səviyyə – münaqişədir ki, bu halda bir və ya hər iki tərəf öz məqsədlərinə çatmaq üçün müttəşəkkil hərbi güc tətbiq etmək variantını nəzərdən keçirirlər. Ən yüksək səviyyə isə tərəfləri müttəşəkkil hərbi qüvvələrlə lokal müharibəyə sürükləyən düşmənçilikdir.

Blumfild-Leyssin modelində hələ olduqca uzun müddət davam edə bilən dördüncü və beşinci "münaqişəsonrası" mərhələlər də mövcuddur. Onlar öz aralarında hərbi əməliyyatların başlanması və ya onu istisna etməklə fərqlənirlər.

CASCON proqramı müvafiq münaqişəni analiz etmək üçün yeni layihə yaratmaq imkanı verir.

Mərhələlər və amillərin sayı			Kod	Amillərin qrupları
I	II	III		
3	22	22	R	Münaqişə tərəfləri arasındakı əvvəlki münasibətlər
4	19	24	G	Böyük dövlətlərin və onların müttəfiqlərinin lokal münaqişələrə müdaxiləsi
8	10	13	X	Ümumilikdə xarici münasibətlər
7	17	49	M	Hərbi-strateji
9	11	24	U	Beynəlxalq təşkilatların müdaxiləsi (BMT, ATƏT və s.)
2	14	5	N	Münaqişənin etnik amilləri
9	20	7	E	İqtisadiyyat və ehtiyatlar
3	37	34	P	Tərəflərin daxili siyasəti
4	3	4	C	Kommunikasiya və informasiya
3	36	24	D	Mübahisəli ərazidə tərəflərin fəaliyyəti

Hər fərdi halda amil özünü başqa cür göstərə bilər. Məsələn, bir halda iqtisadi böhran tərəfləri danışıqlara getməyə stimullaşdırıla bilər, digər halda əksinə barışmazlığa sövq edə və hərbi əməliyyata baş vurmaq niyyətini gücləndirə bilər. Başqa sözlə, amillərdən hər birinin "vektoru" müxtəliflyönlü ola bilər:

- siyasi münaqişənin intensivləşdirilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərmək;
- "neytral" olmaq, hazır olmaq, amma münaqişəyə açıq təsir göstərməmək;
- münaqişənin zəifləməsi istiqamətində fəaliyyət göstərmək;
- müəyyən vaxtda həmin münaqişəyə qarışmamaq.

Bu istiqamətdə proqramda hər bir faktordan "rollar"ın kodlaşdırılması belə həyata keçirilir:

münaqişənin intensivləşdirilməsi istiqamətində (hərbi qüvvənin tətbiq edilməsi):

T-3 – güclü təsir;

T-2 – bəzi təsirlər;

T-1 – zəif təsir;

N – amil mövcuddur, amma münaqişənin intensivliyinin zəifləməsi təsiri yoxdur (hərbi qüvvənin tətbiqinə qarşı fəaliyyət):

A-1 – zəif təsir;

A-2 – bəzi təsirlər;

T-3 – güclü təsir;

N – amil mövcud deyil:

– amillə bağlı informasiya yoxdur.

Analitik layihəni yaratdıqdan sonra kodlaşdırmanın verilən prinsiplərinə uyğun olaraq onu amilə uyğun şəkildə kodlaşdırmaqlıdır. Son nəticədə bu unikal "profil" proqramın formalaşmasına gətirib çıxaracaq. Bu işə CASCON proqramının baza məlumatlarında saxlanılan bu cür "profil"lə müqayisəli analizini aparmağa imkan verəcək.

Nümunə1: CASCON proqramının panelindəki sağ tərəfdə baza məlumatlarına yerləşdirilmiş 85 münaqişənin siyahısı, ortada kodlaşdırma üçün proqram tərəfindən verilən amillərin siyahısı verilir. Siyahının aşağısında keçmiş RSFSR-in keçmiş Çeçen-İnquş Respublikasındakı siyasi münaqişəni analiz edən kod (RCH) seçilib. Paneldə həm də analiz edilən siyasi münaqişənin elementlərinin təsvir edildiyi cədvəl verilib. Verilən halda bu, 1991-1992-ci illərdə keçmiş RSFSR-in keçmiş Çeçen-İnquş Respublikasında vəziyyətin ehtimal olunan inkişafının analizinə nümunədir.

Onu da xatırladaq ki, konkret etnosiyasi münaqişəyə həmişə öz hədəflərini güdən bir neçə tərəf cəlb olunur. Bütün tərəflər formal olaraq qanuniləşdirilmiş ictimai və siyasi sistemdəki status-kvodan asılı olaraq iki düşərgəyə bölünür.

Birinci tərəf – dəyişiklikdə, **evolyusiyada** və ya formal olaraq qanuniləşdirilmiş ictimai və siyasi sistemin müasirləşdirilməsində israrlı olan qrupları da özündə cəmləşdirən "status-kvo" tərəfdarlarıdır.

İkincisi – "status-kvo" əleyhdarlarıdır ki, onlar hakim siyasi sistemin dəyişdirilməsini deyil, əksinə maneələrin aradan qaldırılmasına, əvəzinə mütləq fərqli modelin (məsələn, "kommunist"dən " dini" modelə) tətbiqinə cəhd edirlər.

Müəllif tərəfindən CASCON proqramının ən birinci versiyalardan birinin tətbiqi ilə həyata keçirilən 1991-1992-ci illərdə həmin respublikada vəziyyətin ehtimal olunan inkişafının analizinə nümunə göstərək. Çeçen-İnquş Respublikasındakı siyasi münaqişənin fərqləndirici cizgisi münaqişənin bir mərhələsindən digərinə keçid zamanı tərəflərin dəyişməsidir:

- 1-ci mərhələ: "status-kvo" tərəfdarı – "zavqayevçilər";
"status-kvo" əleyhdarı – "dudayevçilər" və "yeltsinçilər".
- 2-ci mərhələ: "status-kvo" tərəfdarı – "yeltsinçilər";
"status-kvo" əleyhdarı – "dudayevçilər".

Nümunə 2: CASCON proqramının panelində 23 amilin kateqoriyasının ekspert qiymətləndirilməsinin nəticəsi verilib: R – "Münaqişə tərəfləri arasındakı əvvəlki münasibətlər". Ekspert klavişi panelin sağ yuxarı hissəsində olan kodlaşdırma cədvəli

əsasında amilləri kodlaşdırıb. Kodlaşdırmanın yekun nəticəsi cədvəldə təsvir edilir – 13 amil münaqişənin intensivləşdirilməsi istiqamətində güclü təsir kimi qiymətləndirilir, 1 – zəif təsir, 2 – neytral, 6 – yalan, bu zaman münaqişənin intensivləşməsinin aşağı salınmasına hər hansı bir təsir göstərən amil mövcud deyil. Bu alqoritmə də sistemə daxil olan bütün faktor kateqoriyaları kodlaşdırılmalıdır.

ÇİR-dəki siyasi münaqişədə amillər qrupunun əsas xüsusiyyətlərində bu təzahürlər vardı:

1) münaqişə regionundakı dövlətlərin münasibətlərinin tarixi mirası – Qafqazın Rusiya imperiyası tərəfindən ələ keçirilməsi və müstəmləkələşdirilməsi;

2) münaqişə regionundakı xarici siyasi amillər – Türkiyə və ABŞ-ın Qafqazdakı maraqları;

3) hərbi-siyasi – Qafqazdakı hərbi vəziyyətə nəzarət etmək üçün RSFSR-in qabiliyyətinin aşağı olması;

4) etnik – ÇİR-dəki etnik təbəqənin xüsusiyyətləri;

5) iqtisadi – RSFSR-dəki iqtisadi böhran;

6) daxili siyasi – Dağlı Xalqların Assosiasiyası kimi yeni siyasi hərəkət və təşkilatların formalaşması və fəaliyyəti;

7) münaqişə tərəflərinin amillərinin xüsusiyyətləri – general Dudayevin döyüşkən **stili**;

8) məlumat – tərəflərin məqsədləri barədə tam və birmənalı məlumatın olmaması.

9) hərəkət amilləri – silahlı insidentlərin artması.

CASCON kompüter modelləşdirilməsinin metodikasına əsasən, münaqişənin birinci mərhələsində prinsipcə, 170, ikinci mərhələdə 167 amil təsir edə bilər (Bu zaman bəzi faktorlar bir mərhələdən digərinə keçə bilər). ÇİR-dəki siyasi münaqişənin birinci mərhələsinin dövrünü 01.01.1991-ci il tarixindən 15.08.1991-ci il tarixə qədər, ikinci mərhələsinin dövrünü 16.08.1991-ci il tarixindən 01.10.1991-ci il tarixə qədər müəyyən etmək olar.

ÇİR-dəki siyasi münaqişənin birinci mərhələsindəki 170 amilin ekspert qiymətləndirilməsinin nəticələri belə bir mənzərəni ortaya qoyur:

- 1) 104 amil müxtəlif dərəcədə münaqişənin intensivləşdirilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərib;
- 2) 12 amil neytral olub;
- 3) münaqişənin zəifləməsi istiqamətində fəaliyyət göstərən bir amil belə tapılmayıb;
- 4) 52 amilin həmin münaqişə ilə heç bir əlaqəsi olmayıb;
- 5) 2 amil haqqında ekspertlərdə məlumat olmayıb.

Bu qiymətləndirilmənin əsasında belə bir əsas nəticəyə gəlmək olar ki, ÇİR-dəki siyasi münaqişənin yaranması zamanı qaçılmaz olaraq tamamilə proqnozlaşdırılmaya məruz qalan müəyyən amillərin kombinasiyaları şərtləndirilirdi.

Əgər 104 amil münaqişənin intensivləşməsi istiqamətində fəaliyyətdədirsə və 1 dənə də amil ona qarşı deyilsə, bu halda 90 faiz ehtimalla onun inkişafını və gərginləşməsini güman etmək olar.

Birinci mərhələdə iştirak edən 116 amildən 38-i obyektiv amillər kateqoriyasına aiddir; 14-ü status-kvo tərəfdarı olanları xarakterizə edir (əgər ÇİR-dəki status-kvo rejiminin adı istifadə edilirsə, "zavqayevçilər"); 14-ü status-kvoya qarşı çıxış edir; 50 amil potensial nizamlama üçün əlverişli həddə yerləşirdi.

ÇİR-dəki siyasi münaqişənin obyektiv amilləri arasında nisbətən güclülər tarixi və teritorial olanlardır. Status-kvo tərəfdarlarının devrilməsinə kömək etməklə, onlar yoxa çıxmadı, əksinə münaqişənin sonrakı intensivləşməsində effektiv şəkildə istifadə edildi.

Eynilə kifayət qədər effektiv şəkildə işləyən status-kvo əleyhinə çıxış edən tərəflərin bəzi amil-xüsusiyyətlərini qeyd edək:

- öz sıralarındakı "mülayim xətt" in susdurulması və siyasi sazişdən imtina;
- əvvəlki rejimdəki asayişin pozulması məsuliyyətini status-kvo tərəfinin üzərinə qoyma;
- xarici mənbələrdən maddi və təşkilati dəstəyin təmin edilməsi;
- özü üçün əlverişli ictimai rəyin formalaşdırılması;
- millətin **xilasedicisi** obrazından uğurla istifadə edilməsi.

Status-kvonun müdafiəçilərinin amil-xüsusiyyətləri isə əksinə onların mövqelərini zəiflədirdi:

- qapalı siyasət və başqa idarə forması ilə barışmazlıq;
- çeviklik və qadağa tədbirlərinə meyilliliyin çatışmazlığı;
- mərkəzdə məlum xüsusiyyəti ilə seçilən müttəfiqlərdən güclü asılılıq və onun münafişəyə cəlb edilməsi;
- hakimiyyətin anidən təbəqələşməsi;
- siyasi liderlik və legitimlik böhranı.

Münafişənin intesivləşməsi və onun ikinci mərhələyə keçidi bu amillərlə stimullaşdırılırdı:

- münafişə zonası ilə ərazi cəhətdən sərhədi olan bütün regionda ümumi sabitliyin pozulması;
- ordu və təhlükəsizlik qüvvələri tərəfindən status-kvoya dəstəyin adekvat olmaması;
- hakimiyyət qurumlarının hüquqi vəziyyətinin qeyri-müəyyənliyi;
- regional təhlükəsizlik sisteminin olmaması;
- iqtisadi böhranın davamlılığı və bu şəraitdə iqtisadi və sosial siyasətin adekvat olmaması.

Çeçen-İnquş Respublikasındakı siyasi münafişənin ikinci mərhələsi bu cür qiymətləndirilir: 167 amildən 100-ü bu və ya digər dərəcədə siyasi münafişəni intensivləşdirirdi; 3 amil onun zəifləməsinə təsir göstərirdi; 12-si iştirak edirdi, amma neytral idi; 50-sinin isə bu mərhələdə regional xüsusiyyətə dəxli yox idi.

- Əsas nəticə: münafişənin intensivləşməsi bu tendensiyanı dayandırmaq üçün pərakəndə cəhdlərin ortaya çıxması fonunda davam edir.

Çeçen-İnquş Respublikasındakı siyasi münafişənin ikinci mərhələsini intensivləşdirən 28 amil qrupu "obyektiv" kateqoriyaya aid edilə bilər:

- mübahisəli ərazilərdə münafişəyə cəlb olunmuş etnosiyasi qrupların (çeçen, inquş, osetin, kazak) iqtisadi və siyasi maraqları artır;

- regionda lazımı ictimai və siyasi quruluş növü ilə bağlı tərəflər arasında dərin ideoloji parçalanma baş verir;
- silahlı qüvvələrdən istifadə cəhdləri nəticəsində tərəflər arasında uzaqlaşma və şübhəlilik hakim olur;
- regionla həmsərhəd xarici dövlətlərin və onların arxasında dayanan dünyanın hakim mərkəzlərinin bölgəyə qarşı diqqətinin artması müşahidə edilir;
- region silah və hərbi təchizatla doldurulur;
- slavyanların üstünlük təşkil etdiyi region əhalisinin əhəmiyyətli dərəcədə köçü başlayır, həmsərhəd regionlardan qaçqın qruplarının gəlməsi təzahür edir;
- münaqişənin siyasi həllinin əldə edilməsi üçün vaxt imkanı sürətlə azalır;
- bölgədəki strateji və hərbi balans pozulur.

Siyasi sistemdəki status-quo əleyhinə çıxış edən tərəflərin ("dudayevçilər" və s.) amil-xüsusiyyətləri ikinci mərhələdə yeni xüsusiyyət qazanır:

- düşmənçilik siyasətini yürütmək üçün o struktur, təcrübə və maddi vəsait əldə edir;
- keçmiş SSRİ-nin digər regionlarında uğurla işləyən münaqişə strategiyası mənimsəyir;
- öz fəaliyyətindəki uğurlarında inam əldə edir;
- digər dövlət və quruluşlar tərəfindən hərbi və maddi dəstək alır;
- legitimliyin dini tipinin tətbiqinə keçir.

Bu xüsusiyyətlər "Dudayev" tərəfinə iqtisadi və sosial böhranın mənfi təsirlərini aşağı salmağa, hətta ondan siyasi məqsədlər üçün istifadə imkanı verdi. Buna görə də, nə qədər qəribə olsa da, bir çox hallarda münaqişənin "Dudayev"çilər tərəfinin əlinə oynayırdı. Bu şəraitdə münaqişənin ağırlıq mərkəzinə tərəflərin qarşılıqlı münasibətlərində hadisənin fonu olaraq qalan obyektiv amillər yerləşdi. Münaqişənin intensivləşməsi bu amillərin fəaliyyəti ilə artır:

- hərbi qüvvələrin və milislərin tədbirləri gərginliyi artırdı;

- qarşılıqlı təhdidlərin, ifşaetmələrin və dağıdıcı fəaliyyətdə günahlandırmaların da daxil edildiyi ideoloji qarşıdurma artdı;
- tərəflərdən hər birinin tərəfdarları və müttəfiqləri elə bir taktikaya baş vurdular ki, bu üçüncü qüvvələrin cəlbinin genişlənməsinə və regional "münaqişə qövsü"nün yaranmasına gətirib çıxardı;
- tərəflərin hərbi hazırlığının nəticəsində regiondakı hərbi balans dəyişdi;
- münaqişənin "etnikləşməsi" və kütləvi siyasi dərkini radikallaşması gücləndi;
- tərəflər arasında adekvat kommunikasiya kanalları yoxdur, tərəflərin məqsədləri barədə etibarlı məlumatın alınması problematiktir.

Çeçen-İnquş Respublikasındakı siyasi münaqişənin ikinci mərhələsində onun intensivləşməsinin aşağı düşməsinə 3 faktor təsir etdi:

- "status-kvo" tərəfdarları daxilindəki müxalif qruplar görünən tədbirlərin ləğv edilməsi və status-kvo əleydarı olan tərəfin tələbləri qarşısında bəzi güzəştlər edilməsini tələb edirdilər;
- "status-kvo" tərəfdarlarının strateji maraqları münaqişə regionunda münaqişənin hərbi eskalasiyasından (yüksəlişindən) yayınmağın gərəkliliyini diqtə edirdi;
- "status-kvo" tərəfi münaqişəni plebisit (xalqın ümumi rəyinin soruşulması) tədbirləri yolu ilə həll etməyə hazır olduğunu bəyan edirdi.

Çeçen münaqişəsinin birinci və ikinci mərhələlərində Efiopiya-Eritreya (1974-1990) və Nigeriya-Biafra (1967-1970) münaqişələri olduqca çox oxşarlığı (70 amilin kombinasiyasında) aşkar edildi. Məlum olduğu kimi, birinci postsosialist rejiminin dağılması ilə, ikincisi əksinə, şiddətli hərbi mübarizə nəticəsində Biafra Respublikasının ləğvi ilə başa çatdı. Hər iki halda silah tam miqyasda tətbiq edilmiş və mübarizə məğlubiyyətə qədər aparılmışdı. Səciyyəvi haldır ki, birinci halda SSRİ Efiopi-

yanı silahla təmin etmiş, ikinci halda isə onun müştərisi Nigeriya olmuşdu.

Bəs nə üçün Nigeriya və Efiopiyadakı münaqişələrin nəticələri müxtəlif oldu? Birincisi, rejimlərin böhran təzahürləri ilə pozulmuş tarazlığı bərpa etmək qabiliyyəti müxtəlif olub: **kvazimark-sist** hərbi rejimin möhkəmliyi legitimliyin aşağı olması səbəbindən etibarsız idi, eyni zamanda Nigeriyadakı hərbi rejim tayfa (etnik) loyallığına arxalanmaq qərarını vaxtında qəbul etdi. Beləliklə, nəticə ilk öncə rejimlərin özünün daxili xüsusiyyətləri ilə qabaqcadan müəyyən edilmişdi. İkincisi, tərəflərin rejimləri tərəfindən seçilən dəstəkdən və onların regional müttəfiqlərindən çox şey asılı idi.

Proqnozlaşdırılan nəticələrin əsasları bunlardan ibarətdir:

1) bu qəbildən olan hər hansı uzunmüddətli münaqişə siyasi rejimin status-kvosunda tarazlığın pozulmasına aparır; beləliklə, əgər onu nisbətən qısa müddətdə həll etmək mümkün olmasa, belə bir pozulmaya hazırlaşmaq lazımdır;

2) belə bir situasiyada gec və ya tez bütün dövlətlər tammiqyaslı hərbi qüvvənin tətbiqinə gələcək;

3) mübarizənin nəticəsi birbaşa seçilmiş legitimlik modelindən asılıdır;

4) mübarizənin nəticəsi yüksək dərəcədə üçüncü tərəfin və onun regional müttəfiqlərindən asılıdır;

5) bu strateji məsələləri həll etmədən müvəqqəti uğur gətirən, amma uzunmüddətli perspektivdə əks-nəticəyə gətirib çıxaran taktiki fəndlərə xüsusi ümid etmək lazım deyil;

6) bu hallarda siyasətin reaktiv tipi (bu zaman) qərar "hadisə-reaksiya" sxemi üzrə qəbul edilir) azəffektlidir.

Amil qruplaşmalarının müqayisəli analizi (kombinasiyaların 70 faizlik və daha artıq oxşarlığı) etnik çalarlı genişmiqyaslı daxili münaqişələrin sosial əsaslarının eynitipli olduğunu göstərir. Bu və ya digər səbəbdən siyasi elita roluna iddialı olan qruplar arasında bir-birlərinin məqsədlərinə və onların birgə mərkəzi strukturlara münasibətdə şübhələr yaranır. Müəyyən bərabər şəraitdə aşağıdakı məqamlarda düşmənçiliyə çevrilir:

1) mərkəzi strukturlar öz səviyyələrində yerli elita nümayəndələrinin cəlb edilməsi kanallarını nəzərdə tutmur;

2) mərkəzi strukturlar tərəfindən qəbul edilən strateji əhəmiyyətli qərar son nəticədə bu strukturlara daha yaxın mövqedə dayanacaq qruplara faktiki uduş verir;

3) mərkəzi strukturlar və yerli elitələr arasında məqsədlər və qərar qəbuletmə prosesi barədə etibarlı məlumat kanalları yoxdur;

4) mərkəzi struktur və yerli elitənin legitimlik prinsipləri əhəmiyyətli dərəcədə bir-birinə uyğun gəlmir;

5) separatçı düşərgənin daxilindəki müxtəlif qruplaşmaların yetişmiş mübarizəsi onları mərkəzi strukturları mübahisə zamanı obyektiv arbitr kimi yox, böhran vəziyyətindən mənfəət götürməyə cəhd edən xarici qüvvə kimi görməyə məcbur edir;

6) yerli elitələr mərkəzi strukturların həqiqi məqsədlərinə bu strukturların daxilindəki mübarizənin təsiri ilə məchul, qərarsız və situasiyaya uyğun dəyişkən kimi baxırlar.

CASCON proqramının tətbiqi ilə 1991-ci ildə vəziyyətin analizi növbəti nəticəni qısaca ifadə etməyə imkan verirdi. Münaqişə tərəflərinin lokal müharibə səviyyəsində silahlı qüvvələrin genişmiqyaslı tətbiqinə baş vuracaqları qaçılmaz olacaq.

Bu və ya digər dərəcə bu hadisələrdə iştirak edən o dövrün Rusiya siyasətçiləri və onların müşavirləri üçün belə bir proqnoz təsəvvüredilməz görünürdü. Çünki hələ siyasi münaqişənin üçüncü mərhələsi başlayana qədər qeyri-müəyyənliklə və vaxtaşırı gərginləşmə ilə bütöv üç il keçdi.

İnquşların 1994-cü ildə keçirdikləri referendumun nəticəsi müstəqilliyə can atan Çeçenistan rəhbərliyini çətin vəziyyətə saldı. Rusiya Federasiyası tərkibində qalmağa üstünlük verən inquşların bu addımından sonra Rusiya Çeçenistanın daxilində də Dudaev hakimiyyətinə rəqib tapdı. Müxalif çeçenləri silahlandırان rəsmi Moskva problemin güc yolu ilə həllinə üstünlük verdi. Çeçen müxaliflərin yaratdığı Müvəqqəti Şuranın lideri Umar Avturanov 23 iyul 1994-cü ildə Rusiya lideri Boris Yeltsinə müraciət edərək özlərini Çeçenistanın yeganə legitim hakimiyyəti kimi tanımalarını xahiş etdi. 24 iyunda Müvəqqəti Şuranın "Dirçəliş hö-

kuməti" kimi Rusiya tərəfindən tanındığı xəbərini "TASS" (indiki İtarTAS) Xəbər Agentiliyi yaydı. Bundan cəsarət alan çeçen müxaliflər Moskva hakimiyyətinin əmri ilə üç tərəfdən Qroznıya hücum etdilər. İlk mərhələdə özlərini göstərə bilməyən müxaliflər sonradan daha da ciddi təhlükəyə çevrildilər. Bunu nəzərə alan Dudayev hakimiyyəti 24 noyabr 1994-cü ildə ümumi səfərbərlik elan etdi. Daha sonra 26 noyabr 1994-cü il tarixində Moskvanın göstərişlərini alan çeçen müxaliflər genişmiqyaslı hücumla Qroznının böyük bir hissəsini ələ keçirdilər. Lakin bu üstünlük müvəqqəti oldu və C.Dudayevə tabe olana qüvvələr müxalifəti geri qurturdular.

Bundan sonra B.Yeltsin, Çeçenistan hökumətinə silahları buraxmaq üçün ultimatum verdi. Bu vəziyyətdə Rusiya müdafiə naziri Pavel Qraçovla Çeçenistan prezidenti C.Dudayev Vladıqafqazda görüşdülər və 12 dekabrda yenidən görüşmək qərara alındı. Lakin bu görüşə bir gün qalmış B.Yeltsinin rus ordusunun Qorznıya hücum əmri verməsi münaqişənin sülh yolu ilə həlli variantını aradan qaldırdı.

Rusiya qüvvələrinin hücumundan sonra Çeçenistanda partizan hərəkətinə vüsət verildi. 14 iyun 1995-ci ildə Şamil Basayevin rəhbərliyi altındakı 100 silahlı çeçen Rusiyanın Budyonovsk qəsəbəsinə girərək burada xəstəxanada girovlar götürmüş və daha sonra uğurla Çeçenistana qayıtmışdı. Çeçenlərin böyük əks-səda doğuran bu ilk aksiyalarından sonra rus və çeçen tərəflər 30 iyul 1995-ci ildə atəşkəs razılaşması imzalasalar da, siyasi həll əldə olunmadı. Nəticədə Çeçenistanda toqquşmalar yenidən başladı. Çeçenlər 14 dekabr 1995-ci ildə əvvəlcə tərk etdikləri Çeçenistanın ikinci böyük şəhəri Qudermesə yenidən daxil oldular, sonradan geri çəkildilər.

Daha sonra çeçenlərin ikinci böyük partizan aksiyası keçirildi. 9 yanvar 1996-cı ildə Dudayevin kürəkəni Salman Raduyevin tabeliyində olan "Yalquzaq" adlı çeçen dəstələri Dağıstanın Kızılyar şəhərinə hücum edərək şəhər xəstəxanasında 2 min nəfəri girov götürdülər. 150 girovla birlikdə şəhəri tərk edən çeçenlər Dağıstanın cənubundakı Pervomaysk kəndində rus silahlı birləşmələrinin

mühasirəsinə düşdülər. Üç gün davam edən bombardmandan sonra Salman Rudayev və silahdaşları mühasirəni yararaq Çeçenistana qaça bildilər.

Salman Raduyevin Kızılyara hücumunun əks-sədası böyük oldu. Belə ki, bu hücum, rus müxalifət partiyalarının liderlərinin də qeyd etdikləri kimi Rusiyanın Çeçenistan probleminə təşəbbüsü əldən verməyə başlamasının ilk təzahürləri kimi şərh olundu. Məsələn, islahatçı "Yabloko" Partiyasının sədri Qriqori Yavlinski Rusiya prezidenti Boris Yeltsinin "Çeçenistanda batdıqca batdığını və Çeçenistandakı savaşın "Yeltsin Vyetnamı" olduğunu" bəyan etmiş və Yeltsinin 1996-cı il seçkilərindən qabaq Çeçenistan məsələsindən xilas olmağa çalışacağını söyləmişdi.

1996-cı ildə baş verən hadisələrə baxanda Yavlinskiyin doğru proqnozlar verdiyini görmək olar. Bu dövrdə Yeltsin özünü problemi həll etmək istəyən kimi göstərməyə çalışmış, Çeçenistan rəhbərləri ilə görüşlər keçirmişdi. Digər tərəfdən Rusiya hökumətinin 2 mart 1996-cı ildə qəbul etdiyi bir qərarla çeçen məsələsinin həlli üçün işçi qrup yaratması maraqlı idi. Həmin qrup bir tərəfdən 28 mart 1996-cı il tarixinə qədər Çeçenistan məsələsinin həllində iştirak edəcək hərbi birləşmələrə veriləcək informasiya xidmətləri ilə bağlı hesabatı "Çeçen məsələsinin komissiyası"na təqdim etmək, digər tərəfdən də 16 iyun 1996-cı il seçkilərində demokratik qüvvələrin məlumatlandırılması məqsədi güdürdü. Amma sonradan məlum oldu ki, bu qrupun vəzifəsi informasiya vermək yox, dezinformasiya hazırlamaqdan ibarət olub.

1994-cü ildən başlanan müharibə çeçenlər arasında böyük itkilərlə nəticələnsə də, müxtəlif mənbələrdən, o cümlədən İslam aləmindən gələn dəstək sayəsində çeçenlər Rusiyaya qarşı qalibiyyət əldə etmiş və nəticədə savaşa qarşı ilk dövrdə seyrçi qalan ABŞ və Avropa ölkələri Yeltsini sülh danışıqlarına getməyə vadar etmişdilər. Lakin sonrakı hadisələr göstərdi ki, bəzi siyasi maraqlar milli və demokratik hüquqları kölgədə qoya bilər. Belə ki, tərəflər arasında sülh danışıqlarının aparıldığı bu dövrdə prezident Dudayevin peyk telefonunu dinləyən ABŞ məxfi xidmət orqanları

onun yerini təsbit etdi və olduğu koordinatları Rusiya tərəfinə bildirməklə çeçenlərin liderinin aradan götürülməsinə kömək etdi.

Cövhər Dudayevin ölümündən sonra çeçenlərlə sülh imzalamğa meyilli görünən Rusiya təşəbbüsü ələ aldı. 31 avqustda 1996-cı ildə Çeçenistanı təmsil edən Aslan Mashadov və Rusiyanın təmsilçisi general Aleksandr Lebed arasında imzalanan Xasavyurt müqaviləsi ilə Çeçenistanın statusu məsələsinin 31 dekabr 2001-ci il tarixinə qədər həll olunması nəzərdə tutuldu. Bundan sonra müharibə səbəbindən keçirilməyən prezident və parlament seçkiləri (1997-ci ilin yanvarında) baş tutdu. Beynəlxalq müşahidəçilərin iştirakı ilə keçirilən seçkilərin nəticəsi olaraq ruslarla sülh danışıqları aparan Mashadov Çeçenistanın prezidenti seçildi.

A.Mashadovun hakimiyyətə gəlməsinə şərait yaradan və onun legitimliyini tanıyan Rusiya 1999-cu ilin oktyabrında müqaviləni pozaraq Çeçenistana yenidən hücum etdi. A.Mashadova tabe olmayan Şamil Basayevin Dağıstana hücumunu bəhanə edən, Rusiya Federasiyası ərazisində baş verən partlayışlarda Çeçenistan rəhbərliyini günahlandıran Rusiya rəhbərliyi bununla beynəlxalq ictimaiyyət qarşısında hərbi müdaxiləni haqlı göstərmək istəyirdi. Şimali Qafqazdakı əməliyyatlardan sonra ortaya çıxan B.Yeltsinin xələfi Vladimir Putin, "yenidən böyük, güclü Rusiya" şüarı ilə ifadə etdiyi güc tətbiq etmə siyasətinin ilk siqnallarını Çeçenistana hücumla verdi, bu qətiyyətli mövqeyi ilə ictimaiyyətə təsir edərək 26 mart 2000-ci il seçkilərində qalib oldu.

11 sentyabr 2001-ci ildə ABŞ-da baş verən terror Rusiyanın Çeçenistana qarşı təbliğatını beynəlxalq terrorizm kontekstində davam etdirməsinə təkan verdi. Hərbi cəhətdən Çeçenistandan çox güclü olmasına baxmayaraq, qələbə əldə edə bilməyən Rusiya hərbi məğlubiyyətini siyasi manevrlərlə maskalamağa çalışdı. Rusiya 2003-cü ildə Çeçenistan konstitusiyasının qəbulu, prezident seçkiləri və parlament seçkiləri qanununun səsə qoyulduğu referendum təşkil edərək keçirdiyi prezident seçkiləri nəticəsində Rusiya yönümlü Əhməd Kadırovun seçkilərdə qalib gəldiyini elan etdi. Kadırovun 9 may 2004-cü ildə Qrozni

stadionunda keçirilən bayram tədbirində sui-qəsdə qurban getməsi ilə Kremlin dəstəyini alan Ali Alşanov yeni rəhbər seçildi. Yaş həddi səbəbindən seçkilərə qatılmayan A.Kadırovun oğlu Ramzan Kadırov əvvəl baş nazir olsa da, sonradan respublikanın rəhbəri postuna gətirildi və indi də atasının Moskva yönümlü siyasətini davam etdirir.

Çeçenlərin qanuni prezident kimi tanıdıqları Mashadov müharibənin Çeçenistan sərhədlərini keçməsinə tərəfdar olmadığını bəyan etsə də, 1 sentyabr 2004-cü ildə Şimali Osetiyanın Beslan şəhərində məktəbə hücum edən çeçen qruplaşmasının aksiyasına görə günahlandırıldı. Mashadovun atəşkəs çağırışları Qərb ölkələri tərəfindən də dəstəklənməyə başlandı, ATƏT və Avropa Parlamentinin missiyası altında davam etdirilən danışıqlarla ciddi bir sülh prosesi başlansa da, 6 mart 2005-ci ildə A.Mashadovun öldürülməsi nəticəsində sülh məsələsi bir daha aradan qalxdı.

Bundan sonra Çeçenistandakı toqquşmalar genişlənərək digər respublikalara keçdi. Qərb ölkələri Çeçenistan məsələsini həll etmək əvəzinə bunu Rusiyanın daxili məsələsi kimi görməkdə ısrar edərək, humanitar yardımla işlərini bitmiş hesab edirlər. Halbuki Rusiyanın siyasi hədəflərini həyata keçirmək üçün qurduğu avtoritar rejim və illərdir davam edən müharibənin yaratdığı iqtisadi, sosial və psixoloji problemlər burulğanında qalan çeçenlər qeyri-müəyyənlik şəraitində bölgə ölkələrinə səpələnmiş, bu vəziyyətdən istifadə edən silahlı qruplaşmaların terror aksiyaları isə bütün Şimali Qafqazı qeyri-stabil regiona çevirmişdir.

Keçmiş SSRİ ərazisində etnik və dini çalarlı lokal müharibə səviyyəsində olan bütün siyasi münaqişələr (Moldova-Dnestryanı, gürcü-abxaz, osetin-inquş və digərləri) ümumi ssenariyə tabedir. Bu münaqişələri regionun həm şaquli (mərkəz-milli respublikalardakı hakim nomenklatur qruplar), həm də eyni zamanda üfüqi (bu qrupların etnik seqmentləri arasında) nomenklatur **"elita"sı daxilində parçalanma açıq və gizli parçalanması bilavasitə qızıqdırır**dı. Onların əsas mənbələri respublikalarda hakim nomenklatur qruplardakı düşmən koalisiyalara parçalanmasının dinamikası oldu. Parçalanma daha sərt davam

etdikcə hakim qurumların legitimliyi aşağı düşür, cəmiyyətdəki siyasi dezintegrasiya fəallaşdı.

1988-ci ilin ikinci yarısında artıq respublikalardakı hakim nomenklatur M.Qorbaçovun və onun sənaye və kənd təsərrüfatındakı ətrafının "yenidənqurma islahatları"nın dalana dirəndiyini, həm də istehsalın birdən-birə aşağı düşməsinə və sosial problemlərin artmasına səbəb olduğunu dərk edirdilər. Bununla yanaşı, onun ətrafının xarici siyasi fəaliyyəti "mili kommunist"lərin köhnə arzularını – ruslarsız milli sosializmi qurmağı reallaşdırmaları üçün yeni impuls verdi.

Azərbaycanda isə tamam fərqli durum hökm sürürdü. 1988-ci ilin əvvəlindən ermənilərin təxribatları, Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların son nəfərinə qədər qovulması respublikada milli özünüdərk prosesinin başlanğıcını qoydu.

Hakimiyyətə gətirilən Ə.Vəzirov millətdən və millilikdən uzaq olan bir kosmopolit kommunist kimi xalqın tələbindən çox Moskvanın göstərişlərini yerinə yetirirdi. Onun yeritdiyi siyasət xalqın etirazını daha da coşdururdu. Respublika rəhbərliyinin ermənilərin tələbləri qarşısında güzəştlərə getməsi, Dağlıq Qarabağın idarəçiliyin birbaşa Moskvaya verən komitə yaradılmasına razılıq verməsi, soydaşlarının deportasiyasına və Bakıya pənah gətirən qaçqınlara qarşı ögey münasibət xalqı "istefa" tələbləri səsləndirməyə vadar edirdi. Lakin respublikada vəziyyəti yürütdüyü siyasətlə daha gərginləşdirən Ə.Vəzirov geri çəkilmək əvəzinə 20 yanvar 1990-cı ildə M.Qorbaçovun Bakıya qoşun yeritməsinə loyallıq münasibət göstərərək bu planda iştirak etməklə dinc sakinlərin qırğına səbəb oldu.

20 Yanvar hadisələrinin bünövrəsi isə M.Qorbaçovun "yenidənqurma" siyasətinin həyata keçirildiyi vaxtdan qoyulmuşdu. O, xalqlara azadlıq və demokratiya vəd edirdi, lakin bunun əvəzində qeyri-normal vəziyyət yaradır, zorakılıq nümayiş etdirirdi. 1987-ci ildən başlayaraq Ermənistanın azərbaycanlılar yaşayan ərazilərində və Dağlıq Qarabağda vəziyyət gərginləşmişdi. Belə vəziyyətdə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin (DQMV-nin) azərbaycanlı sakinlərinə təzyiqlər edilirdi. Azərbaycan

rəhbərliyi bu ədalətsiz qərarlara etiraz etmək əvəzinə, birtərəfli mövqe tutaraq hadisələri laqeydcəsinə izləməklə kifayətlənmişdi. DQMV-də yaradılmış Moskvadan birbaşa idarəetmə komitəsinin fəaliyyəti dövründə vilayətdəki azərbaycanlılar bütün dövlət orqanlarındakı işlərindən uzaqlaşdırılmışdılar. Vilayətə silah-sursat gətirilmiş və həmin əraziyə Azərbaycanın nəzarəti tamamilə itmişdi. Bu vəziyyətdə bir tərəfdən Azərbaycan xalqını sakitləşdirməyə yönələn addımlar atılır, digər tərəfdən isə respublikanın suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə xələl gətirən qərarlar qəbul olunurdu. Bu isə Ermənistanın SSRİ rəhbərliyi tərəfindən ən yüksək səviyyədə müdafiə olunduğunun göstəricisi idi. Xalqın ayağa qalxmasına və birlik nümayiş etdirərək kəskin etirazına rəğmən, 1990-cı ilə qədər SSRİ və respublika rəhbərliyinin çıxardığı qərar və fərmanlar Azərbaycanın əleyhinə olduğundan hakimiyyətə ümidini itirən xalq öz daxilində birləşməkdən başqa çarə tapmırdı. Xalqın birliyinin ən bariz nümunəsi 1989-cu ilin sonlarında Azərbaycanı iki yerə parçalayan sərhəd dirəklərinin dağıdılması idi. Sovet rəhbərliyi bunu ekstremizmin bariz nümunəsi kimi təqdim etsə də, bu hadisə sonradan dünya azərbaycanlılarının həmrəylik günü kimi tarixə düşdü.

20 Yanvar qırğınından sonra Moskva tərəfindən vəzifədən götürülən Ə.Vəzirovun yerinə gətirilən, bir növ faciənin üstündə hakimiyyətə gələn A.Mütəllibov da "milli kommunistlər"dən deyildi və millətin tələblərinə qarşı addımlar atırdı. Bu səbədən idi ki, respublikaya rəhbərlikdə millətini sevən şəxslər deyil, əsasən kosmopolit ruhlu kommunistlər təmsil olunurdular, digər respublikalardan fərqli olaraq 1990-cı ilin payızında keçirilən parlament seçkiləri hakimiyyət dəyişikliyinə gətirib çıxarmadı. Deputat mandatı alanların əksəriyyəti milli yox, ruspərəst kommunistlər idi.

1990-cı ildə Bakıda baş vermiş məlum yanvar hadisələrindən sonra Kremlin və şəxsən prezident Qorbaçovun nüfuzu Azərbaycan da heçə enməyə başladı. 1990-cı il yanvarın 21-də Heydər Əliyevin Moskvada verdiyi ifşaedici bəyanat Moskvanın iç üzünü cəmiyyətə açıb göstərdi. 1990-cı ilin yanvarında Azərbaycan

SSR-in əvvəlki rəhbərliyinin siyasətinin iflasa uğraması böyük bir imperiya məkanında sinfi beynəlmiləçilik ideyaları üzərində qurulmuş siyasətin qeyri-adekvat olmasının rəmzi idi. Yeni ideoloji paradıqma Azərbaycanın milli-dövlət vəziyyətinə keçməsinə təmin etməli idi. Lakin qeyd olunduğu kimi, Azərbaycanın yeni rəhbərləri yeni siyasətə keçid məsələsində gecikir, hadisələrin gedişinin istiqamətləndirilməsində səhvlərə yol verirdilər. Təəssüf ki, siyasi uzaqgörənliyi, zaman və məkan hissənin yaxşı inkişaf etməsi ilə fərqlənən, hadisələrin gedişini fəal təhlil etməyi bacaran, hər bir hadisənin arxasında dövlətin sərt subyektiv iradəsinin dayanmalı olduğunu başa düşən Heydər Əliyev bu dövrdə məcburi istifadə idi.

Əslində bu dövrə qədər respublikaların hakim nomenklatura-sında iki tip gizli qüruh formalaşmışdı: "beynəlmiləllər" və "milli kommunistlər". Artıq parçalanma hakim nomenklatura daxilində də yetişmişdi. Lakin bunu kənar müşahidəçilər və nabeləd şəxslər başa düşmürdülər. Respublika elitasındakı gizli qüruhları özlərini və həqiqi məqsədlərini göstərmirdilər. Onların taktikası təşəbbüs-kar rolunu milli və milli mədəniyyətin müdafiəsi bayrağı altında təhlükəsiz və olduqca asan çıxış edə bilən mədəni elitaya yönləndirməkdən ibarət idi. Bu rolun əvəzində onlar, informasiya ilə və uğursuzluq halında müdafiə ilə təmin edilirdi.

Dezintegrasiya ssenariləri və "texnologiya"ları M.Qorbaçovun ətrafındakılarla sıx əlaqələri olan ABŞ-ın "kəşfiyyat birlikləri"nin strateji mərkəzlərində hazırlanırdı. Elmi səviyyədə bu texnologiyaların təyinatı "avtoritarizmdən demokratiyaya keçid"in təminatı olan "empirik demokratik nəzəriyyə" əlamətinə malik idi. SSRİ siyasi sitemində status-kvo tərəfdarlarını bütün istiqamətlərdə məğlub edən ssenaristlərin peşəkarlığını qeyd etməmək olmur.

Buna uyğun olaraq SSRİ üzrə bu texnologiyalar 1980-ci illərin ortalarında işlənməyə başlandı, lakin onlar kütləvi "sovetologiya" məhsullarından fərqli olaraq heç vaxt nümayiş etdirilmirdi. Buna görə də ilk baxışda S.Hantinqtonun 1974-1990-cı illərin "Demokratikləşmənin üçüncü dalğası sindromu"nu şərh edəndə SSRİ və onun keçmiş respublikaları haqqında bir neçə sətir yazması qəribə

görünür. Onun 1991-ci ildə ABŞ-da çapdan çıxan "Üçüncü dalğa. XX əsrin sonlarında demokratikləşmə" kitabı "avtoritar rejimləri devirmək" üzrə "demokratikləşdiricilər" üçün 8 təlimatı özündə birləşdirən fəaliyyət şifrəsini özündə əks etdirir. Birinci və səkkizinci təlimatlar genişmiqyaslı siyasi strategiyanın sxemini təşkil edir:

"Diqqətinizi avtoritar rejimlərin qeyri-legitimliyi və şübhəli legitimliyi üzərində cəmləşdirin; bu, ən zəif yerdir. Geniş ictimai əks-səda doğuracaq ümumi mövzuları (məsələn, korrupsiya və zorakılıq kimi) qaldıraraq rejimə hücum edin. Hələlik rejim uğurla fəaliyyət göstərirsə (xüsusən də iqtisadi sahədə), bu hücumlar heç bir nəticə verməyəcək. Yox, əgər fəaliyyətini aşağı salmağa başlasa (bu mütləq baş verəcək) onun qeyri-legitimliyini aşkara çıxarmaq onu hakimiyyətdən salmaq üçün əyani və vacib rıçaqa çevriləcək...

Avtoritar rejim yıxıldığı zaman yaranan vakuumu sürətlə doldurmağa hazır olun. Bunu etmək olar: səhnəyə populyar, harizmatik, demokratik təmayüllü lideri çıxarmaq; yeni hökumətə xalq legitimliyi vermək üçün tezliklə seçkiləri təşkil etmək; onun üçün beynəlxalq legitimlik yaratmaq – ona xarici və beynəlxalq aktorların (beynəlxalq təşkilatlar, ABŞ, Avropa Birliyi, katolik kilsə) dəstəyini təmin etmək. Belə bir faktı dərk edin ki, sizin keçmiş koalisiya tərəfdaşlarınızdan bəziləri yeni və özünməxsus diktatura qurmaq istəyə bilər, buna görə də, əgər bu təzahürlər varsa, belə cəhdlərin dəf edilməsi üçün sakitcə demokratiya tərəfdarlarını təşkilatlandırın".

Lakin açılan perspektivə qapılan S.Hantinqton siyasi strategiyanın reallaşdırılması nöqtəyi-nəzərincə siyasi prosesin bir çox "aktor"larını bərpaulunmaz aqibətə sürükləyə biləcək mühüm səhv buraxır. Söhbət məqsədə çatmaq üçün zorakılığın səviyyəsinin proqnozlaşdırılmasından və hesaba vurulması məqbul olan xərc və itkilərdən gedir.

Onun iddiasına görə, demokratikləşmənin üçüncü dalğasının sindromu, sadəcə, bu xarakteristikalardan biri deyil, onun mahiyyətidir – kompromis və qeyri-zorakılıqdır: "Müxtəlif dövlətlər de-

mokratiyaya müxtəlif yollarla keçirlər. Lakin bütün müxtəlif transformasiyalarda əvəzləyicilər və üçüncü dalğanın müdaxiləsi mühüm ümumi xarakteristikaya malik olub. Baş verən və ya 1990-cı ilə qədər gedən 25-dən çox demokratikləşmə hallarından yalnız ikisində – Panama və Qrenadada demokratiyaya səbəb xarici müdaxilə və kənardan məcburiyyət olub. Digər nümunələrin əksəriyyətində oxşar keçid yoxdur. Əgər Nikaraqanı istisna etsək (bu da mübahisəli məsələdir), heç bir avtoritar rejim uzunmüddətli partizan və ya vətəndaş müharibəsi nəticəsində dağılmayıb. İki ölkədə – Rumıniya və Portuqaliyada "inqilabi çevriliş" adlandırılan hadisə baş verdi, amma Portuqal inqilabı olduqca az zorakılıq tələb etdi, Rumıniya inqilabı isə özündə hərbi qüvvələrin də dəstəklədiyi şəhər üsyanını əks etdirmiş və olduqca az davam etmişdi. Silahlı ordu hissələri arasında mühüm toqquşma yalnız Rumıniya, Filipinlər, Boliviya və Nikaraquada baş verib. Qəzəblənmiş vətəndaşların kütləsi Filipinlər, Rumıniya və Şərqi Almaniya istisna olmaqla prezident saraylarına hücum etmədilər. Demokratiya necə yaradıldı? Demokratik metodlarla (digər üsul mövcud deyildi) danışıqlar, güzəştlər və sazişlər yolu ilə, nümayişlər, kampaniyalar və seçkilərin köməyi ilə, fikir ayrılığı qeyri-zorakı yolla həll edilməklə yaradıldı".

Keçmiş SSRİ ərazisindəki siyasi münaqişələri – tammiqyaslı olaraq hərbi qüvvələrin tətbiqi ilə lokal müharibələr baş verən Moldova, Gürcüstan, Azərbaycan, Osetiya, Çeçenistan, Tacikistan və s. götürəndə S.Hantinqtonun mövqeyi açıq müzakirədə **qeyri-relevant** olur. Məsələn, təkəcə Dnestryanıda lokal müharibə mərhələsində (1991-1992-ci ilin ilk yarısı) insan itkisi **min** nəfərdən çox, yaralıların sayı 5 min nəfərə qədər olub, 100 min nəfər qaçqın düşüb. Erməni separatçılarının fəaliyyəti Ermənistan Respublikasının işğalçı siyasəti nəticəsində isə insan itkisi on minlərlə, qaçqınların sayı isə bir milyondan çox olub. Azərbaycanın 20% ərazisi işğal edilib. Milli dövlət nöqtəy-nəzərindən bu bir insanlıq dramı və faciədir. Ancaq səhnə arxasında qalan və münaqişə ərazisində maddi və insan itkisini layihələşdirən nəhəng aktorlarının siyasi strategiyasının gizli aspektləri

nöqteyi-nəzərindən mülahizə yürütsək, hər şey öz qaydasındadır. "Demokratikləşmə" burada genişmiqyaslı siyasi strategiyanın bir vasitəsi kimi çıxış edir.

Keçmiş SSRİ respublikalarının gizli güruhlarının birinci çıxış etməmələrinin digər bir səbəbi daxili təşkilati xarakter daşıyırdı. Əgər parçalanma birdən-birə aşkara çıxsa, siyasi sistemin "status-kvosu"nu müdafiə edən qrupları aktivləşdirə, onlara tərəfdar və ehtiyatları yığmaq, xəyanətkar kimi "novator"ları təsnifatlandırmaq və onları məğlub etmək imkanı verə bilərdi. ABŞ-ın kəşfiyyat qurumlarının strategiyası çərçivəsində hazırlanan və Baltıqyanı ərazidəki milli respublikalarda "sınaqdan keçirilən" olduqca incə taktika ondan ibarət idi ki, status-kvo qurumlarını iflic etmək üçün qarışıqlıq dövründə parçalanmanın qarşısını effektiv şəkildə almaq imkanı verilməsin. Ciddi iyerarxik qurumlar olan milli respublikaların və onların nəzarətində olan icra aparatında bu taktika əsas postlara "milli-kommunist"lərin gətirilməsi ilə yerinə yetirilirdi. Onların vəzifələri respublikaların kadr, informasiya və ideoloji yarım sistemində dezinteqrasiyadan ibarət idi.

Bu taktikanı reallaşdırmaq üçün hər yerdə "əsas millətin maraqlarının birinciliyi" ideyası ilə çıxış edən "mədəni nomenklatura" seçilmişdi. Onların bu tələbləri dərhal etnik vətəndaşlıq, dövlət dilinin statusu, sərhəd və s. tələblər formasında, habelə etnik qisasçılıq və milli revanş motivləri ilə maddiləşdirilirdi. Əsas diqqət tarixi təbliğata, milli üstünlük ideyasının tarixi əsələndirilməsinə və ərazi iddialarına verilirdi.

Siyasi və təsərrüfat həyatının konkret şərtlərindəki fərqlərə baxmayaraq etnik nomenklaturanın parçalanması və avtomatik olaraq onu müşayiət edən toqquşmalar ssenarisi keçmiş SSRİ-nin müxtəlif regionlarında təkrarlanır. Elə ki hakim qruplar öz həyatı maraqlarına real təhlükə hiss etdilər, Baltıqyanıdan tutmuş Orta Asiyaya qədər bu ssenarinin reallaşdırılmasına baş vurdular. Sistemin dağılmasına təsir edən əlavə məqamlar vəziyyətin bu obyektiv aspektlərindən ibarət idi:

1. Nəhəng dövlətlər və onların dəstəklədiyi regional "müşəri-lər", habelə maliyyə və iqtisadi hakimiyyətə malik ümumdünya mərkəzləri münaqişə ərazilərində öz maraqları olduğunu bəyan etdilər.

2. Etnik qruplar bir-birinə tarixi iddialar irəli sürdülər.

3. Milli-dövlət qurumları bir-birlərinə ərazi iddiaları irəli sürdülər.

4. Siyasi qruplar dəstək almaq axtarışı və münaqişədə onları öz tərəflərinə çəkmək üçün xarici qüvvələrə şikayət etməyə başladılar.

CASCON proqramı keçmiş SSRİ-nin respublikalarındakı siyasi münaqişələrlə bağlı profillərə malik deyil, amma bu münaqişələrin inkorporasiyasına açıqdır, buna görə də onların "profilləri"nin işlənməsi siyasi elm üçün maraq kəsb edir və əhəmiyyətli vəzifədir.

Moldova-Dnestryanı, gürcü-abxaz, osetin-gürcü münaqişələrinin intensivliyi və miqyası onları lokal müharibələr kateqoriyasına aid etmək imkanı verir. **Dağlıq Qarabağ münaqişəsində isə Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları qaldırması, bu yöndə aparılan siyasət nəticəsində iki respublika arasında müharibənin baş verməsi Azərbaycan torpaqlarının 20 faizinin işğalı münaqişəni Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi kimi səciyyələndirməyi tələb edir.** Hazırda diplomatik danışıqlar prosesində də haqlı olaraq münaqişə bu şəkildə adlandırılır.

Şevardnadze hakimiyyətinə nisbətən Rusiyaya qarşı daha sərt mövqe göstərən və Gürcüstanın ərazi bütövlüyü prinsipindən güzəştə getməyən M.Saakaşvili hakimiyyətinin Qərbin dəstəyi ilə separatçılara dərs verməyə çalışması regionda yeni geosiyasi vəziyyət yaratdı. 7 avqust 2008-ci il tarixində Cənubi Osetiyaya hücum edərək Sxinvalini ələ keçirən Gürcüstan rəhbərliyi qısa bir müddətdə Rusiya tanklarını Tbilisinin yaxınlığında gördü. Qori və Poti şəhərlərinin rus hərbiçilərinin nəzarətinə keçdiyi bu müddətdə Gürcüstanın Rusiya tərəfindən tam işğalının qarşısı yenə də Qər-

bin sərt təkisindən sonra alındı. Gürcüstanın ərazi bütövlüyünü bərpa etmək cəhdinə Rusiyanın diplomatik cavabı isə Moskvanın rəsmən Abxaziya və Cənubi Osetiyanın müstəqilliyini tanıması oldu.

Həmin dövrdə bir sıra xarici güc mərkəzləri Azərbaycanın qətiyyətli və neytral mövqeyini passiv mövqe kimi dəyərləndirərək ölkəmizi də bu xaosun içərisinə daxil etmək istəyirdilər. Lakin Azərbaycan hakimiyyəti vəziyyəti obyektiv qiymətləndirərək, bu qarşıdurmada aktiv tərəfə çevrilməməklə Gürcüstanın mövqeyini ehtiyatlı, ancaq prinsipial müdafiə etdi. Nəticədə həm münəqişədən kənarda qalmaq bacardı, həm də Qərbə olan qapısını, yəni Gürcüstanı mütləq məğlubiyətdən xilas etdi. Bununla da milli maraqlarını təmin etməklə Cənubi Qafqazın Qərbə inteqrasiya qapısının bağlanması qarşısını aldı. Nəticədə həm regionda, həm də etnik-separatçılıqla müşahidə olunan siyasi proseslərdə keyfiyyətə yeni profil formalaşmağa başladı.

Həç şübhəsiz, konkret siyasi münəqişənin "profilinin" işlənməsi strateji analizin elementi olaraq qalır. Bu halda təkə amillərin təsnifatı deyil, həm də münəqişə tərəflərinin eynitipli situasiyada fəaliyyətinin proqnozlaşdırılması da lazımdır. Bunun üçün aşağıdakı amilləri nəzərə almaq lazımdır.

1. Münəqişə tərəfləri arasındakı əvvəlki münasibətlər.
2. Münəqişənin etnik amilləri.
3. Tərəflərin daxili siyasəti.
4. Mübahisəli regionda tərəflərin fəaliyyəti.
5. Böyük dövlətlərin və onların müttəfiqlərin lokal münəqişələrə müdaxiləsi.
6. Hərbi-strateji amillər.
7. Beynəlxalq təşkilatların müdaxiləsi (BMT, ATƏT və s.).
8. İqtisadi və resurs (ehtiyat) amilləri.
9. Ümumilikdə xarici münasibətlər.

Sadaladığımız amillər üzrə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münəqişəsini ardıcılıqla səciyyələndirərək.

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi

§ 11.2. Münaqişə tərəfləri arasındakı münasibətlər (Ermənistan, Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nümunəsində)

Bizim eranın əvvəlində müasir Azərbaycan Respublikasının ərazisində Qafqaz Albaniyası dövləti mövcud olub. Hazırda Dağlıq Qarabağ adlandırdığımız ərazi vaxtilə həmin dövlətin bir hissəsi olub. Qədim mənbələrə görə, Albaniyanın etnik tərkibi yerli Qafqaz və türk xalqlarına aid 26 qəbilə birləşməsindən ibarət idi. Albaniya zəngin və nadir mədəniyyətə malik idi, onun 52 hərfdən ibarət əlifbası vardı. Eramızın 313-cü ilində xristianlıq Albaniyada dövlət dini elan edildi, müstəqil alban kilsəsi fəaliyyətə başladı. O dövrdəki gərgin və mürəkkəb şərait Albaniyanın müstəqilliyinin uzunmüddətli olmasına imkan vermədi. Eramızın 705-ci ilində Albaniya dövləti ərəb xilafətinin tərkibinə qatıldı. Orta əsrlər dövründə Qarabağ Azərbaycanın indiki ərazisində o zaman mövcud olmuş türk-müsəlman sülalələri tərəfindən idarə edilən dövlətlərin və imperiyaların bir hissəsi olmuş və orada türkdilli xalqlar məskunlaşmışdı.

XVIII əsr Qarabağda türk (Azərbaycan) sülaləsi olan Cavanşirlərin başçılıq etdiyi Qarabağ xanlığının yaranması ilə əlamətdardır. Bu, Azərbaycan zadəganlarının irsi sülalə ənənəsinin hökm sürdüyü Azərbaycan xanlığı idi və burada məskunlaşmış etnik sülalələr arasında azərbaycanlılar tam əksəriyyət təşkil edirdi. Qarabağ xanlığı ilə Rusiya İmperiyası arasında imzalanan Kürəkçay müqaviləsindən (1805) sonra xanlıq Rusiya İmperiyasının hökmranlığı altına keçməyə məcbur oldu.

Bütün Qafqaz bölgəsini işğal etdikdən sonra Rusiya İmperiyası ərazi üzərində öz nəzarətini yaratmaq və gücləndirmək məqsədi ilə müxtəlif vasitələrə əl atdı. İrandan və Osmanlı İmperiyasından ermənilərin Qarabağa köçürülməsi və bununla da bölgədə demoqrafik vəziyyətin süni yolla dəyişdirilməsi bu sahədə görülən genişmiqyaslı tədbirlərin bir hissəsi idi. Rusiya-

İran (1806-1813, 1826-1828) və Rusiya-Osmanlı (1828-1829) müharibələrindən sonra ərazinin etnik tərkibi xeyli dəyişdirildi. Təkcə 1828-1830-cu illər ərzində İrandan 40.000-dən çox, Osmanlı İmperiyasından isə 84.600 erməni köçürülüb Azərbaycanda məskunlaşdırıldı. Bu məskunlaşmanın nəticəsi olaraq 1828-ci ildə Rusiya çarının əmri ilə işğal olunmuş Azərbaycan xanlıqlarının (İrəvan və Naxçıvan) ərazisində erməni vilayəti yaradıldı. 1836-cı ildə Rusiya çarı tərəfindən alban kilsəsinin ləğv olunması alban əhalisinin qəti şəkildə qriqorianlaşdırılması (erməniləşdirilməsi) ilə nəticələndi.

1918-ci ildə elan edilən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti həmin vaxt müstəqillik elan edən, lakin siyasi mərkəzi olmayan Ermənistan Respublikasının hökumətinə İrəvan şəhərini (indiki Yerevan, əhalisinin 30 faizi ermənilərdən və başqa etnik qruplardan, 70 faizi azərbaycanlılardan ibarət idi) güzəştə getdi. Ermənistanın sərhədləri müəyyənləşdirildi və nəticə etibarilə bu dövlətin 400.000 nəfər əhalisi olan Erivan və Eçmiədzin rayonları da daxil olmaqla 10.000 kv. km-dən ibarət ümumi ərazisi dəqiqləşdirildi.

Bu dövrdə Dağlıq Qarabağda 1 əsr öncə köçürülən ermənilər yaşasa da, Qarabağ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bir hissəsi idi. Lakin sülh və mehriban qonşuluq münasibətlərinə dair razılaşmanın əksinə olaraq 1918-ci ilin iyun-iyul aylarında Ermənilər Azərbaycana qarşı irimiqyaslı təcavüzə başladı. Naxçıvan şəhərinin işğalı, Azərbaycanın Zəngəzur və Qarabağ bölgələrinə kütləvi hücumlar, yüzlərlə kəndin viran edilməsi və minlərlə azərbaycanlının qətlə yetirilməsi ilə nəticələndi.

AXC-nin süqutundan sonra, 5 iyul 1921-ci il tarixdə Rusiya Kommunist (bolşevik) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Bürosu qərar qəbul etdi: "Müsəlmanlar və ermənilər arasında sülhün, aşağı və yuxarı Qarabağ arasında iqtisadi əlaqələrin, Azərbaycanla davamlı münasibətlərin qorunub saxlanması zərurəti əsas götürülərək Dağlıq Qarabağ Azərbaycan SSR-in tərkibində saxlanılsın və ona geniş regional muxtariyyət verilsin". Dağlıq Qarabağ probleminin əsası məhz bu sənədlə qoyuldu.

Dağlıq Qarabağ ermənilərinə özünüidarə hüququnun verilməsi ilə eyni vaxtda əhalisinin əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət olan Zəngəzur və Qazax rayonunun bir hissəsinin (9.000 kv.km.) Ermənistana verilməsi Azərbaycanı gələcək bələlərdən xilas etmədi. Sovet hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın ümumilikdə 20.000 kv.km. ərazisi Ermənistana verilib. Bunun nəticəsi idi ki, Ermənistan SSR yaradılanda onun ərazisi, 10 min kvadrat kilometr yox, 29,6 min kv.km idi.

Artıq 7 iyul 1923-cü il tarixində Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin "İnzibati mərkəzi Xankəndi (1923-cü ilin sentyabrında kəndin adı dəyişdirilərək erməni bolşevik liderinin şərəfinə Stepanakert adlandırıldı) olmaqla, Dağlıq Qarabağda muxtar vilayətin yaradılması haqqında" Fərmanı qəbul edildi. Bunun əvəzində Ermənistanda yığcam halda yaşayan üç yüz min azərbaycanlıya Sovet hökuməti və Ermənistan SSR tərəfindən hətta mədəni muxtariyyət belə verilmədi. Onların bir hissəsi hələ 1918-20-ci illərdə soyqırımından xilas olmaq üçün Türkiyəyə köç etdi. Bunun məntiqi nəticəsi olaraq sovet dövründə əhalisinin əksəriyyəti azərbaycanlı olan İrəvan şəhəri erməniləşdirildi. 1948-53-cü illərdə Ermənistanın azərbaycanlı əhalisinin böyük bir hissəsi Ermənistandan kütləvi deportasiya edildi. Rəsmi məlumatlara görə, 1948-1953-cü illərdə 250 mindən artıq azərbaycanlı Ermənistandan Azərbaycanın Kür-Araz ovalığı rayonlarına köçürüldü. Bu SSRİ Nazirlər Sovetinin xüsusi qərarı ilə baş tutdu.

§ 11.3. Münaqişənin etnik amilləri

Qarabağı Azərbaycanın ən qədim tarixi vilayətlərindən biri hesab edən azərbaycanlı alimlərin əksəriyyəti "Qarabağ" toponiminin Azərbaycan dilindəki "qara" və "bağ" sözlərindən əmələ gəlməsini təsdiq edir. "Qarabağ"ın Azərbaycanın konkret bir vilayətinin, bir bölgəsinin adı kimi formalaşması tarixi onun etimologiyasının daha elmi şəkildə izahına imkan verir. Çünki Azərbaycan dilində (həmçinin başqa türk dillərində) "qa-

ra"nın rəngdən başqa "sıx", "qalın", "böyük", "tünd" və başqa mənaları da vardır. Bu baxımdan, "Qarabağ" termini "qara bağ", yəni "böyük bağ", "sıx bağ", "qalın bağ", "səfəli bağ" anlamına gəlir.

"Qarabağ" sözü ilk mənbələrdə, hələ 1300 il bundan əvvəl (VII əsrdən) yer alıb. Qarabağ əvvəllər bir tarixi-coğrafi anlayış kimi konkret məkanı bildirmiş, sonra isə Azərbaycanın geniş coğrafi ərazisi mənasında işlədilib. Dünyanın hər yerində bu söz birləşməsinin Azərbaycanın konkret ərazisinə aid edilir.

1828-ci il Türkmənçay və 1829-cu il Ədirnə müqaviləsi ilə ermənilərin İrandan və Türkiyədən kütləvi şəkildə Qarabağa köçürülməsi bugünkü Qarabağ münafişəsinin əsasını qoydu. O vaxt Qarabağ bölgəsində əhalinin tərkibi belə idi: 78,3% türk-müsləman, 21,7% erməni. Rus tədqiqatçı alimi N.Şavrov kitabında Cənubi Qafqazda yaşayan 1,3 milyon erməninin 1 milyonunun gəlmə olmasını yazır və bunu tutarlı faktlarla sübut edirdi. 1916-cı ildə Qarabağ xanlığının keçmiş ərazilərində (təxminən 1923-də yaradılan, DQMV) ermənilərlə azərbaycanlıların sayı bərabərləşmişdi.

"Dağlıq Qarabağ problemi"nin dərk edilməsi üçün Qarabağın Azərbaycanın hansı ərazilərini əhatə etdiyini dəqiqləşdirmək mühüm əhəmiyyətə malikdir. Vaxtilə Qarabağ xanlığının vəziri olmuş Mirzə Camal Cavanşir özünün "Qarabağ tarixi" (1847) əsərində bu məsələdən bəhs edərkən yazırdı: "Qədim tarix kitablarının yazdığına görə Qarabağ vilayətinin sərhədləri belədir: cənub tərəfdən Xudafərin körpüsündən Sınıq körpüyə qədər – Araz çayıdır. İndi (Sınıq körpü) Qazax, Şəmsəddin və Dəmirçi-Həsənlı camaatı arasındadır və Rusiya dövləti məmurları onu rus istilahlə "Krasnı most", yəni "Qızıl körpü" adlandırırlar. Şərqlə tərəfdən Kür çayıdır ki, Cavad kəndində Araz çayına qovuşaraq gedib Xəzər dənizinə tökülür. Şimal tərəfdən Qarabağın Yelizavetpolla sərhədi Kür çayına qədər – Goran çayıdır və Kür çayı çox yerdən (keçib) Araz çayına çatır. Qərb tərəfdən Küşbək, Salvartı və Ərikli adlanan uca Qarabağ dağlarıdır".

Rusiya işğalı və müstəmləkəçiliyinin ilk dövründə Qarabağın ərazisi və sərhədlərinin belə dəqiq təsvir edilməsi onunla izah olunur ki, həmin fakt rəsmi sənədlərə əsaslanan Rusiyanın xidmətində olan dövlət adamının rəsmi sözüdür və digər tərəfdən bu fakt yalnız reallığa, təcrübəyə əsaslanmaqla qalmayıb ilk mənbələrlə də sübut olunur. Siyasi-coğrafi məkan olaraq, tarixdə həmişə "Dağlıq Qarabağ" deyil, bütöv halda, yəni Qarabağın bütün ərazisini – dağlarını, düzənlərini əhatə edən ümumi bir "Qarabağ" anlayışı olmuşdur. Başqa sözlə, "Dağlıq Qarabağ" anlayışı çox sonralar bölgənin parçalmaq niyyəti ilə Qarabağın bir hissəsinə verilmiş addır. Yəni Azərbaycanda həm Dağlıq Qarabağ var, həm də Aran Qarabağ. Dağlıq Qarabağ adlı qurum mövcud olduğu sovet dövründə də bu bölgəyə ümumlikdə Qarabağ deyilib.

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tarixi kökləri son iki yüz ilə gedib çıxır. Bu dövr ərzində regionda gedən mürəkkəb siyasi proseslər – köçürülmə, etnik təmizləmə və deportasiya hallarına vüsət verib. İran və Rusiya arasında Gülistan (1813), Türkmənçay (1828), Rusiya və Türkiyə arasında Andriapol müqaviləsi imzalandıqdan sonra İran və Türkiyədən ermənilərin kütləvi surətdə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi həyata keçirildi.

İndiki Dağlıq Qarabağ ərazisində məskunlaşan etnik ermənilərin əksəriyyəti 1828-ci ildən sonra İrandan Qarabağa köçürülmüşlərin törəmələridir. Hətta onlar 1980-ci ildə köçürülmələrinin 150 illiyini qeyd ediblər. Torpaqları zəbt olunmuş azərbaycanlılar isə süni şəkildə qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə salındılar. Ermənilər öz planlarını mərhələ-mərhələ həyata keçirmişlər. Əvvəlcə keçmiş İrəvan xanlığı (sonradan İrəvan quberniyası) ərazisində kiçik bir Ermənistan Respublikası yaradıldı. 28 may 1918-ci il tarixində müstəqilliyini əldə edən Azərbaycan yenə də torpaq iddiaları ilə üz-üzə gəldi. Vaxtilə Rusiyanın tərkibinə Azərbaycan xanlığı kimi daxil olmuş İrəvan xanlığının ərazisində erməni dövləti yaratmaq ideyası ortaya atıldı. Həmin dövrdə Azərbaycan siyasət-

çiləri tarixi şəraitə uyğun olaraq bir sıra güzəştlərə getməyə məcbur oldular.

Bundan sonra azərbaycanlıların öz doğma ocaqlarından zorla qovulması və onlara qarşı etnik təmizləmə siyasətinin yeni mərhələsi başlandı. Nəticədə XX əsrin müxtəlif dövrlərində iki milyona yaxın azərbaycanlı etnik təmizləmə siyasətinin qurbanına çevrilərək qovuldu. 1905-1907-ci və 1918-1920-ci illərdə baş vermiş hadisələr zamanı silahlı qüvvələrdən və zorakı üsullardan istifadə olunmaqla minlərlə azərbaycanlı kütləvi surətdə qətlə yetirildi, onların yaşadıkları kəndlər talan edildi, dinc əhali qaçqın vəziyyətinə salındı.

28 aprel 1920-ci il tarixində müstəqil Azərbaycan Respublikası süqut etdikdən sonra da ermənilər Azərbaycana qarşı torpaq iddialarını davam etdirirdilər. Həmin dövrdə sərhədlərin dəqiqləşdirilməsi adı ilə Azərbaycan kəndləri tədricən Ermənistanın tərkibinə qatılırdı. Kəndlərin yerli azərbaycanlı əhalisi isə müxtəlif üsullarla öz dədə-baba yurdlarını tərk etməyə məcbur edilirdi.

1923-cü ildə isə Moskvanın təşəbbüsü ilə Azərbaycanın az sayda ermənilər yaşadığı Dağlıq Qarabağ ərazisində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti (DQMV) yaradıldı. Keçmiş SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" qərarı əsasında 250 minə yaxın azərbaycanlı öz əzəli torpaqlarını tərk etməli oldu. Tarixi saxtalaşdırmaq, təhrif etmək və Azərbaycan torpaqlarının tarixi adlarını dəyişdirmək, monoetnik dövlət yaratmaq siyasətinin nəticəsi olaraq 1935-1989-cu illərdə Ermənistanda minlərlə Azərbaycan toponimi xəritələrdən silindi.

1945-ci ilin noyabrında Ermənistan KP MK-nın katibi Q.Arutyunov İ.Stalinə müraciət edərək DQMV-nin Ermənistanın tərkibinə verilməsini istədi. Nəmin müraciət Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Mircəfər Bağirova göndərildi. Bağirovun buna cavabı tutarlı faktlarla dolu və sərt olduğu üçün ermənilər geri çəkilməyə məcbur oldular. M.Bağirov Bu məsələ müzakirəyə çıxarılsa, Ermənistan SSR-nin Azərbaycan

Respublikasına bitişik olan və əsasən azərbaycanlıların yaşadığı Əzizbəyov, Vədi və Qarabağlar rayonlarının, Gürcüstan SSR-nin Borçalı bölgəsinin, Dağıstanın Dərbənd və Qasımкənd rayonlarının Azərbaycan SSR-nin tərkibinə verilməsi məsələlərinin də müzakirə edilməsini qaldırmış, bunu gören İ.Stalin bir daha bu məsələni xatırlatmamışdı.

Bundan sonra 1977-ci ildə Dağlıq Qarabağ məsələsi növbəti dəfə qaldırılsa da, o vaxt respublikaya rəhbərlik edən H.Əliyevin qətiyyəti nəticəsində bunun qarşısı alındı. Bu vəziyyəti gören erməni separatçıları onun mərkəzi hakimiyyətdə təmsil olunduğunu da nəzərə alıb sonrakı dövrdə (1987-ci ilə qədər) açıq çıxışlardan çəkindilər.

1985-ci ildə M.Qorbaçov Sovetlər İttifaqının rəhbəri seçildikdən sonra onun rəğbətindən istifadə edən ermənilər "Böyük Ermənistan" yaratmaq iddialarını daha da fəallaşdırdılar. Qeyd olunduğu kimi hələ 1828-30-cu illərdə Rusiyanın köməyi ilə Azərbaycanın mərkəzi hissəsində – Dağlıq Qarabağda məskunlaşdırılan ermənilər dəfələrlə Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan ayırmağa cəhd göstərmişlər.

Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsinin növbəti cəhdi M.Qorbaçovun müşaviri tərəfindən edildi. 18 noyabr 1987-ci il tarixində Kreml rəsmisi A.Aqanbekyanın Dağlıq Qarabağın Ermənistan SSR-yə birləşdirilməsi barədə bəyanatı Fransanın "Humanite" qəzetinə müsahibədə səsləndirildi. Bu bəyanat milli ədavət hissənin alovlanmasında və münəqişənin kəskinləşməsində həlledici rol oynadı və o bu qalmaqallı müsahibə ilə erməni etnokratlarının fəaliyyətini dəstəklədi. Bu müsahibə onu göstərirdi ki, erməni mənşəli sovet elitasının bir hissəsi Sovet İttifaqında xalqların birgəyaşayışına dair rəsmi normalara açıq-aşkar məhəl qoymur. Etnokrat Z.Balayanın 1985-ci ildə Ermənistanda erməni və rus dillərində çap edilmiş "Ocaq" kitabından sonra Aqanbekyanın bəyanatı bu prosesin açıq-aşkar sistemli hal almasına keçiddən xəbər verirdi.

Əvvəllər gizli fəaliyyət göstərən erməni "Qarabağ Komitəsi", onun DQMV-dəki separatçı-terrorçu təşkilatı "Krunk" (Dur-

na) açıq iş keçdi, "Miatsum" (Birləşmə) hərəkatı formalaşdırıldı. Bu hərəkat Ermənistan, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti, Moskva rəhbərliyi, SSRİ və dünya ermənilərinin potensialına arxalanırdı.

1987-ci ilin noyabr ayında münaqişə kütləvilik səviyyəsinə çatdı. Daha sonra Ermənistan SSR-in Qafan rayonunda azərbaycanlıların qovulması kampaniyası başlandı.

Hadisələr 1988-ci ilin fevralından daha aqressiv məcraya yönəldi. Fevral günlərində Ermənistanda və Dağlıq Qarabağda separatçılar və erməni millətçilərinin mitinqlər dalğası başladı. Fevralın 13-də İrəvanda ermənilərin ilk mitinqləri başladı. Fevralın 16-dan martın 2-dək DQMV-də mitinqlər təşkil olundu. Buna cavab olaraq fevralın 19-da Bakıda nümayiş keçirildi.

Fevralın 20-də Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Sovetinin sessiyası vilayətin statusuna baxılması üçün Azərbaycan SSR Ali Sovetinə müraciət etdi. Elə həmin vaxt DQMV-nin Əsgəran rayonunda ermənilər tərəfindən iki azərbaycanlı qətlə yetirildi.

1988-ci il fevralın 21-də Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi "Dağlıq Qarabağ hadisələri haqqında" qərar çıxardı. Bu sənəddə Vilayət Sovetinin qərarı "millətçi elementlər tərəfindən təhrik edilmiş" aksiya adlandırıldı.

1988-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlıların kütləvi surətdə qovulması başladı. 1988-ci il fevralın 26-28-də DTK-nın iştirakı ilə ermənilər tərəfindən Sumqayıt hadisələri törədildi.

§ 11.4. Tərəflərin daxili siyasəti

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi XX yüzilliyin tarixinə ən faciəli münaqişələrdən biri kimi daxil olub. 1988-ci ildə təhrikçilik yolu ilə başlanmış bu münaqişə hələ də özünün düşmənçilik xarakterini saxlayır, çünki erməni tərəfi bunu antaqonist münaqişə hesab edir. Münaqişənin açıq, presedent fazasından əvvəl adı gözlə görünməyən, geniş ictimaiyyətə məlum olmayan hadisələr baş verib. Münaqişənin bu gizli mərhələsi Sovet İttifa-

qında erməni ictimaiyyətinin müəyyən hissəsinin və xaricdəki erməni diasporunun çoxillik fəaliyyəti sayəsində geniş miqyas almışdı. Erməni tərəfi münafişəli vəziyyəti illər boyu gərginləşdirir, öz niyyətinin etnokratik xarakter daşmasını dərk edirdi. Etnokratizm ermənilərin öz məqsədlərinə başqa xalqların hesabına nail olmasını nəzərdə tuturdu. Yəni 1923-cü ildə yaradılmış Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini Ermənistan SSR-ə birləşdirmək məqsədi güdüdü.

Uzun illər boyu sırası insanların şüurunun ilhaqçılıq ideyası ilə zəhərlənməsi 1987-ci ilin payızında Ermənistan paytaxtında keçirilən mitinqlərdə üzə çıxdı. Həmin mitinqlər zamanı DQMV-nin Ermənistan SSR-ə verilməsi barədə açıq tələblər səsləndi. Beləliklə, münaqişə insident mərhələsinə keçməyə başladı. Daxili dinamikaya malik olan bu proses məntiqi şəkildə qan tökülməsinə, ərazi ekspansiyası ideyasını dəstəkləməyən böyük insan kütlələrinin faciəsinə doğru aparıcı hadisələrin get-gedə daha tez-tez baş verməsi ilə səciyyələnirdi. Etnokratların və kriminalların dayağı olan DQMV Xalq Deputatları Soveti artıq vilayətin Ermənistana birləşdirilməsi üçün fəaliyyət göstərirdi.

22 mart 1988-ci il tarixdə müttəfiq respublikanın – Azərbaycanın bir dövlət kimi bütövlüyünü dağıtmağa yönəlmiş xüsusi ictimai struktur – "DQMV-nin Ermənistan SSR-lə birləşdirilməsi uğrunda Komitə" yaradıldı. 1988-ci il martın 24-də Moskva "1985-1995-ci illərdə Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında" qərar qəbul edildi. Rəmzi xarakter daşıyan bu qərarla belə DQMV-nin Azərbaycan SSR-in ayrılmaz tərkib hissəsi olması vurğulanırdı.

Həmin ilin iyunun 15-də Ermənistan SSR Ali Soveti DQMV-nin Ermənistana birləşdirilməsi haqqında qərar qəbul etdi. 1988-ci il iyunun 17-də Azərbaycan SSR Ali Soveti buna cavab olaraq əks qərar qəbul etdi: DQMV respublikanın tərkibində qalır. 1988-ci il iyulun 18-də SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti hər hansı başqa qərarın pozucu olmasını dərk etdiyindən, Azərbaycan SSR-in və Ermənistan SSR-in milli-ərazi böl-

güsünün dəyişdirilməsinin mümkün olmaması barədə məntiqli qərar qəbul etdi. SSRİ Ali Soveti SSRİ Konstitusiyasında (maddə 78) təsbit olunmuş müddəadan çıxış edirdi. Konstitusiyaya görə, "müttəfiq respublikanın ərazisi onun razılığı olmadan dəyişdirilə bilməz". Həmin konstitusiyanın 86-cı maddəsinə görə, muxtar vilayət müttəfiq respublikanın ərazisinin tərkib hissəsi sayılırdı. Konstitusiyanın 87-ci maddəsinin 3-cü bəndində isə Dağlıq Qarabağ Azərbaycan SSR-in tərkib hissəsi olan muxtar vilayət kimi göstərilirdi.

29 iyul 1989-cu il tarixində Azərbaycandan Ermənistana gedən dəmiryol xətti Ermənistan ərazisində qatarlara edilən hücumlar nəticəsində bağlandı. Azərbaycanın Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ermənistan tərəfindən blokadası edilməsi başlandı.

1988-ci ilin 27-29 noyabrında Ermənistan SSR-in Quqark, Spitak və Stepanavan şəhərlərində azərbaycanlılara qarşı törədilən cinayət əməlləri nəticəsində 33 nəfər öldürüldü. Dekabr ayında Ermənistan SSR-dən 250.000 – dən çox azərbaycanlı öz evlərindən zorla çıxarıldı.

Azərbaycanın siyasi elitası dövlətçiliyin qorunması mövqelərini lazımcına müdafiə edə bilmir, qətiyyətsizlik nümayiş etdirirdi. Çoxmillətli cəmiyyətə rəhbərlik təcrübəsinə malik olan böyük dövlət xadimi Heydər Əliyevin respublikada olmaması, yaxud Moskva tərəfindən qəsdən bu prosesdən təcrid edilməsi münaqişənin inkişafına və onun aralıq yekunlarına bilavasitə təsir göstərirdi.

SSRİ-nin ümumi dövlət orqanı zəiflədikcə, DQMV-də azərbaycanlı və erməni icmalarının bərişdirilməsinə yönəlmiş bütün tədbirlər heçə enirdi. M.Qorbaçov hakimiyyəti tərəfindən DQMV-ni idarə etmək üçün xüsusi komitə yaradıldı və ona rəhbərlik M.Qorbaçovun xüsusi nümayəndəsi A.Volskiyə tapşırıldı. Onun vilayətə rəhbərlik etdiyi dövrdə Xankəndidən 12 min azərbaycanlı qovuldu. Bütün bunlara qarşı nə mərkəz, nə də respublika rəhbərliyi tərəfindən heç bir qətiyyətli addım atılmadı. Bu baxımdan, A.Volskinin rəhbər təyin edildiyi Xüsusi İdarəetmə Ko-

mitəsinin (XİK, 12 yanvar-28 noyabr 1989-cu il) fəaliyyəti uğursuzluqla nəticələndi.

1989-cu il dekabrın 1-də Ermənistan SSR Ali Soveti "Ermənistan SSR-in və Dağlıq Qarabağın yenidən birləşməsi haqqında" görünməmiş bir qərar qəbul etdi. Bu qərarla Ermənistan Azərbaycana qarşı ərazi iddialarını rəsmən elan etdi və bunu Dağlıq Qarabağ müharibəsinin başlanğıcı hesab etmək olardı. Bu qərar Azərbaycanla Ermənistan arasında soyuq müharibənin genişlənməsinə və buna müvafiq surətdə təcavüzkarlara kütləvi nifrətin güclənməsinə səbəb olmaqla xalqlar arasında münasibətlərdə çox ağır nəticələrə gətirib çıxardı.

1990-cı ilin əvvəlində Ermənistandakı silahlı qüvvələr münaqişə bölgəsindən tamamilə uzaq bölgədə fəaliyyətlərini genişləndirdilər. SSRİ Müdafiə Nazirliyi 7-ci ordusunun köməyi ilə Naxçıvana hücum edərək Naxçıvan Muxtar Respublikası Şərur rayonunun Kərki kəndini işğal etdilər. Sədərək qəsəbəsinə genişmiqyaslı hücumu keçən ermənilərin qarşısını almaq üçün heç bir hərbi gücə malik olmayan Naxçıvan MSSR beynəlxalq sənədlərə əsaslanan addım atmağa məcbur oldu. 19 yanvar 1990-cı il tarixdə Naxçıvan MSSR Ali Soveti "Naxçıvan MSSR-də yaranmış ictimai-siyasi vəziyyət haqqında" qərar qəbul etdi. Qərar "muxtar respublikanın ərazi bütövlüyü və vətəndaşlarının həyatı təhlükə qarşısında qaldığı, Qars müqaviləsinin şərtləri kobud surətdə pozulduğu" əsas gətirilərək Naxçıvan MSSR-in SSRİ tərkibindən çıxaraq özünü müstəqil respublika elan etdiyi yer almışdı.

Sonradan, yanvarın 27-də Azərbaycan SSR Ali Soveti "Naxçıvan MSSR-də ictimai-siyasi vəziyyət haqqında "Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin 1990-cı il 19 yanvar tarixli qərarının Azərbaycan SSR Konstitusiyasına uyğun olmaması barəsində" qərar çıxarsa da, Naxçıvan rəhbərliyinin atdığı həmin addım o vəziyyət üçün ən münasib addım idi. Çünki məhz bu qərardan sonra 1921-ci il Moskva və Qars müqavilələri ilə qarantorluq hüququna malik Türkiyə Respublikası Naxçıvanla sərhədə qoşun yerit-

məyə məcbur qalmış və erməni silahlı qüvvələri hücumları dayandırmışdı.

Bu arada Ermənistanın Dağlıq Qarabağı ilhaq prosesi davam edirdi. 9 yanvar 1990-cı ildə Ermənistan Ali Sovetinin sessiyasında DQMV-nin sosial-iqtisadi inkişaf planı respublikanın 1990-cı il üçün planına daxil edildi. 1990-cı il mayın 20-də DQMV-də Ermənistan SSR Ali Sovetinin DQMV-dən olan deputatlarının seçkisi keçirildi. Bütün bu hadisələr Ermənistanın işğalçılıq siyasətinin təzahürü idi.

1990-cı ilin may ayında Ermənistanda keçirilən parlament seçkilərində Levon Ter-Petrosyanın lideri olduğu Erməni Ümummilli Hərəkatı qalib gəldi. Separatçılıq və ilhaqçılıq şüarları ilə hakimiyyətə gələn yeni qüvvələr hələ SSRİ-nin tərkibində olmalarına baxmayaraq, öz ordularını yaratmağa başladılar və bu işə təcavüzkarlığa hazırlıq idi. Yəni artıq Ermənistanda problemlərin zor işlətməklə həll edilməsi üsullarını təbliğ edən militokrat etnokratiya hakimiyyətə gəlmişdi.

Bundan sonra regionda terrorçuluq və işğalçılıq siyasəti daha da genişlənməyə başladı. Sovet Ordusunun hərbi dəstəyinə arxalanan erməni silahlı birləşmələri Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin azərbaycanlılar məskunlaşmış yaşayış məntəqələrinə və müxtəlif nəqliyyat vasitələrinə hücumları daha da artdı.

1991-ci il avqustun 30-da Azərbaycan SSR Ali Soveti "Dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi haqqında" bəyanat qəbul etdi, oktyabrın 18-də isə "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında" Konstitusiyaya aktı qəbul olundu.

2 sentyabr 1991-ci il tarixində DQMV-nin ərazisi və Azərbaycan SSR-in Şaumyan (kənd) rayonunun daxil olduğu "Dağlıq Qarabağ Respublikası"nın yaradıldığı elan edildi.

Bu addıma cavab olaraq 1991-ci il noyabrın 23-də Azərbaycan Dağlıq Qarabağın muxtariyyət statusunu ləğv etdi. Lakin Qorbaçovun son əməli olan "SSRİ Dövlət Şurası" 1991-ci il noyabrın 27-də Azərbaycanın həmin qərarının Konstitusiyaya zidd olduğunu elan etdi.

1991-ci ilin sonlarında SSRİ-nin dağılması ilə keçmiş sovet məkanında yeni geosiyasi şərait yarandı. 1991-ci il dekabrın 10-da "DQR"-də erməni icmasının müstəqilliyi barədə əvvəlcədən proqramlaşdırılmış referendum keçirildi. Əslində belə bir referendumun keçirilməsinin özü qanunsuz idi. Belə ki, erməni tərəfi SSRİ-nin 3 aprel 1990-cı il tarixli "Sovet respublikasının SSRİ-dən ayrılma məsələlərinin həlli uzun prosedur" barədə qanununa istinad edirdi. Öz müqəddəratını təyinetmənin təkcə xalqlara deyil, eləcə də mütləq mənada (müvafiq dövlətdən ayrılma da daxil olmaqla) etnik azlıqlara da aid olmasını dəstəkləyən leninist prinsipə əsaslanan bu qanunun 3-cü maddəsində Sovet İttifaqının daxilindəki muxtar vilayətlər üçün də öz müqəddəratını təyinetmə hüququ nəzərdə tutulurdu. Lakin ermənilərin bu referendumun legitimliyi beynəlxalq hüquqda heç bir əsası yox idi. Belə ki, erməni tərəfinin məsələ ilə əlaqədar daim unuduğu bir fakt vardı. Referendum keçiriləndə Azərbaycan Respublikası artıq müstəqil dövlət idi. Yəni adıçəkilən qanunun müddəaları müstəqil Azərbaycan Respublikasına və onun ərazisinə şamil oluna bilməzdi.

Buna baxmayaraq, 1992-ci il yanvarın 6-da "Dağlıq Qarabağ Respublikası"nın müstəqilliyi elan edildi. Erməni separatçılar bu qərarı qəbul etməklə soyuq müharibəni heç bir günahı olmayan azərbaycanlıların və İrəvanın təcavüzkar xülyələrinin girovlarına çevrilmiş ermənilərin kütləvi şəkildə həlak olmasına gətirib çıxaran əsl müharibəyə çevirdilər. Ermənistan Rusiyanın dəstəyi ilə faktiki olaraq Azərbaycana qarşı açıq və ədalətsiz müharibəyə başladı. Ermənistanın hərbi birləşmələri Azərbaycanın sərhədlərini pozub Qarabağa daxil oldu və Dağlıq Qarabağın erməni separatçıları-terrorçuları ilə birləşərək Azərbaycan torpaqlarının işğalına başladılar. Bu işdə aparıcı hərbi güc isə Rusiyanın hərbi batalyonları idi.

§ 11.5. Mübahisəli regionda tərəflərin fəaliyyəti

Ermənistan hələ müstəqillik əldə etməmişdən öncə qeyri-qanuni olaraq milli ordu yaratmasına baxmayaraq, Azərbaycan respublikasına rəhbərlik edən A. Mütəllibov ermənilərin silahlanmalarına cavab olaraq heç bir addım atmırdı. Yalnız Daxili İşlər Nazirliyi tərkibində yaradılan Xüsusi Təyinatlı Milis Dəstəsi münəqişə regionunda yaşayış məntəqələrini qorumaqla məşğul idi. 18 oktyabr 1991-ci ildə elan edilmiş müstəqillikdən sonra da ordu yaradılmasına müqavimət göstərən A.Mütəllibov saxta yolla seçilsə də, prezident idi, lakin prezident kimi vəzifələrini icra edə bilmirdi. Onun komandasında milli təəssübkeşlik hissindən məhrum olmayan şəxslərin səyi ilə hələlik Dağlıq Qarabağdakı vəziyyətə nəzarət etmək mümkün olurdu.

Lakin 1991-ci il noyabr ayının 20-də Xocavənd rayonunun Qarakənd kəndi yaxınlığında erməni terrorçuları Azərbaycan, Rusiya və Qazaxıstanı təmsil edən bir qrup yüksək vəzifəli dövlət məmuru və jurnalisti aparan "Mİ-8" vertolyotunu gülləbaran etdilər. Nəticədə 22 nəfər tanınmış dövlət, ictimai və hərbi xadim qətlə yetirildi.

Həmin dövlət xadimlərinin olduğu vertolyotun vurulması A.Mütəllibov komandasını tamamilə iflic vəziyyətə saldı. Nəinki Dağlıq Qarabağa, hətta respublikaya da nəzərəti itirən A.Mütəllibov hakimiyyəti üçün 1992-ci ilin fevralında baş verən hadisə əsl son oldu.

Bundan öncə, 1992-ci il yanvarın 25-də Şuşa rayonunun Daşaltı kəndində 1992-ci ildə faciə baş verdi. Şuşa ilə əlaqənin tam kəsilməsinin qarşısını almaq, Ağdamdan Şuşaya olan yeganə yolu – Laçın yolunu Daşaltı kəndini zəbt etməklə atəş altında saxlayan ermənilərin hücumlarının qarşısını almaq üçün 1992-ci il yanvarın 25-də axşam başlayan əməliyyat 26-da axşam saatlarında uğursuzluqla başa çatdı. Əməliyyatda o vaxt yenicə yaranan Azərbaycan ordusunun könüllülərdən ibarət 3 bölüyü və Şuşa şəhərinin özünümüdafiə taborunun döyüşçüləri iştirak edirdi. Taktiki səhvlər, qruplar arasında rabitə əlaqəsinin

olmaması, əməliyyat sirtinin yayılması Daşaltıya daxil olan Azərbaycan bölmələri düşmənin pusqusuna düşməsinə səbəb oldu. Təxminən 150 azərbaycanlı hərbiçinin iştirak etdiyi əməliyyatda 70-ə yaxın hərbiçi həlak oldu, 55 nəfər itkin düşdü, 9 nəfər isə əsir götürüldü.

1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Ermənistan silahlı qüvvələri, Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ərazisindəki erməni silahlı dəstələri, keçmiş SSRİ-nin Xankəndidə yerləşən 366-cı motoratıcı alayının şəxsi heyətinin və texnikasının bilavasitə iştirakı ilə Xankəndi ilə Əsgəran arasında yerləşən Xocalı şəhərini zəbt etdilər. Xocalının işğalı zamanı bir gecədə dinc əhəlidən 613 nəfər, o cümlədən 63 uşaq, 106 qadın, 70 qoca qətlə yetirildi.

1992-ci ilin aprel ayının 8-də erməni işğalçıları Kəlbəcərin Ağdaban kəndinə hücum edərək 67 nəfəri qətl etmiş, 17 kənd sakinini diri-diri yandırmışdı.

7 may 1992-ci il tarixdə Ermənistan və Azərbaycan dövlət başçılarının münəqişənin nizamlanması ilə əlaqədar İranın vasitəçiliyi ilə Tehrandə görüşü keçirildi. Görüşün sonunda dövlət başçıları atəşkəslə bağlı kommunike imzaladılar. Bu kommunike imzalanandan dərhal sonra Dağlıq Qarabağdakı ən strateji və azərbaycanlıların kompakt yaşaması baxımından mühüm əhəmiyyətə malik şəhəri Şuşa hücumu məruz qaldı. 8 may 1992-ci ildə erməni hərbi birləşmələri tərəfindən Şuşa şəhərinin işğal edilməsi onların Dağlıq Qarabağ bölgəsi ilə Ermənistan arasında quru yolu ilə əlaqə yaratması məqsədlərini həyata keçirməsinə fürsət verdi.

Bu hadisədən dərhal sonra, mart ayında istefa vermiş, eks-prezident tərəfdarları aktivləşərək A.Mütəllibovun təkrar hakimiyyətə gətirilməsinə cəhd etdilər. Hətta parlamentə gətirib, onu yənidən prezident elan etdilər. Lakin artıq respublikada yaranmış hakimiyyət boşluğundan istifadə edərək Bakıda nəzarəti ələ keçirmiş qüvvələr bu cəhdin qarşısını aldılar. Kütləni parlament binasına yönəldən Xalq Cəhhəsinin rəhbərliyindəki həmin qüvvələr A.Mütəllibovu devirərək bu dəfə hakimiyyəti tamamilə ələ keçirdilər.

Münaqişənin nizamlanması ilə bağlı müxtəlif səviyyələrdə danışıqların davam etdiyi və Bakıda dövlət çeviriliş baş verdiyi bir vaxtda, 1992-ci il may ayının 16-dan 17-nə keçən gecə Şuşa şəhərinin Türşsu deyilən ərazisindən və Ermənistanın Gorus rayonu istiqamətindən hücumla keçən Ermənistan ordusu Dağlıq Qarabağ daxil olmayan Laçın şəhərini işğal etdi. Müşahidəçilərin qənaətinə görə, rayonun işğalını reallaşdıran qüvvələrin böyük hissəsi Dağlıq Qarabağ ərazisindən deyil, birbaşa Ermənistan Respublikası tərəfdən – Laçın dəhlizi vasitəsilə daxil olmuşdu.

Həmin ilin iyun ayında keçirilən prezident seçkilərində Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin lideri Əbülfəz Elçibəy prezident elan olundu. Yeni hakimiyyət ilk öncə müvəqqəti də olsa münaqişəni dayandırmaq və güclü ordu yaratmağa başlamaqdansa, dərhal döyüslərə rəvac verdi. Çünki 1992-ci ilə qədər Ermənistan Respublikasının milli ordusu var ikən Azərbaycan hakimiyyətinin milli ordu işinə soyuq baxması nəticəsində ermənilər Azərbaycan torpaqlarının 5%-ni işğal etmişdilər. Əsasən könüllülərdən ibarət silahlı qüvvələrə malik Azərbaycan Ordusu bu işğalın qarşısında müəyyən uğurlar əldə etdi. Laçının işğalından sonra hücumla keçən Azərbaycan silahlı qüvvələri Laçın dəhlizini geri qaytara bilməsələr də, işğal edilmiş torpaqların 3,5%-ni – 12 iyun 1992-ci il tarixində Dağlıq Qarabağ daxil olmayan Şaumyan (kənd) rayonunu, 7 iyul 1992-ci il tarixdə isə DQ-nin tərkibində olmuş Ağdərə rayonunu azad etdilər.

Azərbaycan hakimiyyəti bu vəziyyətdə daha bir səhv addım atdı. Uğuru davam etdirib problemi birdəfəlik həll etməkdənsə, məğlub tərəfin sülh danışıqları təklifinə aldı. Sentyabr ayının 19-da Ermənistan və Azərbaycan müdafiə nazirləri Rusiyanın Soçi şəhərində hərbi əməliyyatların dayandırılması ilə bağlı razılaşma əldə etdilər. Həmin il dekabr ayında bu razılaşmanı pozan Ermənistan tərəfi Azərbaycan Respublikasının Zəngilan rayonunun 8 kəndini işğal etdi.

§ 11.6. Böyük dövlətlərin və onların müttəfiqlərinin lokal münaqişələrə müdaxiləsi

19 iyul 1989-cu il tarixində ABŞ Senatı "Sovet Ermənistanı xalqının arzusuna uyğun olaraq, Dağlıq Qarabağa dair mübahisənin sülh yolu ilə tənzimlənməsinə ABŞ-ın köməyi haqqında" qətnamə qəbul etdi. Həmin ilin 19 noyabrında ABŞ Senatı "Sovet İttifaqı ilə ikitərəfli diskussiyaların gedişində Dağlıq Qarabağ ətrafında münaqişənin ədalətli, həqiqətən bu vilayətin xalqının baxışlarını əks etdirən tənzimlənməsinə kömək etmək" arzusunda olduğunu bəyan etdi.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdiyi ilk dövrdə ən böyük zərbəni də məhz ABŞ Konqresindən aldı. Belə ki, işğalçılıq siyasəti yürüdən Ermənistanın əvəzinə yenidən müstəqillik əldə etmiş Azərbaycan cəzalandırıldı. Konqresin qəbul etdiyi "907-ci düzəliş"lə ABŞ dövlətinin birbaşa Azərbaycana humanitar yardım etməsinə qadağa qoyuldu.

SSRİ-də də ermənilər həm dövlət, həm də digər səviyyələrdə müdafiə olunurdu. Belə ki, yeni yaranmaqda olan hüquq müdafiə hərəkatı, xüsusən "Memorial" təşkilatı erməni separatçılarını birmənalı şəkildə müdafiə edirdi. Digər tərəfdən, M.Qorbaçov hakimiyyəti də SSRİ dağılana qədər Ermənistanın tərəfində dayanmış, həmişə Azərbaycanın ziddinə addımı atmağa çalışmışdı. Dağlıq Qarabağ üzrə yaradılan komitənin fəaliyyəti də bu bölgəni Azərbaycan qoparmaq, ermənilərin silahlandırılmasına göz yummaqdan ibarət oldu.

SSRİ-nin dağılması ərəfəsində isə təşəbbüsü əldən verməyən Rusiya Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində vasitəçi kimi ortaya çıxdı. Belə ki, 23 sentyabr 1991-ci tarixdə Ermənistan və Azərbaycan prezidentlərinin Rusiyanın Jeleznovodsk şəhərində Rusiya və Qazaxıstan prezidentlərinin vasitəçiliyi ilə görüşü keçirildi. Görüş zamanı prezidentlər münaqişənin sülh yolu ilə həlli barədə razılığa gəldilər.

Lakin bu vasitəçiliyin aqibəti uğursuz oldu. Əldə olunmuş razılaşmaya baxmayaraq, erməni hərbi birləşmələri Xocavənd və Hadrut rayonları ərazisində azərbaycanlı əhaliyə qarşı kütləvi hücumlara başladılar. Nəticədə bu rayonların azərbaycanlılar yaşayan kəndlərinin əksəriyyəti işğal olundu, azərbaycanlı əhali isə güclə öz torpaqlarını tərk etmək məcburiyyəti qarşısında qaldı.

Rusların erməniləri hərbi-siyasi cəhətdən dəstəkləməsi SSRİ dağıldıqdan sonra da davam etdi. Strateji cəhətdən böyük əhəmiyyətə malik, Dağlıq Qarabağdakı yeganə hava limanının yerləşdiyi Xocalı şəhərinin alınmasında Rusiyaya məxsus 366-cı motoatıcı alay iştirak etmişdi. Xocalıya hücumda mayor Seyran Ohanyanın (hazırda Ermənistanın müdafiə naziridir) komandanlığı altında 366-cı alayın 2-ci batalyonu, Yevgeni Nabokixinin komandası altında 3-cü batalyonu, 1 sayılı batalyonun qərargah rəisi Valeri Çitçyan və alayda xidmət edən 50-dən artıq erməni zabit və proporsik iştirak etmişdi.

Şəhər əhalisinin bir hissəsi zorakılıqdan qaçıb qurtarmaq istəyərkən əvvəlcədən düzəldilmiş pusqularda qətlə yetirilmişdi. Rusiyanın "Memorial" hüquq-müdafiə mərkəzinin məlumatına əsasən, dörd gün ərzində Ağdama Xocalıda qətlə yetirilmiş 200 azərbaycanlının meyiti gətirilmiş, onlarla meyitin təhqirə məruz qalması faktı aşkar edilmişdi. Hücum zamanı Xocalıda istifadəsi qadağan olunmuş 5,45 kalibrli patronlardan və kimyəvi silahlardan istifadə olunmuşdu.

Rusların ermənilərə hərbi yardımını təkcə Xocalı soyqırımı ilə məhdudlaşmayıb. SSRİ dağıldıqdan sonra ittifaq tabeli hərbi hissələrin bütün silah və sursatı respublikaların əksəriyyətindən çıxarıldığı Ermənistanda bu respublikanın hərbi qüvvələrinə bağışlandı. Üstəlik münaqişənin lap əvvəlindən burada yerləşən rus hərbi bazalarından vaxtaşırı olaraq hərbi texnika əldə edilərək müharibədə istifadə olunmuşdu.

Rusiya münaqişənin bütün dövrlərində Ermənistanın yanında olub. Bununla yanaşı, B.Yeltsinin hakimiyyətinə təsadüf edən 1994-1996-cı ildə 1 milyard dollarlıq silah-sursat dövrün müdafiə

naziri Pavel Qraqovun rəsmi imzası ilə Ermənistana rəhbərliyinə hədiyyə edilmişdi.

Hazırda Cənubi Qafqazda Rusiyanın hərbi bazası olan yeganə dövlət də Ermənistandır. İki ölkə prezidentləri arasında 2010-cu ilin avqustunda imzalanan sazişə görə Rusiya hərbi bazası bundan sonrakı 49 il müddətində bu respublikanın ərazisində qalacaq.

Rusiyanın açıq dəstəyini alan Ermənistan bəzən bütün dünya və region dövlətləri qarşısında özünüifşadan da çəkinmir. Belə ki, 1995-ci ildə MDB-nin üzvü olan dövlətlərin başçıları "Müstəqil Dövlətlər Birliyində sülhün və sabitliyin qorunub saxlanması barədə" Memorandum imzalayarkən Ermənistan həmin sənədin 7-ci və 8-ci bəndlərini qəbul etməkdən boyun qaçırdı. Həmin bəndlərdə deyilirdi ki, "Üzv dövlətlər öz ərazilərində separatizmin, millətçiliyin, şovinizmin və faşizmin hər hansı təzahürlərinin qarşısını almaq üçün tədbirlər görəcəklər", onlar həmçinin "başqa üzv dövlətlərin ərazisində separatçı hərəkatları və separatçı rejimləri dəstəkləməməyi, onlara iqtisadi, maliyyə hərbi və başqa kömək göstərməməyi öhdəyə götürürlər".

Ümumilikdə 1994-cü ilin mayına qədər davam edən silahlı münaqişə dövründə Ermənistana silah-sursat əldə olunması üçün dünyanın aparıcı xarici dövlətlərindən leqal və qeyri-leqal yollarla maliyyə və digər dəstək göstərilmişdi. Rusiya başda olmaqla Livan və Suriya kimi bir çox region ölkələrində muzdlular qismində canlı qüvvə ilə təminat həyata keçirilmişdi.

Azərbaycan hakimiyyətinin yüksək səviyyədə açıqlamalardan da məlum olur ki, hələ münaqişənin ilk vaxtlarından hazırda ATƏT Minsk qrupuna rəhbərlik edən ölkələr – ABŞ, Fransa və Rusiya Federasiyası Ermənistana yardım göstəriblər. Qeyd olunduğu kimi, onların başında Rusiya durur. Fransadan fərqli olaraq Rusiya hərbi-siyasi, iqtisadi dəstəyi tam açıq şəkildə edir.

Ermənistana, birbaşa Dağlıq Qarabağa hər hansı vasitəçi dövlətin yardım göstərməsi də münaqişənin həll olunması prosesində acınaqalılıq faktlardan biridir. Azərbaycan tərəfinin dəfələrlə etirazına baxmayaraq, ABŞ Konqresi hər il Dağlıq Qara-

bağa humanitar yardım üçün milyonlarla dollar vəsait ayırır. Bu vəsaitin nəzarətsiz bölgədə hara və nəyə xərclənməsinə heç kimi nəzarət etmir.

Fransaya gəlincə, bu ölkədə güclü erməni diasporu var. Bu səbəbdən ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrlərindən birinin Fransa olması ermənilərin marağındadır. Belə ki, hələ münaqişənin əvvəlindən Fransanın Ermənistanı yardımlar etməsinə dair yetərli qədər dəlil-sübutlar var. Hələ dekabr 1988-ci ildə Ermənistanda baş vermiş zəlzələ zamanı bu Ermənistanı, dolayısı yolla Dağlıq Qarabağdakı qüvvələri silahlandırmağa başlamışdılar. Erməni lobbisi həmin vaxt humanitar yardım adı altında göndərdiyi təyyarələrdə əslində, silah daşıyırdılar. Çox keçmədi ki, Qarabağda başlayan döyüşlərdə bu silahlardan istifadə olunduğu ortaya çıxdı. Bundan başqa, müharibə dövründə Fransa hökumətinin Ermənistanı yardımını böyük rol oynayırdı. Həmin proses indi də davam edir. Məsələn, Ermənistan hərbi hava qüvvələrini gücləndirmək üçün Fransadan "Miraj" bombardmançı təyyarələri alır.

İrənin Ermənistanı iqtisadi, siyasi və hərbi sahədə yardımlar etdiyini də inkar etmək olmaz. Rəsmi Tehranın bütün sahələrdə əməkdaşlıq məsələsində Ermənistanı Azərbaycandan daha çox üstünlük verməsi bunu sübut edir. İran tərəfi bunun səbəblərini müxtəlif cür izah etsə də, son nəticədə Ermənistanın son 20 ildə mövcudluğu Rusiyadan sonra İran kimi regionun böyük dövlətinin dəstəyinə arxalanmasından asılı olub.

Ermənistandan fərqli olaraq Azərbaycana region ölkələrindən heç biri birbaşa hərbi yardım göstərməyib, yalnız bəzi ölkələrlə hərbi sahədə əməkdaşlıqla bağlı razılaşmaları olub. Azərbaycan həm silahlanma, həm də digər sahələrdə maddi cəhətdən yalnız öz daxili resurslarına arxalanıb.

Dünyanın aparıcı dövlətlərinin və beynəlxalq təşkilatlarının Ermənistanın hərəkətlərinə qiymət verməməsi, bir sıra dövlətlərin isə birbaşa yardım göstərməsi BMT Təhlükəsizlik Şurası münaqişənin tezliklə, sülh yolu ilə həlli, işğal olunmuş ərazilərin azad edilməsi, qaçqın və məcburi köçkünlərin doğma yurdlarına

qaytarılması haqqında 1993-cü ildə 822, 853, 874, 884 sayılı qətnamələrinin Ermənistan tərəfindən qəbul edilməməsinə şərait yaradır.

§ 11.7. Hərbi-strateji amillər

Azərbaycan hakimiyyətinin daxilindəki qarşıdurmalar xaricdən yardım alan Ermənistanın yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək 1992-ci ilin yayında azad olunmuş torpaqların geri qaytarılması cəhdlərinə imkan yaratdı. 1993-cü ilin əvvəlində Ermənistan silahlıları Dağlıq Qarabağın şimalında bəzi əraziləri yenidən ələ keçirdi. Bu əməliyyatlar fevral-mart aylarında da davam edərək yenidən Dağlıq Qarabağın kənarına çıxdı. 1993-cü il aprel ayının əvvəlində erməni hərbi birləşmələri tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Kəlbəcər rayonu işğal olundu.

Aprel ayının 6-da BMT Təhlükəsizlik Şurasının sədri Kəlbəcər rayonunun işğalını pisləyən bəyanat verdi. Aprel ayının 15-də isə Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi münafiqənin kəskinləşməsi ilə bağlı bəyannamə ilə çıxış etdi. Ayının 25-29-da İslam Konfransı Təşkilatı Azərbaycan Respublikasının ərazilərinin işğalını pisləyən qətnamə qəbul etdi. Aprel ayının 30-da isə BMT Təhlükəsizlik Şurası Azərbaycan Respublikasının Kəlbəcər və digər işğal olunmuş rayonlarından bütün işğalçı qüvvələrin dərhal çıxarılması tələbini özündə əks etdirən 822 sayılı Qətnamə qəbul etdi.

Həmin ilin may və iyun aylarında Azərbaycan Respublikası daxilində siyasi böhran daxildə silahlı münaqişəyə səbəb oldu. Polkovnik Surət Hüseynovun Gəncədə qiyam qaldırması Xalq Cəbhəsinin hakimiyyətinə son qoydu.

Azərbaycan SSR-in və SSRİ-nin keçmiş rəhbərlərindən olan təcrübəli dövlət xadimi Heydər Əliyevin 15 iyun 1993-cü il tarixində Azərbaycanda hakimiyyətə gəlməsi Dağlıq Qarabağ münaqişəsində yeni bir səhifə açdı. 1993-cü ildə Heydər Əliyevə obyektiv və subyektiv səbəblərdən yaranmış mürəkkəb şərait miras qalmışdı. H.Əliyev 1993-cü ilin payızında keçirilən prezident seç-

kilərindən sonra Dağlıq Qarabağ probleminin həllində daxili və xarici siyasət amillərinin bütün kompleksinin nəzərə alan mövqeyini ortaya qoydu. Döyüş qabiliyyətli nizami ordu formalaşdırılması, sabit hakimiyyət qurumlarının yaradılması, iqtisadiyyatın bərpa və iqtisadi islahatların keçirilməsi, xarici əlaqələrin genişləndirilməsi, neft müqaviləsinin bağlanması və bu tədbirlərin nəticəsi kimi milli maraqların həyata keçirilməsi bu siyasətin əsasını təşkil edirdi.

Buna qədər isə cəbhə bölgəsində ermənilərin hücumu ara vermirdi. 1993-cü il iyul ayının 23-də erməni hərbi birləşmələri Azərbaycan Respublikasının Ağdam rayonunu işğal etdilər. İyul ayının 29-da BMT Təhlükəsizlik Şurası işğalçı qüvvələrin qeyd-şərtsiz və dərhal işğal olunmuş Ağdam və digər ərazilərdən çıxarılması tələbini özündə əks etdirən 853 sayılı Qətnamə qəbul etdi.

Avqust ayının 18-də isə BMT Təhlükəsizlik Şurasının sədri müvafiq tələbləri özündə əks etdirən bəyanatla çıxış etdi. BMT və ATƏT-in xəbərdarlıqlarına baxmayaraq, avqust ayının 23-26-da Füzuli və Cəbrayıl, həmin ayın 31-də isə Qubadlı rayonu Ermənistan hərbi qüvvələri tərəfindən işğal olundu. Oktyabr ayının 14-də BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası işğalçı qüvvələrin zəbt olunmuş ərazilərdən çıxarılması tələbini özündə ifadə edən növbəti, 874 sayılı Qətnamə qəbul etdi.

Oktyabr ayının 28-i-noyabr ayının 1-i aralığında Horadiz qəsəbəsi və Zəngilan şəhəri işğal edildi. Noyabr ayının 11-də işğal olunmuş ərazilərin dərhal azad olunması tələbini əks etdirən BMT Təhlükəsizlik Şurasının növbəti, 884 sayılı Qətnaməsi qəbul edildi.

1994-cü il yanvar ayının 10-11-də Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı üzv Dövlət və Hökumət başçıları tərəfindən ərazi əldə edilməsində güc istifadəsini pisləyən, həmçinin regionda sülh və sabitliyin bərqərar edilməsi, əməkdaşlığın inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın suverenliyi, müstəqilliyi və ərazi bütövlüyünə hörməti ifadə edən bəyannamə qəbul edildi.

Bundan öncə Azərbaycanın yeni prezidentinin söyləri ilə 1993-cü ilin noyabr ayında Ermənistan hərbi birləşmələrinin Araz çayı boyunca Beyləqana doğru hücumunu dayandıran Azərbaycan Silahlı Qüvvələri 5 yanvar 1994-cü il tarixində Araz çayı sahilindəki Bala Bəhmənlı və Əhmədbəyli kəndlərindən iki istiqamətdə – Araz çayı boyunca Horadiz qəsəbəsi və şimala – Kürdmahmudlu, Qaraxanbəyli kəndləri istiqamətində əks-hücumla başladı. Yanvarın 5-dən 6-a keçən gecə Füzuli rayonunun ən böyük yaşayış məntəqəsi olan Böyük Bəhmənlı kəndi azad edildi. Ermənilər bu kənddə 5-dən artıq zirehli texnika, onlarla canlı qüvvə itirdi.

Bir gün sonra Horadiz qəsəbəsi azad edildi. Horadiz əməliyyatında Müdafiə Nazirliyinin motaatıcı briqadaları ilə yanaşı, Daxili Qoşunlar, Sərhəd Qoşunlarının qüvvələri, Xüsusi Təyinatlı Polis Dəstəsi, xüsusi təyinatlı "A" qrupu, Füzuli və Qubadlı rayon polis şöbələrinin əməkdaşları, könüllü taborlar iştirak edirdi. Əməliyyat nəticəsində Füzuli rayonunun 18 kəndi və Horadiz qəsəbəsi, həmçinin Cəbrayıl rayonunun Çocuq Mərcanlı kəndi geri alındı.

Azərbaycan ordusunun əks-hücumu nəticəsində əldə edilən uğurlar Ermənistan və onun arxasında duran xarici dövlətləri təşvişə saldı. Bunun nəticəsi olaraq Rusiyanın böyük fəallığı ilə tərəflər arasında danışıqlara start verildi. MDB Parlamentlərarası Məclisinin təşəbbüsü ilə keçirilən görüşlərin nəticəsi olaraq 12 may 1994-cü il tarixində Qırğızistanın paytaxtı Bişkekdə atəşkəsin əldə olunmasına dair protokol imzalandı. Atəşkəs sazişindən artıq 17 il-dən çox keçir. Bu müddət ərzində cəbhə bölgəsində baş verən atışma hallarından başqa hər hansı genişmiqyaslı əməliyyatlar baş verməyib.

1988-1993-cü illərdə Ermənistan tərəfindən Dağlıq Qarabağ, eləcə də ona bitişik olan 7 rayonun (Ağdam, Füzuli, Laçın, Qubadlı, Cəbrayıl, Zəngilan və Kəlbəcər) ərazisi işğal olundu. Bu hərbi təcavüz nəticəsində Azərbaycan ərazilərinin 20 faizi işğal edilmiş, 20 mindən çox insan qətlə yetirilmiş, 50 mindən artıq adam yaralanmış və şikəst olmuşdur. Bir milyondan artıq insan qaçqın və məcburi köçkün şəraitində yaşamaqdadır.

Ermənistanın 1988-1993-cü illərdə işğal etdiyi Azərbaycan əraziləri:

Dağlıq Qarabağ: işğal tarixi – 1988-1993-cü illər, ərazisi 4400 km². (Şuşa, Xankəndi, Xocalı, Əsgəran, Xocavənd, Ağdərə, Hadrut);

Laçın rayonu: işğal tarixi – 18 may 1992-ci il, ərazisi – 1875 km²;

Kəlbəcər rayonu: işğal tarixi – 2 aprel 1993-cü il, ərazisi – 1936 km²;

Ağdam rayonu: işğal tarixi – 23 iyul 1993-cü il, ərazisi – 1154 km²;

Cəbrayıl rayonu: işğal tarixi – 23 avqust 1993-cü il, ərazisi – 1050 km²;

Füzuli rayonu: işğal tarixi – 23 avqust 1993-cü il, ərazisi – 1112 km²;

Qubadlı rayonu: işğal tarixi – 31 avqust 1993-cü il, ərazisi – 802 km²;

Zəngilan rayonu: işğal tarixi – 30 oktyabr 1993-cü il, ərazisi – 707 km².

Dağlıq Qarabağın, eləcə də ona bitişik olan 7 rayonun əksər əraziləri ilə yanaşı, Naxçıvan MR-in 2, Tərtər rayonunun 13, Qazax rayonunun isə 6 kəndi işğal altındadır.

§ 11.8. Beynəlxalq sülhməramlı təşkilatların müdaxiləsi (BMT, ATƏT və başqaları)

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həllinə dair vasitəçilik prosesi 1992-ci ilin fevral ayında Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müqaviləsi (ATƏM) çərçivəsində başlayıb. ATƏM-in Xarici İşlər Nazirləri Şurasının Helsinkidə keçirilən 24 mart 1992-ci il tarixli əlavə iclasında Minskdə ATƏM-in himayəsi altında mümkün qədər tez bir zaman ərzində böhranın ATƏM-in prinsip, öhdəlik və müddəaları əsasında sülh yolu ilə həlli istiqamətində danışıqlar üçün forumu təmin edəcək Dağlıq Qarabağa dair konfransın çağırılması qərara alındı.

BMT Təhlükəsizlik Şurası 1993-cü ildə silahlı münaqişənin genişlənməsindən sonra dörd qətnamə qəbul edib. Bu sənədlərdə Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü təsdiq edilmiş və "Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ regionu" ifadəsi qəbul olunmuşdu. Həmin ifadə BMT Baş Assambleyası tərəfindən hər il qəbul edilən "Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ilə Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı arasında əməkdaşlıq" adlı qətnamələrə müntəzəm olaraq daxil edilir.

Ümumiyyətlə, münaqişənin həlli üçün hüquqi və siyasi addımlar beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələri, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT) və digər beynəlxalq təşkilatların müvafiq sənəd və qərarlarına əsaslanır. ATƏT çərçivəsində qəbul olunmuş qərarlar BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələri əsasında danışıqlar prosesinin normativ hüquqi bazası və mexanizmini təşkil edir.

Hələ 1992-ci ildə Helsinkidə keçirilmiş əlavə görüşdə ATƏM-in üzvü olan ölkələrin xarici işlər nazirləri Dağlıq Qarabağda silahlı münaqişənin genişlənməsi ilə əlaqədar narahatlıqlarını bildirmişdilər.

ATƏM-in dövlət və hökumət başçılarının 5-6 dekabr 1994-cü ildə Budapeştdə keçirilən sammitində ATƏM çərçivəsində bütün vasitəçilik səylərinin əlaqələndirilməsi üçün Minsk konfransı həmsədrlik institutunun yaradılması barədə qərar qəbul olundu. Budapeşt sammiti ATƏM-in fəaliyyətdə olan sədrinə silahlı münaqişənin dayandırılması üçün siyasi razılaşmanın əldə olunması məqsədilə danışıqlar aparmaq tapşırığı verdi. Sözügedən siyasi razılaşma münaqişənin nəticələrini aradan qaldırmalı və Minsk konfransının çağırılmasına imkan verməli idi. Sammit həmçinin silahlı münaqişənin dayandırılmasına dair tərəflər arasında saziş əldə edildikdən sonra ATƏM-in çoxmillətli sülhməramlı qüvvələrinin yerləşdirilməsi və sülhyaratma əməliyyatlarını hazırlayan mərkəzi Vyanada olmaqla Yüksək Səviyyəli Planlaşdırma Qrupunun (YSPQ) yaradılması ilə bağlı qərar qəbul etdi. YSPQ 1993-cü

ilin may ayında yaradılan İlkın Əməliyyat Planlaşdırma Qrupunu (İƏPQ) əvəz etdi.

Zirvə toplantısında BMT Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələrinə sadıqlıq təsdiq edildi və Dağlıq Qarabağ münasıqşəsi ilə əlaqədar ATƏM-in fəaliyyətinin gücləndirilməsi barədə qərar qəbul olundu. Eyni zamanda, dövlət və hökumət başçıları ATƏM-in fəaliyyətdə olan sədrinə danışıqların vahid və razılaşıdırılmış bazasını yaratmaq, eləcə də bütün vasitəçilik və danışıq fəaliyyətinin tam əlaqələndirilməsini təmin etmək üçün Minsk konfransının həmsədrələrini təyin etmək barədə tapşırıq verdilər. Dövlət və hökumət başçıları tərəflər silahlı münasıqşənin dayandırılması barədə siyasi razılığa gəldikdən sonra sülhün qorunub saxlanması üçün ATƏM-in çoxmilli qüvvələrini göndərməyə siyasi cəhətdən hazır olduqlarını da bəyan etdilər.

23 mart 1995-ci il tarixində ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədri Minsk prosesinin həmsədrələrinə mandat verdi.

2-3 dekabr 1996-cı il tarixlərində keçirilən ATƏT-in Lissabon sammitində ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrələri və ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədri Dağlıq Qarabağ münasıqşəsinin həllinin əsasını təşkil etməli olan prinsipləri tövsiyə etdi, lakin Ermənistan bu prinsipləri qəbul etmədi və ATƏT-in 54 üzv dövləti arasında bu təklifin əleyhinə səs verən yeganə dövlət oldu. Ermənistan Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təsdiq edən yekun bəyannamənin qəbul edilməsinə mane oldu. Bunun əvəzində sözügedən prinsipləri ehtiva edən bəyanatla ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədri çıxış etməli oldu. Həmin prinsiplər bunlardır:

– Azərbaycan Respublikası və Ermənistan Respublikasının ərazi bütövlüyü;

– Dağlıq Qarabağın öz müqəddəratını təyinetmə hüququna əsaslanan sazişlə müəyyən olunmuş və ona Azərbaycan daxilində ən yüksək özünüidarəetmə statusu verən hüquqi statusu;

– Dağlıq Qarabağ və onun bütün əhalisinin təhlükəsizliyinə, o cümlədən nizamlamanın müddəalarını bütün Tərəflərin yerinə yetirəcəyi ilə bağlı qarşılıqlı öhdəliklərə dair zəmanət.

Lissabon sammitindən sonra 1997-ci ildə Fransa, Rusiya və ABŞ-dan ibarət həmsədrlik institutu yaradıldı (1992-ci ildən Minsk konfransına İtaliya (1992-1993), İsveç (1994), Rusiya (1995) və Finlandiya (1995-1996) sədrlik etmişdilər).

1997-ci ilin aprel ayından etibarən həmsədrlərin bölgəyə səfərləri intensiv xarakter almağa başladı. 1 iyun 1997-ci il tarixində həmsədrlər Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasına dair hərtərəfli saziş layihəsini təqdim etdilər. Həmin layihəyə əsasən, silahlı münaqişə dayandırılmalı və Dağlıq Qarabağın statusuna dair razılaşma əldə edilməli idi. Azərbaycan tərəfinin sözügedən sənədlərin mahiyyəti ilə bağlı konstruktiv məsləhətləşmələrə başlamağa hazır olmasına baxmayaraq, Ermənistan tərəfi təklif olunan yanaşmanı qəti şəkildə rədd etdi.

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Avropa Şurasında da müzakirə olundu. 1997-ci ildə AŞPA "Cənubi Qafqazda münaqişələr haqqında" qətnamə qəbul etmişdi. Həmin qətnamədə bəyan edilir ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin siyasi tənzimlənməsi, xüsusən sərhədlərin toxunulmazlığı və Dağlıq Qarabağ üçün geniş muxtariyyət statusu verilməsi prinsipləri nəzərə alınmaqla tərəflərin danışıqlarının mövzusu olmalıdır.

19-23 sentyabr 1997-ci il tarixlərində həmsədrlər bölgəyə səfərləri zamanı münaqişənin "mərhələli həlli"yə əsaslanan yeni təklif təqdim etdilər. Bu təkliflər ilk mərhələdə 6 rayonun işğaldan azad olunması, ATƏT-in sülhyaratma əməliyyatlarının başlaması, köçkünlərin azad olunmuş ərazilərə qayıtması və münaqişə bölgəsində əsas kommunikasiya vasitələrinin bərpasını nəzərdə tuturdu. İkinci mərhələdə Laçın və Şuşa məsələləri həll olunmalı, Dağlıq Qarabağın statusunun əsas prinsipləri qəbul olunmalı və nəticədə ATƏT-in Minsk konfransı çağırılmalı idi.

1997-ci il sentyabrın 20-24-də ATƏT-in Minsk qrupundan olan vasitəçilər münaqişənin sülh yolu ilə həllinə dair yeni plan təqdim etdilər. Həmin planda göstərilirdi ki, "Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın tərkibində dövlət və ərazi qurumudur".

10 oktyabr 1997-ci il tarixində Strasburqda Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri birgə bəyanatla çıxış edərək, "həmsədrlərin son təkliflərinin Minsk qrupu çərçivəsində danışıqların bərpa edilməsi üçün ümidverici baza" olduğunu bildirdilər. Lakin 1998-ci ilin fevral ayında Levon Ter-Petrosyanın istefası və 1998-ci ilin mart ayında Robert Köçəryanın hakimiyyətə gəlişindən sonra həmsədrlərin bölgəyə növbəti səfəri zamanı Ermənistan rəsmi olaraq münaqişənin "mərhələli" həlli təkliflərinə dair razılığını geri götürdü.

1998-ci ilin noyabr ayında ATƏT-in Minsk qrupu tərəfindən təklif edilən "ümumi dövlət" ideyası Azərbaycan tərəfindən rədd olundu. Bu konsepsiyaya əsasən, Dağlıq Qarabağ respublika formasında dövlət və ərazi vahidi statusu əldə etməli və Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədləri çərçivəsində Azərbaycanla birlikdə ümumi dövlət təşkil etməli idi. Azərbaycan bu təklifləri onun suverenliyinə və Lissabon prinsiplərinə zidd olması səbəbindən rədd etdi. Əslində bu dövrdə Azərbaycanın vasitəçilərin fəaliyyətinə kəskin etirazı başadüşülən idi. Belə ki, hətta 1999-cu ilin noyabr ayında ATƏT-in İstanbul zirvə toplantısında qəbul edilmiş yekun sənədlərində Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü prinsipinə birbaşa istinad yox idi.

Bundan sonra heç bir yeni təklif irəli sürülmədi və Minsk prosesi çıxılmaz vəziyyətə düşdü. Danışıqlar prosesinə təkan vermək üçün 1999-cu ilin aprel ayından etibarən Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri arasında münaqişənin həllinə nail olunması məqsədi ilə birbaşa görüşlər başladı. 1999-cu il aprelin 25-də Azərbaycan Prezidenti H.Əliyev və Ermənistan rəhbəri R.Koçaryan Vaşinqtonda ilk ikitərəfli görüş keçirdilər. 2001-ci il yanvarın 26-da və martın 4-5-də onlar Parisdə, daha sonra, 2001-ci il aprelin 3-7-də Ki-Uestdə görüşdülər.

ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri 2002-ci ilin mart ayında bölgəyə səfərləri zamanı danışıqlar prosesinin Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin xüsusi nümayəndələri səviyyəsində davam etdirilməsi təklifini irəli sürdülər. Bu təklif hər iki dövlət

başçısı tərəfindən qəbul olundu. 13-15 mart və 29-30 iyul 2002-ci il tarixlərində Praqa yaxınlığında hər iki dövlət başçısının xüsusi nümayəndələrinin iki görüşü keçirildi. 2004-cü ildən etibarən "Praqa prosesi" çərçivəsində Azərbaycan və Ermənistan xarici işlər nazirləri arasında birbaşa danışıqlar başladı.

Prezident seçildikdən sonra Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin R.Koçaryanla ilk görüşü 2003-cü il dekabrın 11-də Cenevrədə oldu.

25 yanvar 2005-ci il tarixində Avropa Şurasının Parlament Assambleyası "ATƏT-in Minsk konfransının məşğul olduğu Dağlıq Qarabağ münaqişəsi" adlı 1416 sayılı qətnamə qəbul etdi. Parlament Assambleyası qətnamədə Azərbaycan ərazisinin böyük bir hissəsinin işğal olunduğunu bir daha təsdiq edərək, etnik düşmənçilik və onu müşayiət edən hərbi əməliyyatların çoxlu sayda insanın etnik əsasda qovulmasına və monoetnik ərazilərin yaradılmasına gətirib çıxardığına dair narahatlığını ifadə etdi. Assambleya Avropa Şurasının üzvü olan bir dövlətin digər dövlətin ərazisini işğal etməsinin həmin dövlətin üzvlük öhdəliklərini kobud şəkildə pozması demək olduğunu açıq şəkildə bəyan edərək münaqişə zonasından qaçqın vəziyyətinə düşmüş şəxslərin geri qayıtması hüququnu bir daha təsdiq etdi. Həmin sənəddə Assambleya, həmçinin, BMT Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələrini xatırladaraq, münaqişə tərəfləri onları yerinə yetirməyə, xüsusilə də işğal olunmuş ərazilərdən hərbi qüvvələri çıxarmağa çağırırdı.

2006-cı ildə ATƏT-in Minsk qrupu gələcəkdə Dağlıq Qarabağın statusunun müəyyən olunması üçün referendum keçirilməsini təklif etmiş və ona razılıq verilməsini erməni qoşunlarının Azərbaycanın hazırda işğal edilmiş torpaqlarından çıxarılması ilə əlaqələndirmişdi.

2006-cı ilin may ayında ATƏT-in Minsk qrupunun hazırkı həmsədrlik institutu yaradılan vaxtdan etibarən ilk dəfə olaraq həmsədr ölkələrin xarici işlər nazirlərinin müavinlərindən ibarət birgə missiya bölgəyə səfər etdi. Səfərin məqsədi Dağlıq Qarabağda dair razılıq əldə edilməsi üçün 2006-cı ilin mühüm "imkan pən-

cərəsi" yaratdığını hər iki ölkə prezidentlərinin diqqətinə çatdırmaqdan ibarət idi.

ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrləri 22 iyun 2006-cı il tarixində ATƏT-in Daimi Şurasına məruzə təqdim etdilər. Onlar məsələyə aydınlıq gətirərək bəyan etdilər ki, yanaşmalarının məqsədi münaqişənin bütün aspektlərinin bir mərhələdə həlli deyil. Həmsədrlərin sözlərinə görə, qeyd olunan prinsiplərlə mümkün ən yüksək tərəqqiyə nail olmaq, lakin bəzi ən çətin məsələləri sonraya saxlayaraq danışıqlar aparmaq nəzərdə tutulurdu. Buna baxmayaraq, həmsədrlər bəyan etdilər ki, prezidentlər razılığa gələ bilmədikləri üçün onlar bu prinsiplərin müəyyənləşdirilməsi, ifadə edilməsi və yekunlaşdırılması işində öz yaradıcılıqlarının zirvə nöqtəsinə çatmışlar. Həmsədrlər bildirdilər ki, əgər tərəflər irəli sürülmüş prinsiplərə dair razılığa gələ bilmirsə, onda onları qane edə biləcək alternativ razılaşmaya nail olunması məqsədi ilə birlikdə çalışmalıdırlar. Həmsədrlər hazırkı mərhələdə prezidentlərin yeni görüşlərinə heç bir zərurət görmədiklərini diqqətə çatdırdılar.

Minsk qrupu həmsədrlərinin bəyanatına və danışıqlar prosesi ilə bağlı reallıqları ənənəvi olaraq təhrif etməyə çalışan Ermənistan tərəfinin qeyd olunan bəyanata dair şərtlərinə cavab olaraq, Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi məsələyə aydınlıq gətirərək onu da bildirdi ki, Azərbaycan ərazilərinin davam edən işğalı və etnik təmizləmə şəraitində Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ regionunun hüquqi statusunun müəyyən edilməsi mümkün deyil. Bunun üçün Azərbaycan əraziləri işğaldan azad edilməli, münaqişə zonası demilitarizasiya olunmalı, müvafiq beynəlxalq təhlükəsizlik zəmanəti təmin edilməli və zorla didərgin salınmış azərbaycanlı əhali öz evinə qayıtmalıdır. Azərbaycan tərəfi Dağlıq Qarabağa Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq səviyyədə tanınmış ərazi bütövlüyü çərçivəsində və Konstitusiyasına uyğun olaraq, ən yüksək səviyyəli özünüidarəetmə statusu verməyə hazır olduğunu bir daha bəyan etdi. Xarici İşlər Nazirliyi bölgənin gələcək inkişafını nəzərə alaraq, beynəlxalq təcrübədə mövcud

olan presedentlərə uyğun şəkildə obyektiv şəraitin yaradılması məqsədi ilə münaqişədən əvvəlki etnik tərkibin bərpasından sonra Dağlıq Qarabağın əhalisi üçün iqtisadi və digər stimulların yaradılmasını nəzərdən keçirməyə hazır olduğunu diqqətə çatdırdı. Bununla yanaşı, XİN bölgədə ədalətli və daimi sülhün əldə olunması üçün Azərbaycanın danışıqların davam etdirilməsinin tərəfdarı olduğunu bir daha bəyan etdi.

13 iyul 2007-ci il tarixində ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrləri 9 iyun 2007-ci il tarixində Prezident İlham Əliyev və Robert Kõçeryan arasında Sankt-Peterburqda keçirilən görüşdən sonra münaqişənin həlli prosesində yaranmış vəziyyəti qiymətləndirən bəyanat yaydılar. Həmsədrlər bəyan etdilər ki, prezidentlərin görüşü zamanı, əsas etibarilə münaqişənin sülh yolu ilə həllinin "əsas prinsiplər"inə dair razılığa gəlməyə bağlı məhdud sayda əngəllər müzakirə edilmiş və tərəflər mövqə fərqləri səbəbindən razılığa gələ bilməmişlər. Həmsədrlər bəyanatlarında Azərbaycan və Ermənistanın bir qrup ziyalisinin Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ regionuna, eləcə də Bakı və Yerevana birgə səfər təşəbbüsünə toxunaraq, onu bəyəndiklərini və yüksək qiymətləndirdiklərini qeyd edərək bu təşəbbüsü "ilk etimadyaratma addımı" adlandırdılar.

2 noyabr 2008-ci il tarixində Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya prezidentləri Moskvada bəyannamə imzaladılar. Bəyannamədə "münaqişənin nizamlanması beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri, eləcə də bu çərçivədə qəbul edilmiş qərar və sənədlərə əsaslanmalı olduğu" vurğulanırdı. Digər sənədlərlə yanaşı, buraya 1993-cü il BMT Təhlükəsizlik Şurasının, eləcə də 2006-cı və 2008-ci il BMT Baş Assambleyasının məlum qətnamələri daxildir. Bununla yanaşı, bəyannamədə vurğulanır ki, münaqişənin beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə əsaslanan həlli regionda iqtisadi inkişaf və hərtərəfli əməkdaşlıq üçün əlverişli şərait yaradacaqdır. Beləliklə bu sənəd Ermənistanın münaqişənin son həlli və onun əsas nəticələrinin aradan qaldırılmasından öncə regional əməkdaşlığa üstünlük verilməsi ilə bağlı iddialarını heçə endirir.

2009-cu il ərzində Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin tənzimlənməsi üzrə aparılan danışıqlar daha intensiv xarakter aldı. Belə ki, həmin il ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrlərinin iştirakı ilə Ermənistan və Azərbaycan prezidentləri 6 dəfə, Ermənistan və Azərbaycan xarici işlər nazirləri isə 3 dəfə görüş keçirmişlər.

2009-cu ilin 22 noyabr tarixində Münhendə keçirilmiş Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin görüşündə bir neçə məsələ ilə bağlı tərəflərin mövqelərində yaxınlaşma istiqamətində irəliləyiş əldə edildi.

2009-cu ilin 1-2 dekabr tarixlərində Afinada ATƏT-in Nazirlər Şurasının 17-ci iclası çərçivəsində ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədr ölkələrinin nümayəndələri – Rusiya və Fransanın xarici işlər nazirləri, eləcə də ABŞ dövlət katibinin müavini birgə bəyanatla çıxış etmişlər. Bundan əlavə, ATƏT-in Nazirlər Şurası Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə dair Bəyanat qəbul etmişdir. Sözügedən bəyanatlarda münaqişənin nizamlanması prosesinin vacib elementi kimi, tərəflər arasında imzalanmış Moskva Bəyannaməsi və Helsinki Yekun Aktında təsbit olunmuş əsas prinsiplər göstərilirdi.

2010-cu ildə də Minsk qrupu həmsədrlərinin fəallığı artdı. Onların bölgəyə səfərləri və münaqişənin həlli üçün Ermənistan və Azərbaycan prezidentləri arasında görüşlərin intensiv xarakteri nəzərə çarpsa da, sülh danışıqlarında elə bir ciddi nəticə əldə edilmədi.

2011-ci il mart ayının 5-də Soçidə və həmin ilin iyun ayının 24-də Kazanda keçirilən Ermənistan və Azərbaycan prezidentlərinin görüşündə nəticəsiz başa çatdı.

§ 11.9. İqtisadi və resurs (ehtiyat) amilləri

Sovet hakimiyyəti illərində də Azərbaycan iqtisadi cəhətdən digər region respublikalarından üstün olub. Sovet İttifaqı dağılına yaxın ölkədə baş verən tətillərin nəticəsində yaranan iqtisadi gerilik, müstəqillikdən sonra uzun illərdən bəri yaradılmış iqtisadi

əlaqələrin kəsilməsi iqtisadiyyata ciddi ziyan vursa da, H.Əliyevin iqtidara gəlməsi və 1994-cü ildə müharibənin dayandırılmasından sonra iqtisadi sahəyə böyük diqqət yetirildi.

1994-cü ilin sentyabrında "Əsrin müqaviləsi" adlanan sazişin imzalanması Azərbaycan iqtisadiyyatına ilk iri sərmayə qoyuluşunun önünü açdı. Sonradan Azərbaycan neftinin xaricə ixracı üçün nəhəng layihələrin hazırlanması və onların həyata keçirilməsi Azərbaycanı regionda strateji cəhətdən yüksək yerə çatdırdı. Bundan sonra Azərbaycan iqtisadiyyatı inkişaf tempinə görə hətta regionun bəzi inkişaf etmiş ölkələrini də geri qoydu.

Ölkənin ərazilərinin bir hissəsinin işğal alıtında olması, 1 milyondan artıq qaçqının mövcudluğu Azərbaycan iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərsə də, respublika rəhbərliyi bu iqtisadi yüksəlişdən istifadə edərək onların yaşayış şəraitini də yaxşılaşdırmağa yönəltdi.

Son 15 ildə Azərbaycanın əldə etdiyi iqtisadi uğurlar Ermənistanın münaqişənin ilk dövrlərində Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qoparmaq üçün ortaya atdıqları arqumentləri də heçə endirdi. Hətta ərazisinin bir hissəsi işğalda olan Azərbaycanın bu cür iqtisadi inkişafa nail olması əslində Dağlıq Qarabağda Ermənistandakı hakimiyyətin girovuna çevrilmiş əhalini də yenidən Azərbaycanın nəzarətinə qayıtmasına həvəsləndirir.

Dağlıq Qarabağdakı erməni əhalisi əslində heç vaxt Azərbaycandan ayrı yaşamaq istəməyib. Ermənilərin Azərbaycan hakimiyyətini Ermənistan SSR-dən üstün tutduqlarını təsdiq edən çoxlu faktlar var. PK(b)P-nin Qafqaz Bürosunun üzvü A.Mikoyanın 20 may 1920-ci ildə yazdıqlarından: "Erməni dövlətinin agentləri olan daşnaklar Qarabağı Ermənistana birləşdirməyə can atırlar, lakin bu, Qarabağ əhalisini öz rifah mənbəyindən – Bakıdan məhrum etmək və heç nə ilə əlaqəsi olmayan İrəvana zorla bağlamaq deməkdir. Erməni kəndlilər özlərinin qurultayında qərara gəliblər ki, Sovet Azərbaycanını qəbul edib onun tərkibində qalsınlar".

Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibində qalması ilə razılan və bunu özləri üçün məyyən dövrdə "böyük qələbə" sayan

erməni ideoloqları DQMV-nin bütün mövcud olduğu dövrdə onu Azərbaycandan qoparmaq taktikası yürütmüşlər. Ermənilərin böyük əksəriyyəti DQMV-də yaşamasa da, onlar buradan qeydiyyatsızdan çıxmamış, adları isə bu vilayətin əhalisi hesabına yazılmışdı. Bütün dövrlərdə əhalinin siyahıya alınması saxtalaşdırılmışdır. 1921-1939-cu illərdə ermənilərin vilayətdə faktiki artımı 3,6% olduğu halda hesablamalarla o 38,5%-ə, azərbaycanlıların isə sayı faktiki artımı 46,1% olduğu halda o 23,1%-ə endirilmişdi. Yəni DQMV-də əhali azərbaycanlıların hesabına artsa da, bu ermənilərin ayağına yazılmışdı.

Münaqişənin əvvəlindən və sonrakı uzunmüddətli sülh dövründə Azərbaycan tərəfi Dağlıq Qarabağdakı erməni əhalisinin hərtərəfli inkişafına əsla mane olmayan inzibati-ərazi bölgüsünü müdafiə edirdi. Çünki bu vəziyyət erməni əhalisinin də xeyrinə idi.

Sovet dövründəki faktlar da Azərbaycanın tərkibində olan Dağlıq Qarabağda sosial-iqtisadi vəziyyətin əsas göstəricilərinin həm Azərbaycan SSR-in, həm də Ermənistan SSR-in orta respublika səviyyəsindən yüksək olduğunu göstərir.

Hal-hazırda Ermənistan əsassız olaraq iddia etdiyi keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti həmişə Azərbaycanın tərkibində olmuş, Azərbaycan dövləti tərəfindən idarə edilmişdir. Vilayətin mərkəzi Xankəndi birbaşa Azərbaycan dəmir və şose yollarına və bütövlükdə respublikanın nəqliyyat-kommunikasiya sistemində sıx bağlanmışdır. Bu mərkəzdən dəmir yolu ilə Bakıya qədər olan məsafə 392 km-dir.

Dağlıq Qarabağ ermənilərinin böyük əksəriyyətinin Bakı şəhəri ilə sıx əlaqələri mövcud idi. Onların ailə üzvlərinin çoxu bu şəhərdə həm də yüksək sosial-iqtisadi səviyyədə yaşayırdı və işləyirdilər.

Dağlıq Qarabağın iqtisadi cəhətdən həmişə Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olması haqqında erməni liderlərinin öz dili ilə yuxarıda dediyi həqiqətlər bu ərazinin coğrafi mövqeyi və təbii xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Belə ki, əsrlər boyu Qarabağın Dağlıq hissəsi Aran Qarabağla sıx iqtisadi əlaqə inkişaf etdirmişdir. Çay

dərələri boyunca keçən yollar bu iki ərəzini iqtisadi cəhətdən bir-birinə möhkəm bağlamışdır. Bütün bu tarixi-coğrafi reallıqların əksinə Yuxarı Qarabağın ermənilər tərəfindən işğal olunması və onun zorla Aran Qarabağından ayrılması regionun əhalisi və təsərrüfatı üçün çox ciddi problemlər yaratdı.

Uzun illərdən bəri Dağlıq Qarabağın ərazisində yerləşən müəssisələrin böyük əksəriyyəti Azərbaycanın digər regionlarından gətirilən yanacaq, xammal və materiallar əsasında işləyirdilər, bir çoxları isə Bakının iri müəssisələrinin filialları kimi fəaliyyət göstərirdi.

Həqiqətən də Dağlıq Qarabağ Azərbaycana sosial-iqtisadi tellərlə sıx bağlı idi və məhz Azərbaycan Respublikasının qayğıları ilə bu region özünün iqtisadi-sosial və mədəni inkişafına nail olmuşdu. Belə ki, Qarabağın Aran hissəsinə nəzərdə tutulan Toxuculuq Kombinatının Xankəndidə tikilməsi qərara alındı. 50-60-cı illərdə ipəkçiliyin inkişafı üçün 2 dəfə vəsait artırıldı. DQMV-dəki ipək emalı müəssisəsinin işini daha da yaxşılaşdırmaq üçün 50-60-cı illərdə barama istehsalı 70 faiz artdı. 1970-ci ildə DQMV-nin ipək emalı müəssisələrində 3 min nəfərdən çox adam işləyirdi. Xankəndi şəhərində 400 mənzildən ibarət 14 yaşayış binası tikilib istifadəyə verilmişdi.

Muxtar Vilayətdə yeyinti sənayesi xüsusən şərəbçilik inkişaf etdirildi. Sənaye əsasında şərəbçilik inkişafı ilə bağlı Əsgəranda, Qırmızı Bazarda, Xankəndidə şərəb-konyak zavodları açılmışdı. Qarabağ Şərəb Tresti təkcə SSRİ-də deyil, bütün dünyada məşhur idi. Eyni zamanda burada yağ-pendir zavodu, Elektrozavod, Qarabağ Xalçaçılıq fabriki (1929), tikinti materialları müəssisələri, meşə kombinatları istifadəyə verilmişdi.

60-cı illərdə Azərbaycanda sənaye məhsulu istehsalı 94 faiz artmışdı, DQMV-də isə bu rəqəm 81% olmuşdur. Dağlıq Qarabağın kənd təsərrüfatı da qonşu bölgələrdən yaxşı inkişaf etmişdi. 1950-60-cı illərdə DQMV kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək üçün uzunmüddətli kreditlər ayrıldı.

Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, hər bir kolxozçuya düşən əsas istehsal zonalarının dəyərinə görə DQMV 1-ci yerdə

dayanırdı. Belə ki, Naxçıvan MSSR-də bu göstərici 564,8 manat, Lənkəran-Astara zonasında 366,3 manat, Gəncə-Qazax zonasında 523,1 manat olmuşdursa, DQMV-də 1 milyon 574,2 manata çatmışdır.

Bütün bu dövr ərzində baş verən inkişaf nəticəsində Xankəndi kiçik bir qəsəbədən modern bir şəhərə çevrildi. Əhalinin həyat tərzı yüksəldi. 1950-1960-cı illərdə DQMV-də yaşayan əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətin atmasını əmanət kassalarında saxlanılan pulların miqdarının xeyli artması da göstərirdi.

DQMV-də tikinti işləri də əsaslı genişləndirilmişdi. 1969-cu ilin məlumatına görə, Dağlıq Qarabağda hər adama orta hesabla 7-8 kvadratmetr mənzil sahəsi düşürdü ki, bu ümumrespublika göstəricilərindən 2,5 dəfə çox demək idi.

1969-cu ildə Azərbaycan KP MK-nın I katibi seçilən H.Əliyev təşəbbüsü ilə SSRİ hökuməti Azərbaycanda sənaye və kənd təsərrüfatının intensiv inkişafı üçün 5 xüsusi qərar qəbul etdi, xeyli vəsait və maddi-texniki resurslar ayırdı. Bu ayırmalardan Dağlıq Qarabağ vilayətinə də xeyli pay düşdü. Çünki Azərbaycanın regionlarının inkişafı Heydər Əliyev də böyük diqqət yetirirdi. Belə ki, geniş sosial struktura malik DQMV-nin inkişafı üçün 1971-1985-ci illər ərzində 483 milyon vəsait ayrılmışdı ki, bu da əvvəlki beş il ərzində olduğundan 2,8 dəfə çox idi. Ümumiyyətlə, DQ-də əhalinin təminatı həmişə Azərbaycan SSR üzrə orta göstəricilərdən yüksək olub.

1973-cü ildə Xankəndidə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun filialı əsasında Pedaqoji İnstitut açıldı. Eyni zamanda vilayətdə kitabxanalar, klublar vardı. Bakıda erməni dilində gündəlik "Kommunist" qəzeti, "Grağan Adıbeccan" ("Ədəbi Azərbaycan"), "Aqitator" ("Təşviqatçı") jurnalları, Xankəndidə erməni və rus dillərində "Sovetkan Karabax" qəzeti çıxırdı. Bir sıra rayon qəzetləri də vardı. Məktəblərdə ermənicə tədris aparılırdı. Onlara bu sahədə heç bir təzyiq olmurdu.

1970-1980-ci illərdə DQMV-də sənaye dinamik inkişaf etmişdir. 1980-ci illərin statistik məlumatlarına görə, Dağlıq Qarabağda 52 müasir sənaye obyektı vardı. DQMV-də yeni sənaye müəssisə-

lərinin tikintisi üçün 1923-cü ildə əsaslı vəsait qoyuluşu 1 milyon manat idisə, 1970-1985-ci illərdə 30-35 milyon manata çatmışdı. 1983-cü ildə DQMV-də sənaye istehsalının həcmi 1923-cü ildəkinə nisbətən 912 dəfə artmışdı.

Keçmiş DQMV ilə Azərbaycanın aşağıdakı istiqamətlərdə əlaqələr mövcud olmuşdur: istehsalın kooperasiya əlaqələri – yəni xalis istehsal əlaqələri o cümlədən, xammal – yanacaq mənbələrinə görə; 2) əmtəə-mal dövriyyəsi; 3) maddi-texniki təchizat; 4) nəqliyyat-yük əlaqələri; 5) elmi-texniki əlaqələr; 6) dövlət idarəetmə əlaqələri; 7) mədəni-maarif əlaqələri və s.

Beləliklə, göstərilən bu əlaqələrin hər birinin dərinədən təhlili aparılırsa, o zaman Dağlıq Qarabağın Azərbaycanla sıx əlaqədə olduğunun real mənzərəsini görmək olar. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, 1985-ci ildə Xankəndidəki iri İpək Kombinatına daxil olan barama xammalının cəmi səkkiz faizi Dağlıq Qarabağın özündə istehsal olunurdu. Yerdə qalan 92%-i isə Azərbaycanın digər rayonlarından gətirilirdi. Dağlıq Qarabağ Vilayətinin 1986-cı ildə həyata keçirdiyi xarici iqtisadi əlaqələrin həcmünün cəmi 0,3%, idxalının isə 1,4%-i Ermənistan Respublikasının payına düşdüyü halda, Azərbaycana onun ixracatı 33,3% düşürdü, idxalat payı isə daha yüksək idi.

Uzun illərdən bəri Azərbaycanın yaratdığı bu infrastruktur hazırdə məhv edilib. İşğaldan öncə əhalisinin əksəriyyəti azərbaycanlılar olan qədim Şuşa şəhərinin qiymətli tarixi abidələri dağıdılıb, milli arxitekturası silinməyə çalışılır. Azərbaycanın Laçın rayonundakı dəhlizdə isə hərbi-mühəndislik baxımından yeni tikililər aparılır.

Ermənistan Azərbaycanla müharibəyə başladığı və ərazisinin işğal etdiyi dövrdə ağır sosial-iqtisadi sıxıntılar içində yaşayır. Çünki Ermənistan öz iqtisadi potensialı olmayan süni bir dövlət kimi ortaya çıxıb, onun özünü doğruldacağı çox böyük şübhə altındadır. Bir dövlət olaraq perspektivsizliyinin nümunəsi odur ki, indi o tamamilə Rusiyadan asılı vəziyyətə düşüb. Rusiyadan aldığı borc və kreditləri qaytarmadığına görə indi Ermənistanın ən iri müəssisələri ya tam şəkildə, ya da böyük hissəsi Rusiyanın mül-

kiyyətində çevrilib. Məsələn, Ermənistanın Dəmir Yolları indi Rusiyanın nəzarətindədir (75%): Atom Elektrik Stansiyası, "Nairit" zavodu, Ararat Sement Zavodu və s.

Ermənistanda iqtisadi tənəzzül yaşandığı üçün onun Dağlıq Qarabağla hər hansı iqtisadi əlaqəsinin səmərəliliyindən söhbət gedə bilməz. Belə ki, Dağlıq Qarabağ Ermənistanın mərkəzi rayonlarına çox uzaq olduğundan Qarabağdan aparılan və satışı çıxarılan məhsul öz maya dəyərini ödəmir. Ermənistandan Laçın dəhlizində xarici yardımlar və yığılan ianələr hesabına Xankəndiyə yeni yol salınsa da, bu yol Ermənistanla Dağlıq Qarabağı iqtisadi tellərlə bir-birinə bağlamır.

Nəqliyyat-kommunikasiya baxımından Dağlıq Qarabağın ərazisi Ermənistanın paytaxtı Yerevandan və digər iri iqtisadi mərkəzlərdən çox uzaqda yerləşir; onları birləşdirən dağ yolları təbii fəlakətlər və iri həcmdə yük daşınmaları baxımından o qədər də əlverişli deyildir.

Zəbt olunmuş rayonlarda illərdən bəri fəaliyyət göstərən vahid nəqliyyat-kommunikasiya sistemi hal-hazırda dağıdılmışdır. Bu dağıntılardan həm də Qarabağ zonasından kənarında yerləşən və Ermənistan tərəfindən blokadaya alınan Naxçıvan Muxtar Respublikası daha çox əziyyət çəkir.

Ermənistan hərbi qüvvələrinin nəzarəti altında olan Sərsəng su anbarı fəaliyyətsizdir. Bunun isə Azərbaycana iqtisadi ziyanı çoxdur. Belə ki, bu anbardan öz başlanğıcını götürən magistral kanallar düzən hissədə yerləşən Tərtər, Ağdam, Bərdə, Goranboy rayonları ərazilərində 80,1 min hektar torpaq sahəsini suvarırdı. Hazırda Sərsəng su anbarından kanallara verilən suyun qabağı ermənilər tərəfindən kəsildiyinə görə Azərbaycanın göstərilən rayonlarında əkinlər məhsul vermir.

Beləliklə, hazırda Ermənistanın işğalı altında olan rayonların hamısı Azərbaycanla sıx bağlı olmuşdur. Nəqliyyat-kommunikasiya sistemləri, iqtisadi meyil etməsi bu bağlılığın əsasını təşkil etmişdir. Ona görə də, ermənilərin tək cə milli özünü təyin etmə prinsipindən çıxış edəcək sosial-iqtisadi baxımdan həmişə Azərbaycan

nın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağa qarşı irəli sürdükləri iddiaların heç bir əsası yoxdur.

Xankəndidə vaxtilə 5 min nəfərin çalışdığı Qarabağ Toxuculuq Kombinatı, ayaqqabı və mebel fabrikləri işləmir. Çünki bu müəssisə Şəki ipəyi olmadan işləyə bilməz. Mərmər zavodu məhsullarını satmaq üçün Azərbaycan bazarını itirib. Qarabağdakı kənd təsərrüfatı məhsulları Xankəndi – Bakı dəmir yolunun işləməməsi səbəbindən xarab olur. Dağlıq Qarabağda əhalinin iş imkanları çox məhdud olduğundan hamı buradan köçüb getməyi fikirləşir. Amma burada tətbiq olunan rejim insanların sərbəst hərəkətinə imkan vermir.

Fridrix Ebert fondunun maliyyə dəstəyi ilə keçirilən rəy sorğusu nəticəsində bəlli olub ki, qarabağlı ermənilərin 63,2%-i buradakı sosial-iqtisadi şəraiti dözülməz hesab edir. 71,4%-i ağır həyat şəraiti, müharibənin başlanma ehtimalı və işğal olunmuş regionda sosial ədalətsizliyə görə ilk firsətdə Dağlıq Qarabağı tərk edəcəklərini bəyan edir. Ermənistandakı vəziyyət də heç də buradan fərqlənmir.

Dağlıq Qarabağ (Ermənistanın özü də), sadəcə, xaricdən alınan ianələrlə yaşayır. Buraya işğal olunan torpaqlarda hərbi qüvvələrin gücləndirilməsini də əlavə edəndə Ermənistanın regiondakı ilhaqçılıq fəaliyyəti ilə hansı vəziyyətə düşdüyünü sübuta ehtiyacı yoxdur.

§ 11.10. Xarici əlaqələr

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü ildə Azərbaycan ərazilərinin işğalına cavab olaraq qəbul olunmuş qətnamələri Azərbaycan Respublikası və regiondakı digər dövlətlərin suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə və beynəlxalq sərhədlərinin toxunulmazlığına hörmət olunmasını bir daha təsdiqlədi. BMT Təhlükəsizlik Şurası düşmənçilik aktlarının dayandırılmasını, işğalçı qoşunların Azərbaycan Respublikasının bütün işğal edilmiş ərazilərindən dərhal, tam və qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb etdi, qaçqın və köçkünlərin geri dönmələrini təmin et-

məklə, regionda iqtisadi, nəqliyyat və enerji əlaqələrinin bərpasına çağırırdı. BMT Təhlükəsizlik Şurası ATƏT-in Minsk qrupunun münaqişənin sülh yolu ilə həllinə yönəlmiş söylərini bəyənərək ATƏT-in Minsk prosesi çərçivəsində münaqişənin həlli yollarının axtarılmasına çağırırdı. Lakin Ermənistan bu qətnamələrin heç birini yerinə yetirməyib.

Bu minvalla artıq 23 ildir münaqişə davam edir və 1994-cü ilin mayında elan olunan atəşkəsdən sonra başlanan sülh danışıqları həm iki ölkə prezidentlərinin təkbətək görüşləri, həm də vasitəçilik missiyasını üzərinə götürən ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrlərinin fəaliyyəti ilə davam etdirilir.

Bu proses vaxtaşırı dondurulsa da, artıq 17 ildən çoxdur gedir. Cəbhə xəttində isə hər gün atəşkəs pozulur, əsgərlər həlak olur, Ermənistan geri çəkilmir, Azərbaycan güzəştlər limitinin qurtardığını bəyan edir. Lakin bu günə qədər münaqişənin həllinə dair hər hansı ciddi və yekun bir sənəd ortaya çıxmayıb. Münaqişənin dondurulmuş vəziyyəti Ermənistana sərfəlidir. Çünki onların qənaətinə əsasən regiondakı hazırkı status-kvo gələcəkdə Dağlıq Qarabağ Azərbaycanla qoparmaq üçün bir zəmin hazırlaya bilər. Digər tərəfdən, danışıqlar prosesində iştirak edən, lakin münaqişənin Azərbaycanla Dağlıq Qarabağ arasında baş verdiyini iddia edən Ermənistan tərəfi hələ 1991-ci ildə elan edilən "DQR"-in müstəqilliyini tanımaqdan çəkinir.

Münaqişə bölgəsindəki bu vəziyyət bir tərəfdən, Cənubi Qafqazın iki dövləti olan Azərbaycanın və Ermənistanın təbiətində, digər tərəfdən, münaqişənin həllinə onların konseptual yanaşmalarında ciddi fərq olduğunu göstərir. Azərbaycanın dövlət quruculuğu mədəniyyəti ölkədə məskunlaşmış xalqların biliklərinin, vərdişlərinin və təcrübəsinin sintezindən ibarət olmuşdur və indi də belədir. XX əsr ərzində Azərbaycanda siyasi millət, yəni vətəndaş milləti yaranmışdı. Heydər Əliyev deyirdi: "Dövlət, ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirsə, bir o qədər zəngin olur, çünki onların hər biri ümumdünya mədəniyyətinə və sivilizasiyasına öz töhfəsini verir". Müasir Azərbaycan dövlətinin siyasətinin ideya-mədəni və siyasi-psixoloji mənbələri bunlardır. Yəni Azərbaycan Ermənistan

tandan fərqli olaraq heç vaxt monoetnik dövlət qurmağa can atmayıb.

Müasir Azərbaycan Respublikası Azərbaycanda yaşayan xalqların vətəndaş-siyasi müqəddəratlarını təyin etməsinin nəticəsi olan bir millətin mövcudluğunu nəzərdə tutur. Çünki "ayrılmaq da daxil olmaqla, etnik müqəddəratın təyin edilməsi" problemi saxta, uydurma problemdir və milli dövlətləri parçalamaq vasitəsi kimi istifadə edilən etnokratik millətçiliyin başlıca dəlilinin əsası yoxdur. Millət-dövlət çərçivəsində etnos siyasi-hüquqi subyekt ola bilməz, o, yalnız mədəni-tarixi subyekt ola bilər. Müasir millət-dövlətlər polietnik dövlətlərdir. Etnosların ümumi milli mənafe və etnosun fəvqündə duran ideologiya ilə siyasi millət şəklində birləşmədiyi dövlət, olsa-olsa, böhranlı vəziyyətdə mövcud ola bilər.

1991-ci il avqust ayının 27-də Avropa Birliyi keçmiş SSRİ və Yuqoslaviyada baş verən prosesləri nəzərə alaraq bir bəyanat vermişdi. Həmin bəyanatda deyilirdi ki, Avropa Birliyi dinc yolla və ya danışıqlar vasitəsilə yaradılmayan sərhədləri heç vaxt tanımayacaq. Bəyanata müvafiq olaraq AB-nin Yuqoslaviya üzrə Sülh Konfransı və Arbitraj Komissiyası təsis edildi. Həmin komissiya tərəfindən qəbul edilən 2 sayılı rəydə Xorvatiya və Bosniya-Herseqovinadakı serb əhalisinin öz müqəddəratını təyin etmə hüququna malik olub-olmaması məsələsinə münasibət bildirilirdi. Həmin ərazilərdə serblər bütün əhalinin təxminən üçdəbirini təşkil edirdi. Bu rəydə serblərin öz müqəddəratını təyin etmə hüququ ilə bağlı tələbləri rədd edildi. Arbitraj komissiyası öz rəyində bildirdi ki, "Xorvatiya və Bosniya-Herseqovina" ərazisində yaşayan serblərə beynəlxalq müqavilələrə əsasən azlıqlar üçün nəzərdə tutulan istənilən hüquq, həmçinin beynəlxalq hüququn prinsiplərinə müvafiq olaraq milli və beynəlxalq qarantiyalar verilməlidir". Azərbaycan tərəfi də ermənilərə bu şəkildə muxtariyyət verməyə hazır olduğunu dəfələrlə bəyan etsə də, Ermənistan tərəfi başqa mövqedən çıxış edir.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin gələcəyi bu məsələnin indiki vəziyyətinin birbaşa davamı deyildir. Ən əvvəl ona görə ki,

diplomatiya tarixində hadisələr sülh əldə olunandan sonra Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyevin ifadə etdiyi bir mənəvi meyara görə qiymətləndirilir: "Əlbəttə, diplomatik uğurlar bizi sevindirir... lakin əgər bizim torpaqlar hələ də işğal altındadırsa, deməli, bütün bu nəticələrin prinsiplial əhəmiyyəti yoxdur. Nəticələrin əhəmiyyəti o vaxt olacaqdır ki, Azərbaycan torpaqları işğalçı qüvvələrdən azad edilsin, bizim soydaşlarımız isə doğma yurdlarına qayıtsınlar. Bizim soydaşlarımız işğal edilmiş torpaqlara – Dağlıq Qarabağa bitişik ərazilərə və Dağlıq Qarabağa qayıtmalıdır".

Azərbaycan Respublikasının rəsmi mövqeyi Ermənistanın bu münaqişədə tərəf kimi iştirakını tanımasından ibarətdir. Danışıklarda iştirak etsə də, Ermənistan tərəfi münaqişəni Dağlıq-Qarabağla Azərbaycan arasında baş verdiyini iddia edir və bildirir ki, Ermənistan tərəfi burada yalnız "maraqlı tərəf" qismində çıxış edir. Lakin Qarabağdakı separatçıların lideri olmuş Robert Koçaryanın 1998-ci ilin martında və 2003-cü ilin fevralında Ermənistan prezidenti seçilməsi, 1993-cü ildə Dağlıq Qarabağın silahlı qüvvələrinə rəhbərlik etmiş Serj Sarkisyanın övvəlcə Ermənistanın müdafiə naziri, daha sonra baş nazir təyin olunması, 2008-ci ildə isə Ermənistan prezidenti seçilməsi, Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin bu münaqişədə bilavasitə iştirakı münaqişəyə dövlətlərarası silahlı münaqişə kimi baxılmasını və Ermənistan Respublikasının təcavüzkar dövlət kimi qiymətləndirilməsini zərur edir.

Və yaxud əksinə, Ermənistan dövləti qeyri-birbaşa iştirakla, yəni silahlı qruplaşmaların göndərilməsi, yaxud Dağlıq Qarabağ separatçalarına intensiv şəkildə yardım etməklə də BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndini pozmuş hesab edilir. Bununla da Ermənistan Respublikası həmin maddə ilə qorunan Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və siyasi müstəqilliyi kimi hüquqi dəyərləri pozmuşdur. Sözügedən maddədə yalnız beynəlxalq münasibətlərdə, yəni iki dövlət arasında güc tətbiqetmə qadağan edilir. Beləliklə, dövlət sərhədləri daxilində güc tətbiqetmə bu maddədə ehtiva olunmur. Ona görə də tam qətiyyətlə demək olar ki, əgər bu münaqişə Ermənistan tərəfinin iddia etdiyi kimi Azərbaycanla

Dağlıq Qarabağ arasında olan münaqişə, yəni dövlətdaxili (qeyri-beynəlxalq) silahlı münaqişə müstəvisinə gətirilsə belə, Azərbaycan yenə də istənilən zaman öz ərazi bütövlüyünü bərpa etmək məqsədilə müvafiq beynəlxalq hüquqa riayət etməklə, Dağlıq Qarabağ separatçılarına qarşı silahlı qüvvə tətbiq etmək hüququnu da özündə saxlayır.

Azərbaycan işğala məruz qalmışdır. Buna görə də yalnız işğal olunmuş torpaqlarının azad olunmasından sonra hansısa güzəştli addım atmaqda israrlıdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyev deyir: "Bizim ən böyük kompromisimiz sülh danışıqlarına sadıq qalmağımızdır. Lakin biz bu imkanlardan istifadə etməklə yeni şərait yaratmalıyıq. Bir daha demək istəyirəm ki, hərbi potensialın möhkəmləndirilməsi avtomatik olaraq müharibənin yenidən başlanmasına gətirib çıxarmır. Bu, ən son variantdır. Biz buna hazır olmalıyıq. Hər bir ölkə, o cümlədən müharibə vəziyyətində olan, ərazisi işğal edilmiş ölkə buna hazır olmalıdır".

Ermənistan isə hər hansı təzyiqə baxmayaraq işğal olunmuş torpaqlardan çəkilmək yönündə heç bir addım atmayıb. Yəni işğal olunmuş əraziləri münaqişənin həlli üçün girov saxlayır. Azərbaycan isə münaqişənin sülh yolu ilə həllinin mümkün olmadığı halda hərbi yolla həll variantı üçün hazırlaşır. Buna görə də öz silahlı qüvvələrini daim inkişaf etdirir. Azərbaycanın hərbi büdcəsi ümumilikdə Ermənistanın büdcəsindən artıqdır. Ermənistan da öz növbəsində müharibənin başlanması ehtimalını nəzərə alaraq silahlanmaqdadır. Bu da regionda münaqişənin yenidən alovlanması təhlükəsi yaradır.

Çünki Ermənistanın heç bir beynəlxalq hüquqa, qanuna və ən yüksək səviyyəli beynəlxalq qurumların qəbul etdiyi qərarlara belə hörmət etmir. Məsələn, indiyə qədər Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə dair BMT Təhlükəsizlik Şurasının 30 aprel 1993-cü il 822 (1993) sayılı, 29 iyul 1993-cü il tarixli, 853 sayılı (1993), 14 oktyabr 1993-cü il tarixli, 874 sayılı, 12 noyabr 1993-cü il tarixli, 884 sayılı (1993) qətnamələrinin heç biri yerinə yetirilməyib. Bununla yanaşı, Ermənistan ATƏM-in 24 mart 1992-ci il tarixli I Əlavə Görüşünün, ATƏT-in 5-6 dekabr 1994-cü il tarixli, 2-3 de-

kabr 1996-cı il tarixli və 18-19 noyabr 1999-cu il tarixli Zirvələrinin, ATƏT-in 18-19 dekabr 1997-ci il tarixli və 3-4 dekabr 2001-ci il tarixli Nazirlər Şurasının görüşlərinin qətnamə və sənədlərinin heç birinə əməl etməyib. İslam Konfransı Təşkilatı Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü haqqında qəbul etdiyi və Ermənistan silahlı qüvvələrinin Laçın və Şuşa rayonları da daxil olmaqla işğal edilmiş bütün Azərbaycan ərazisindən şərtsiz çıxarılmasını qəti surətdə tələb edən qətnamələrini saya salmır. Üstəlik, Avropa Şurasına üzv olduqdan sonra AŞ Parlament Assambleyasının münaqişəyə dair bir çox qərarları yalnız kağız üzərində qalıb və sadalanan sənədlərin heç bir Ermənistanı öz mövqeyindən çəkəndirməyib.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bununla əlaqədar bəyan edib: "Sərhədləri bütün dünya tərəfindən tanınmış, – bizim ərazi bütövlüyümüz isə BMT tərəfindən tanınır... – suveren dövlətin ərazisinin işğal edilməsinə dünya ictimaiyyəti lazımınca diqqət yetirməmişdir... Bütün bunlar ən böyük ədalətsizlikdir və bu ədalətsizlik uzun illərdir davam edir".

Ermənistanın isə münaqişənin həllində qeyri-konstruktiv mövqeyindən hansısa çağırışla, bəyanatla çəkəndirməyin mümkünsüzlüyünü ermənilərin özləri də etiraf edirlər. Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi ideyasının iflasa uğradığını yazan erməni tədqiqatçı Robert Arakelov regiondakı Ermənistanın 30-cu illərin Avropasında Almaniyaya olmadığını, onun geopolitik durumunun nəzərə alınmadığını yazır. Arakelov məsələnin həllinin ən yaxşı yolunu da təklif edir: BMT Təhlükəsizlik Şurasının 5 daimi üzvü ("ABŞ, Rusiya, Çin, Fransa, Böyük Britaniya) Nelsinki anlaşmasının tələblərinə uyğun olaraq İraqı Küveytdən qovmağa nail olduğu tədbirlərlə Ermənistanı işğal etdiyi torpaqlardan çıxmağa məcbur etməlidir.

Neçə illərdir davam edən sülh danışıqlarının bu formada davam etdirilməsinin isə heç bir nəticəsi yoxdur. Səbəb isə Azərbaycanın münaqişənin mərhələli həll prinsipi ilə ərazi bütövlüyü çərçivəsində, Ermənistan isə kompleks şəkildə, özü də xalqların öz müqəddəratını təyinetmə prinsipi çərçivəsində həll olunmasını

istəməsidir. Danışıkların hansısa dövründə bu mövqedən güzəştlər edilməsindən bəhs olunsa da, ümumilikdə yekun razılaşma yoxdur.

CASCON proqram paketi ekspertlər tərəfindən müvafiq şəkildə kodlaşdırılmalı və qiymətləndirilməli olan amillərin geniş nomenklaturasını özündə əks etdirir. Verilən nomenklatura ilə işləmək, onun konkret siyasi münaqişə və lokal müharibələrə tətbiqi göstərəcək ki, analitik konseptual və siyasi mövqe və onun malik olduğu, informasiya profilləşdirmənin nəticəsinə nə qədər təsir edə bilər. Qeyd olunduğu kimi, strateji analizin aspektlərindən biri olaraq konkret siyasi münaqişənin profilinin yaradılması ilk öncə eynitipli situasiyada tərəflərin hərəkətlərinin proqnozunu və ehtimal olunan nəticələri hədəf götürür.

XII FƏSİL

SİSTEM TƏHLİLİ: MƏNTİQİ ƏSASLARI, HƏDƏF VƏ MƏQSƏDLƏRİ, RESURSLARI

§ 12.1. Sistem analizin məntiqi və metodologiyası

Metodologiya – nəzəri və təcrübi fəaliyyətin təşkili və qurulmasının prinsipləri və üsulları sistemidir. Əgər nəzəriyyə dərk etmə prosesinin nəticələrini özündə əks etdirirsə, metodologiya bilik əsasında əldə edilən üsula çatmağın və tərtibatın əsaslandırılmasıdır. Metodologiya insan fəaliyyətinin bütün çoxşəkili formalarının (o cümlədən dərk etmə) üsul və fəndlərinin təşkilinin fəlsəfi əsaslandırılmasını, öyrənilən və başqa şəkllə salınan obyektlərin işlənmə metodlarını nəzərdə tutur. Metodologiyanın ən vacib funksiyalarından biri evristikdir ki, bu da bəzi maddi sahələri tək-cə təsvir və izah etmə ilə deyil, eyni zamanda yeni bilik axtarışı vasitəsilə də öyrənməyi zəruri edir.

Əgər qısa şəkildə ifadə etsək, metodologiya – metod haqqında elmdir.

Sosial elmlər üçün metodologiyanın üç səviyyəsini müəyyən-ləşdirmək olar:

- ümumi elmi (məsələn, sistem yanaşması);
- ümumi sosial (sosial fəlsəfə);
- xüsusi sosial (şəxsiyyətin, əməyin, gənclərin və sairənin sosiologiyası).

Metod – gerçəkliyin nəzəri və təcrübi mənimsənilməsi fəndləri və əməliyyatlarının məcmusudur. Sosial tədqiqatlar sahəsi üçün bu empirik materialların yığılması, işlənməsi və analizinin əsas üsuludur.

Metodika – xüsusi əməliyyatları, onların davamlılığını və qarşılıqlı əlaqələrini özündə birləşdirən, verilmiş metodlarla şərtləndirilən texniki fəndlərin cəmidir.

Müasir elmdə və sosial praktikada ümumi elmi metodologiya qismində dəqiq formasında ifadə etmək qabiliyyətli tədqiqat metodlarının kifayət qədər universal məcmusu, habelə maddi sahələrin olduqca mütəxlif tip və sinifləri üçün konstruktiv fəaliyyət fəndləri və qaydaları məcmusu kimi sistem yanaşması çıxış edir. Sistem yanaşmasının əsası obyektiv reallığın mürəkkəb təzahürünün xüsusi mexanizmləri və onların hissələrinin əlaqə fəaliyyəti ilə təşkil edilmiş bütöv fenomenlər kimi baxıldığı sistemlilik prinsipi ilə qoyulub. Bu baza əsasında real dünyanı görmə qabiliyyətini müəyyən edən xüsusiləşdirilmiş dərkətmə aparatı formalaşdırılır.

Məlum olduğu kimi, müəyyən məkanını əhatə edən, verilmiş məcmunu olduqca aydın şəkildə lokallaşdıran, xüsusi sistem keyfiyyəti yaradan qarşılıqlı əlaqədə olan elementlərin cəmini sistem adlandırırlar. Onu qeyd etmək lazımdır ki, sistemi formallaşdıran qeyd olunan elementlər yalnız verilən sistemin tərkibində iştirak edir.

Sistem həmişə bir tərəfdən onun həyat fəaliyyəti üçün ehtiyat mənbəyi və faydalı, digər tərəfdən neytral və ya zərərli qabiliyyətə malik müxtəlifcinsli ifrat təsirlərin mənbəyi olan ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqədə olur.

Obyektin sistemə baxışı əsasən aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- sistemin keyfiyyətinin tədqiqatını və müəyyənləşdirilməsini;
- sistemi təşkil edən elementlər məcmusunun aşkar edilməsini;
- bu elementlər arasında əlaqələrin təyin edilməsini;
- sistemlərin mikro və makro səviyyədə fəaliyyəti üçün vacib olan ətraf mühitin xüsusiyyətlərini araşdırmağı;
- sistemi mühitlə əlaqələndirən münasibətlərin aşkar edilməsini.

Elmlərin və idarətmə praktikasının inkişafı həm də onu göstərir ki, mürəkkəb cəmiyyətin öyrənilməsinin sistem yanaşması cəmiyyətin struktur vahidlərinin (siniflər, təbəqələr, qruplar, assosiasiya, şəxsiyyətlər), onların arasındakı sosial əlaqələrin (kontaktlar, fəaliyyətlər, qarşılıqlı fəaliyyətlər, sosial münasibətlər, sosial institutlar), habelə sosial strukturların dinamikasının (sosial dəyişikliklər, proseslər) hərtərəfli öyrənilməsinə imkan verir. Sis-

tem yanaşmasının əsas məziyyəti qarşılıqlı əlaqələri və bütövlüyü ilə problemlərin bütün aspektlərini maksimum qeydə alması, struktur cəhətdən problemləri təşkil edən elementlər arasında xarakter və istiqamət əlaqələrini müəyyən edən əsasları tələb etməsidir.

Sistem analizi dar mənada özündə mürəkkəb və ifrat mürəkkəb obyektlərin tədqiqi və ya işlənməsi zamanı, habelə bütün sosial və təşkilati-texnoloji sistemlərin idarə edilməsi sahəsində müxtəlif cür problemlərin həllində istifadə edilən elmi metodlar və parktiki fəndlərin cəmini əks etdirir. Geniş mənada isə sistem analizi sistem yanaşmasının sinonimi kimi başa düşülür.

Sistem analizinin elmi aparatı və metodiki arsenalı ümumi cizgiləri ilə XX əsrin 40-cı illərində olduqca çətinləşən yeni silah nümunələrinin istehsalı və sürətlə təkmilləşdirilməsi problemlərinin həlli üçün yeni yanaşmanın axtarışı fonunda ABŞ-da formalaşmış. Qeyd olunduğu kimi, sahəsi, tərkibi və xarakterindən asılı olmayaraq hər hansı problemin həlli zamanı əsas məsələ nisbətən optimal alternativ həllinin seçilməsidir. Lakin bu seçim hər bir alternativin effektivliyinin və onun reallaşdırılması üçün lazım olan sərfiyyatın qiymətləndirilməsindən asılıdır. Buna oxşar əməliyyatlara hələ İkinci Dünya müharibəsinə qədər kapital qoyuluşu və sənayenin inkişafı zamanı yiyələnmişdilər. Onların yerinə yetirilməsi üçün bir sıra metodlar təklif edilməsinə və adıçəkilən sahələrdə nəticələrin konstruktivliyinə baxmayaraq, silahlanma sahəsində demək olar ki, istifadə olunmadı. Silahlanma sisteminin yaradılması üzrə işlər onların necə istifadə edilməsi, neçəyə olması, onların yaradılması və işlənməsinə çəkilən xərcləri ödəyəcəyi gözdən keçirilməmiş başlandı. Belə bir vəziyyətin səbəbi o dövrdə silahlanmaya xərçin o qədər də böyük olmaması, seçim imkanlarının az olması ilə bağlı idi. Buna görə də faktiki olaraq "orta, yaxud ən yaxşıdan aşağı" prinsipi istifadə edilirdi. İkinci Dünya müharibəsi zamanı, xüsusən də "atom əsri"nin başlanması ilə silah hazırlanması üçün xərclər dəfələrlə artdı və adıçəkilən yanaşma qəbu-

ledilməz oldu. Onu mərhələli şəkildə başqası əvəz etdi: "minimal dəyərlə yalnız nə lazımdırsa onu istehsal etmək".

Bu prinsipin reallaşdırılması üçün müxtəlif tipli silahların istehsalı, eyni zamanda çoxlu alternativlər tapmaq, qiymətləndirmək və müqayisə etmək bacarığına malik olmaq lazım idi. Bu dövrə qədər kommersiyada və sənayedə modellərin işlənməsi üzrə əməliyyatlar özünəməxsus məhdudlaşmalarına görə istifadə edilmirdi. Yeni metodlardan hər bir alternativin və onun qeyri-müəyyənlik səviyyəsinin tam qiymətləndirilməsini təmin edən çoxlu alternativlərə baxılması tələb olunurdu. Son nəticədə əldə edilən problemlərin həllinin universal metodologiyası onun müəllifləri tərəfindən "sistem analizi" adlandırıldı. Hərbi problemləri həll etmək üçün yaradılan yeni metodologiya hər şeydən öncə məhz hərbi sahədə istifadə edildi. Lakin tezliklə aydın oldu ki, mülki, maliyyə və digər şirkətlərin də təkcə problemləri bu metodologiyanın tətbiqinə imkan vermir, hətta onu tələb edir.

Beləliklə, sistem analizi çoxlu bir-birinə yaxın və qonşu sahələri və müxtəlif yanaşmaları mənimsəyərək, zəngin forması və tətbiq sahələri, xüsusi təyinatlı, xarakteri ilə unikal elmi sahəyə çevrildi.

Sistem analizi üçün nəzəri çıxış bazası nəzəri sistem və sistem yanaşmasıdır. Lakin sistem analizi onlardan yalnız ən ümumi konsepsiyaları və çıxış nöqtəsini mənimsəyir. Sistem analizi sistem yanaşmasından fərqli olaraq məxsusi inkişaf etdirdiyi və digər elm sahələrinin metodoloji və instrumental aparatlarından mənimsədiyi xüsusiyyətlərə malikdir.

Sistem analizi şərtsiz olaraq aşağıdakı prinsiplərə əməl edilməsinə əsaslanır:

- qərar qəbul edilməsi prosesi yekun hədəfi əsaslandırmaq və dəqiq ifadə etməklə başlamalıdır;
- hər hansı problem qarşılıqlı əlaqələri və hər birinin xüsusi həllini qeyd etməklə bir bütöv vahid sistem kimi təqdim edilməlidir;

- problemin həlli hədəfə çatmağın mümkün alternativ yollarının məcmusu kimi təqdim olunmalıdır;
- ayrı-ayrı bölmələrin hədəfləri bütövlükdə bütün sistemin hədəflərilə ziddiyyət təşkil etməməlidir.

Sistem analizinin alqoritminin əsası bütün amilləri və qərar qəbuletmə prosesində ortaya çıxacaq problemlə situasiyadakı qarşılıqlı əlaqələri özündə əks etdirən ümumiləşdirilmiş modellərin tərtibi ilə qoyulub. Sistem analizinin proseduru hər hansı kriteriya ilə və ya məcmu üzrə optimal olanın seçilməsi üçün mümkün alternativ həllin nəticələrinin yoxlanmasından ibarətdir.

Sistem analizinin xüsusiyyəti məhdud ehtiyatla (kadrlar, maliyyə, vaxt, texnika və s.) optimal həllin axtarışına istiqamətlənmədən ibarətdir.

Sistem analizinin metodologiyasının mərkəzində reallaşdırılması nəzərdə tutulan optimal (müəyyən kriteriyalarla) alternativin seçilməsi məqsədi ilə yerinə yetirilən alternativlərin kəmiyyətə müqayisəsi əməliyyatı yer alır. Əgər alternativlərin bütün elementləri nəzərə alınıbsa və hər birinə düzgün qiymət verilibsə, buna nail olmaq mümkündür. Bu halda verilmiş alternativlə əlaqəli olan "bütün halların hərtərəfli qeydi" ilə bütün elementlərin seçilməsi ideyası yaranır. Nəticədə seçilmiş bütövlük sistem analizində *tam sistem* və ya sadəcə, *sistem* adlandırılır. Bu sistemi seçməyə imkan verən yeganə kriteriya qoyulmuş alternativin verilmiş (bütöv və arzu edilən) nəticəsinin ortaya çıxmasına gətirib çıxaran elementlərin prosesdə iştirakı faktıdır. Bu halda proses anlayışı sistem analizi metodologiyasında mərkəz rolunu oynaya bilər. Proses aydın şəkildə başa düşülməsə, sistemli dərk etmə mümkün deyildir.

Sistemi müəyyən etmək üçün sistem obyektlərinin, onların xüsusiyyətlərinin və əlaqələrinin verilməsi lazımdır. Onlardan ən vacibləri – giriş, proses, çıxış, əks-əlaqə və məhdudiyətdir.

Verilmiş prosesin gedişində dəyişənlər *sistemə giriş* adlandırılır. Başqa sözlə, bu istənilən nəticəni əldə etmək üçün verilmiş prosesə nəyisə əlavə etməkdir. Bir çox hallarda girişin komponentləri kimi "işçi girişi" ("işlənən") və prosessor ("işlədən") gö-

türülür. Nəticə və ya prosesin son vəziyyəti *sistemdən* çıxış adlanır. Proses girişi çıxışa keçirir. Girişi müəyyən çıxış şəklinə salmaq qabiliyyəti verilmiş prosesin xüsusiyyəti və ya ötürücü funksiyası adlanır.

Burada belə bir hala diqqət yetirmək lazımdır ki, sosial sferada proseslər heç də həmişə "giriş"dən müəyyən "çixış"a ötürülmür, belə ki, sosial strukturlar klassik sistem modellərində baxılan "qurğular"a tamamilə oxşamır. Giriş siqnalları kobud (və ya qeyri-kobud, amma ehtimal edilən) alqoritmlərlə işlənən sistemdən fərqli olaraq özütəşkilolunan sistem kimi üstünlüyə malik olan sosial strukturlar yalnız idarəetmə təsirlərini qəbul edir. Lakin bu o qədər də passiv deyil və olduqca subyektivdir. Bu səbəbdən onları formal konstruksiyalarda "giriş"i "çixış"a çevrilmə xarakterini şərh edən ötürücü funksiyalarda qeydə alınmasının köməyi ilə əks etdirmək mümkün deyil. Sosial obyektlər daxili və xarici vəziyyətdə fərqlənən təzahürləri ön qərribə şəkildə mənimsəyərək və assosiasiya edərək davamlı olaraq dəyişir.

Fəaliyyətdə olan hər hansı sistemdə öz rolları ilə üç müxtəlif alt proses mövcuddur: əsas proses, əks-əlaqə və məhdudiyət. Əsas proses girişi çıxışa çevirir. *Əks-əlaqə* bir neçə əməliyyatı yerinə yetirir: çıxışın real vəziyyətini verilmiş modellə müqayisə edir və fərqi aşkar edir. Fərqin tərkibi və anlayışın növbəti analizi idari həllini hazırlamağa imkan verir. Qərar qəbuluna ehtiyac giriş və çıxış vəziyyətindəki fərqlər müəyyən olunmuş və qəbul edilmiş səviyyədən üstün olduğu zaman yaranır. Bu zaman qərar qəbulunun aradan qaldırılması lazım gələn problem aşkara çıxarır. Bu həllin mənası sistemdən çıxışın real vəziyyətini onun modeli ilə yaxınlaşdırmaqdan və ya onun fərqi qəbuledilən səviyyəyə qədər endirməkdən ibarətdir.

Məhdudiyət isə problemin sərhədini müəyyən edən şəxsən və ya kənardan irəli sürülən rəhbər prinsiplərin cəmidir. O istehlakçıların (alıcıların) sistemdən çıxışını formaya salır. Ümumi şəkildə məhdudiyətə bütövlükdə ətraf mühit kimi baxmaq olar. Sistemin məhdudiyəti ümumilikdə istehlakçının hədəfinə uyğun

olaraq sistemdən çıxışı təmin etməklə qərarın qəbulunda nəzərə alınır. Bu halda sistemin məhdudluğu çıxışın düzəldilmiş modelini əks etdirir.

Sistem analizində belə bir mühakimə əsas götürülür (postulat kimi verilir) ki, hər bir sistem altsistemlərdən ibarətdir və hər hansı sistem bəzi digər yüksək quruluşa malik sistemlərin altsistemi-dir. O da postulat kimi verilir ki, hər bir sistem öz obyektləri, xüsusiyyətləri və əlaqələrində xüsusi terminlə təsvir edilir. Sistemin sərhədi ətraf mühitdən girişlərin yekunu ilə müəyyən olunur. Ətraf mühit isə elə sistemin cəmidir ki, verilən sistem fəaliyyətdə olan altsistem deyil.

Beləliklə, labüd (arzuolunan) və mövcud çıxışlar arasında xarakterizə edilən fərq problem adlandırılır. Əgər onun olmaması sistemin mövcudluğuna və inkişafına təhlükə yaradırsa, axırını labüd hesab edilir. O mövcud sistemlə təmin edilir. Arzuolunan çıxış arzuolunan sistemlə təmin olunur. Mövcud olan və arzuolunan sistemlər arasındakı fərqin özü problemdir. Problem çıxışların azalmasının və artmasının qarşısını almaqdan ibarətdir. Problemin şərti mövcud sistemin təqdim edilməsidir. Tələb isə arzuolunan sistemi təqdim etməkdir. Problemin həlli mövcud və arzuolunan sistemlər arasındakı boşluğun doldurulmasıdır. Boşluğu dolduran sistem təşkilənmə obyektidir. Problemlər simptomlarda təzahür edə bilər. Sistematik olaraq təzahür edən simptomlar tendensiya formalaşdırır. Eyniləşdirmə bilik normaları və ya sistemin arzuolunan davranışı şəraitində mümkündür. Problemi aşkar etmək naminə onun inkişafının proqnozlaşdırılması və onun həllinin aktuallığının qiymətləndirilməsi, habelə həll olunmaz problemlər zamanı sistemin vəziyyətinə diqqət yetirmək lazımdır. Problemin həllinin aktuallığının qiymətləndirilməsi onun həllinin gərəkliliyini müəyyənləşdirmək imkanı verir.

Həllin tapılması prosesi problemin həlli üçün şərtlərin, məqsədlərin və imkanların eyniləşdirilməsi əməliyyatlarının dəfələrlə yerinə yetirilməsini əhatə edir. Eyniləşdirmənin nəticəsi şərtlərin, məqsədlərin və imkanların sistem obyektlərinin (giriş, proses, çıxış, əks-əlaqə və məhdudluq), xüsusiyyətlə-

rin və əlaqələrin xüsusi terminlərində təsvir olunmasıdır. Əgər verilən problemin şərt, məqsəd və imkanlarının struktur və elementləri məlumdursa, eyniləşdirmə kəmiyyət münasibətlərinin müəyyən edilməsi xarakterinə malikdir, problem isə kəmiyyətcə fərqlənən hesab edilir. Əgər şərt, məqsəd və imkanların struktur və elementləri qismən məlumdursa, eyniləşdirmə keyfiyyət xarakterinə malikdir, problem isə kəmiyyətcə fərqlənən və ya zəif strukturlaşmış adlanır. Problemin həllinin metodologiyası üçün sistem analizi ümumi cizgilərlə problemin aşkar edilməsi, problemlərin həllinin cəmləşməsi və bu həllin reallaşdırılması üçün qarşılıqlı əlaqəli əməliyyatların davamlılığının gərəkliliyini prinsipial şəkildə əks etdirir. Həll prosesi özündə artımla məhdud fərq arasındakı münasibətlərin böyüklüyünü (marginal münasibətlərdə) nəzərə alaraq dəyər, zaman, effektivlik və risk kriteriyaları üzrə cəmləşmə, qiymətləndirmə və alternativ sistemin seçilməsini əks etdirir. Bu prosesin həllinin seçilməsi onun reallaşdırılmasının şərti, məqsədi və imkanları ilə müəyyən edilir. Prosesin bir qədər adekvat quruluşu sistem metodologiyasının postulata uğramış strukturu çərçivəsində evristik yekunun hərtərəfli istifadəsini nəzərdə tutur.

Dəyişənlərin sayının ixtisar edilməsi ayrı-ayrı dəyişənlərin və ya dəyişənlər qrupunun, seçilmiş dəyişənlərin mürəkkəb faktlarının uyğun formalarının kriteriyalarının seçilməsi, habelə mümkün olan yerdə artıq ixtisarların riyazi (riyazi proqramlaşdırma və s.) üsullarla tətbiqi probleminin analizi əsasında həyata keçirilir. Prosesin məntiqi bütövlüyü hər biri risk mənbəyi ola bilən aşkar və ya gizli fərziyyələrlə təmin edilir. Sistemin funksiyasının strukturu və problemin həlli hər hansı sistem və hər hansı bir problem üçün standart postulat kimi qəbul olunur. Yalnız funksiyanın reallaşdırılması metodu dəyişə bilər. Elmi biliyin indiki halında metodların müasirləşdirilməsi potensial olaraq əldə edilən səviyyədə müəyyən olunan həddə malikdir. Problemin həlli nəticəsində bir hissəsi arzuolunan çıxışı şərtləndirən, digər hissəsi isə öncədən görünməyən, gələcək problemlərin mənbəyi ola biləcək imkan və

məhdudiyətləri müəyyən edən yeni əlaqələr və münasibətlərlə şərtlənir.

§ 12.2. Sistem təhlilin funksiyası

Praktiki olaraq əksər elm və təcrübə sahələrində sistem analizinin işlənməsi olduqca vacib əhəmiyyətə malikdir. Əksər sahələrdə elm problemin həllinə kömək üçün istiqamətləndirilsə də, onların arasında az sayda olanlar var ki, bilavasitə problemin özünün həlli ilə məşğuldur. Sistem analizi çərçivəsində ilk dəfə olaraq sistem konsepsiyasına əsaslanan problemin həllinin universal metodologiyası işlənilib hazırlanmışdır.

Sistem analizinin tətbiqi sahəsi həqiqətən çox genişdir. O olduqca "dəqiq", texniki sahələrdə, olduğu kimi sosiologiya, politologiya, tarix, kulturologiya kimi humantiar istiqamətli sahələrdə də uğurla istifadə oluna bilər. Sistem analizinin sosial sahəyə tətbiqinin olduqca güclü təsirinə misal olaraq əhalinin kütləvi şüuru ilə manipulyasiya edilməyə və sistem nəzarətinə əsaslanan "rəngli" inqilabları və "ərəb baharı"nı göstərmək olar.

Sistem analizinin əsas funksiyası problemin həllinin universal metodologiyasının tədqiqi və praktiki fəaliyyətini təmin etməkdir. Bu funksiyanı reallaşdırmaqla o problemin həlli üçün bütün lazımi metodları, bilikləri və fəaliyyətləri birləşdirən karkas rolunu oynayır. Məhz bununla əməliyyat tədqiqi, statistik həll nəzəriyyəsi, təşkilat nəzəriyyəsi kimi sahələrə münasibətdə onun metodoloji rolu müəyyən edilir. Bu onunla izah olunur ki, sistem analizi prinsipi əsasında problemlərin həlli funksiyası özünün mahiyyəti etibarilə insan fəaliyyətinin funksiyalaşdırılmasının baza səviyyəsinə yaxındır. İndiki halda onun üçün problemin həlli hər hansı sistemin fəaliyyətinin öz təməlində gizlənilir. Buna görə də bu funksiyanın özü (problemin həlli) və ona xidmət edən metodologiyanın (sistem analizi) onun yerinə yetirilməsi üçün özünə bütün xüsusi funksiyaları daxil edən yüksək dərəcəli birləşdirici kimi baxması təəccüblü deyil.

Sistem analizinin xüsusi funksiyalarına aşağıdakılar aiddir:

- problemin təzahürünün simptomlarının eyniləşdirilməsi;
- problemin aktuallığının əsaslandırılması;
- hədəfin müəyyənləşdirilməsi;
- optimallıq kriteriyaları üzrə alternativlərin tapılması və onların qiymətləndirilməsi;
- alternativlərin seçilməsi;
- həllin işlənib hazırlanması;
- icarçılar və rəhbərlərin qərarlarının kollektiv tərəfindən qəbul edilməsi;
- həllin reallaşdırılması prosesinin işə salınması;
- həllin (qərarın) reallaşdırılması prosesinin idarə edilməsi;
- həllin (qərarın) reallaşdırılmasının nəticəsinin qiymətləndirilməsi.

Bu funksiyaların reallaşdırılması üçün isə aşağıdakılardan istifadə edilə bilər: axtarış və aşkaretmənin nəzəri metodları, obrazların tanınmasının nəzəri metodları, statistika metodları, faktor analizi başda olmaqla eksperiment nəzəriyyəsi, əməliyyatın tədqiqi modelləri və qonşu modellər (növbələr, ehtiyatlar, oyun situasiyaları, saxlanma və bərpaetmə, ölçü və s.), davranış modelləri (deostatiki, dinamik, özütəşkiletmə), təsnifat və qaydaya salmanın nəzəri metodları, haşiyələnmiş (marginal) analiz, mürəkkəb dinamik sistemin sintez metodları, potensial imkan nəzəriyyəsi, avtotənzimlənmə nəzəriyyəsinin modelləri, proqnozlaşdırma metodları, mühəndis psixologiyası və ona qonşu olan intizam metodları, təşkilat, sosial psixologiya və sosiologiya nəzəriyyəsinin müxtəlif sahələrinin metod və modelləri.

Konkret problemin həlli üçün adıçəkilən metodlardan hər hansının seçilməsi zamanı yaddan çıxarmaq lazım deyil ki, hər hansı metod effektiv şəkildə yalnız işləndiyi **aksiomatikanın** çərçivəsində "işləyir". Universal, həmişə və hər yerdə effektiv olan metodlar mövcud deyil. Buna görə də həll edilən problemin əks olunduğu müvafiq **aksiomatikanın** tələblərinin yerinə yetirilməsi də rəcəsini dəfələrlə yoxlamaq lazımdır. Seçilmiş metodun hər hansı səbəbə malik olduğu empirik materialın tərkibinin tələblərinə uy-

ğun gəlidiyi halda formanın təhrif edilməsi qəti olaraq qəbul edilmişdir. Prioritet kriteriyalar qismində isə aşağıdakılara baxmaq olar: 1) problemin xüsusiyyətinə; 2) sistem analizinin metodoloji aparatının imkanlarına; 3) potensial olaraq cəlbedici metodun məhdudiyyətinə.

§ 12.3. Sistem təhlilin məhdudiyyətləri

Hər hansı metodologiyanın vacib xüsusiyyəti onun optimal istifadə sərhədidir. Bu sistem analiz kimi güclü metodologiyaya münasibətdə tam şəkildə ədalətlidir. Sistem analizinin imkanları qədər, onun məhdudiyyətlərini də başa düşmək olduqca gərəklidir.

Hər bir metodun sərhədləri onun köməyi ilə məsələlərin tipinin həll edilən nomenklaturası, onun daha layiqli tətbiqi sahələrinin izah edilməsi, reallaşdırılma funksiyaları və istifadə edilən metodoloji arsenalı ilə müəyyən edilir. Qeyd olunduğu kimi, sistem analizinin tətbiqi sahələri olduqca genişdir. Xüsusi funksiya əsasında reallaşdırılan nomenklaturanın tamlığı və düzgünlüyü, habelə onun tərkibi, müvafiq altproseslərin strukturlarının tamlığı və düzgünlüyü zamanı problemin həlli nomenklaturanın tədqiqinin adekvatlığı yolu ilə və sistem analizində anlayışların tətbiqinin tərkibi, habelə sistem analizinin tətbiqi təcrübəsinin öyrənilməsi ilə müəyyən edilir.

Xüsusi funksiyaların reallaşdırılması üçün istifadə edilən metodların müasirləşdirilməsinə gəlincə, demək olar ki, ciddi uğura baxmayaraq sistem analizi hələ öz yolunun başlanğıcındadır.

Sistem analizinin bir sıra xüsusi funksiyaları tam uyğun vasitəyə malik deyil. Bura daxildir: təşkilatın diaqnostikası başda olmaqla sistemin mövcud vəziyyətinin diaqnostikası; mövcud sistemin qüsurlu elementlərinin müəyyən edilməsi; alternativ nomenklaturasının müəyyən edilməsinin metodları; problemin həllinin taktika və strategiyasının müəyyənləşdirilməsi metodları; problemin həlli üçün insan xarakteristikasının eyniləşdirilməsi; verilmiş giriş tipi ilə təşkilatın yığılması və reallaşdırılması; problemin həllinin nəticəsinin qiymətləndirilməsi. Hazırda bu kimi bir çox sa-

hələrdə, o cümlədən təşkilat və rəhbərlik sahəsində intensiv işlər aparılır.

Xüsusi, habelə zəif işlənmiş sahə problemin həllinin xüsusi funksiyasını reallaşdırmaq üçün *metodların seçilməsi üsullarını* formalaşdırır.

Problemin miqyas və mürəkkəbliyi nə qədər böyük olarsa, onun həllinin sistem metodologiyasının mövcud məhdudiyəti daha dəqiq təzahür edir. Bu məhdudiyətlərin aradan qaldırılması bir sıra yeni intizamın işlənməsini və mövcud olanların mühüm inkişafını tələb edir. Başda xüsusilənmiş bütövlük (sistem) nəzəriyyəsi olmaqla onların yaranması, inkişafı, norma və patologiyası, keyfiyyət dəyişkənliyi və deqradasiyası işlənilməlidir. Bunun üçün sistem mühiti nəzəriyyəsi, o cümlədən iyerarxik təşkil edilmiş sistem mühiti və digərləri tələb edilir.

Sistem metodologiyasının strukturu olduqca mürəkkəb və sonrakı mürəkkəblik tendensiyasına malikdirsə, həmişə belə hallarda yalnız reallığın alınan nəticələrinin əlaqələndirilməsi əsasında onun reallığa adekvatlığı müəyyən edilə bilər. Ümumilikdə isə sistem metodologiyasının konkret formalarının effektivliyinin qiymətləndirilməsi özündə ciddi problemləri əks etdirir.

§ 12.4. Sistem analizin prinsip və istiqamətləri

Sistem analizinin metodoloji əsasını sistem yanaşması təşkil edir. Onun mahiyyəti olduqca sadədir: tədqiq olunan sistemin bütün elementləri və onda baş verən bütün proseslərə yalnız bir bütöv kimi, yalnız eyniləşdirmədə, yalnız bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə baxılmalıdır. Lokal həll, faktorların tam olmayan sayının baxılmaya daxil edilməsi, ayrı-ayrı elementlər səviyyəsində lokal optimallaşdırma demək olar ki, həmişə ümumilikdə qeyri-effektiv, bəzən isə təhlükəli nəticələrə gətirib çıxarır. Bu cür dünyagörüşü sistem analizinin tərkibində şərtsiz riayət olunmalı olan bir sıra prinsiplial müddəalarla şərtləndirilir.

Birinci prinsip: təzahür və proses yalnız o zaman öyrənilə bilər ki, onlara sistem və onun hissələri qismində nəzər yetirilir. Bu prinsip sistem və mühit elementlərinin terminlərdə öyrənilən təzahürə diqqət yetirilməsi mümkünlüyü mənasına gəlir. Strateji məqsəd bunları müəyyən etməkdir: hansı element öyrənilən təzahürün fəaliyyətini təmin edir, onlar aralarında hansı əlaqələri formalaşdırır, hansı şəraitdə təzahürlər fəaliyyət göstərir və inkişaf edir. Ayrılıqda götürülmüş fakt tam mənalı tədqiqat üçün kifayət deyil.

İkinci prinsip – hər bir sistemin strukturuna onun elementlərinin bütöv yekununda baxmaq, bütövlüyün konkret mexanizminin axtarışını hədəf almaq, əlaqələrin kifayət qədər tam tipologiyasını aşkara çıxarmaq tələbidir. Daha ciddi şərhə bu prinsip sistemə elementlərin sadə birliyi kimi baxmağı qadağan etmək mənasında başa düşülür. Sistemin xüsusiyyətinin onun elementlərinin xüsusiyyətlərinin cəmi deyil, birləşmə və bütövlüyün fenomenə çevrilməsinin tanınması ilə başa düşülür. Sistemin onu təşkil edən elementlərdə olmayan mühüm xüsusiyyətə malik olması imkanı postulat kimi təqdim oluna bilər. Bu prinsip belə bir müddəyə əsaslanır ki, bütövlüyün onu formalaşdıran elementlər və funksiyaların xassələri olmayan heç bir xüsusiyyəti mövcud deyil.

Bu prinsip sistemin bütün xüsusiyyətlərinin onun ayrı-ayrı elementlərinin xüsusiyyətindən və onların qarşılıqlı münasibətlərindən təşkil olunduğunu iddia edir. Başqa sözlə, bu **nisbi reduksionizm** prinsipi adlana bilər. O sistemin hər bir elementində ümumi, mühüm və vahid dialektikanı əks etdirir. Vahidlik xüsusiyyəti, keyfiyyət, təzahürü və qarşılıqlı əlaqələrinin tam yığımı sistemin hər bir elementini təkrarolunmaz edir. Sistemin mühüm olması onu təşkil edən elementlərin cəmini tipologiyalaşdırmağa, onları nisbi olaraq oxşar olduğu müvafiq qrupda birləşdirməyə imkan verir. Ümumi dərk edilmə isə sistemin inkişafı və fəaliyyət göstərməsinin qanunauyğunluqlarına aparır.

Sistemin əsas vacib elementi onun effektivliyidir. Nəzəri olaraq sübut olunub ki, hər bir sistemdə onun funksional olması şərti

ilə yanaşı, dəyər funksiyası da mövcuddur. Bununla yanaşı, bu funksiya məhduddur. Sistemin effektivliyinin maksimumunu müəyyən etmək sistem analizinin *üçüncü prinsipi* adlanır.

Dördüncü prinsipin hər bir sistemi özünə kifayət edən, avtonom, ayrı kimi deyil, onu əhatə edən mühitlə qarşılıqlı sıx münasibətdə baxmağı tələb edir. Bu hər hansı sistemə xarici əlaqələrə açıq və olduqca ümumi formada baxmaq mənasına gəlir. Tələb isə analiz edilən sistemə bəzi ümumi sistemlərin bir hissəsi (altsistem) kimi baxılmasıdır.

Sadalanın prinsiplər sistem analizinin *beşinci prinsipinin* tərkibini, yəni mövcud sistemi altsistemlərə bölmək imkanlarını müəyyən edir. Əgər yarım sistem analiz üçün kifayət qədər sadə deyilsə, ona həmin qayda tətbiq edilir. Ancaq belə bölünmə prosesində əvvəlki prinsipləri pozmaq olmaz.

Altıncı prinsip: sistem idarədən və idarə edilən altsistemlər arasında mübadilə (məlumat, energetik, ehtiyat) əsasında fəaliyyət göstərirə, o zaman sabit, möhkəm, homeostatik ola bilər. Əks-əlaqənin olması homeostatik fəaliyyətin mühüm şərtidir.

Yeddinci prinsip: əgər idarədən (dərkedən) sistem özünəməxsus yetərsiz mürəkkəbliyə malikdirsə, mürəkkəb sistemi idarə etmə (dərketmə) effektiv ola bilməz. Bu, qaçınılmaz müxtəliflik qanununun şəxsi qənaətidir.

Beləliklə, bütün şərh edilənlər "sistem" anlayışını dəqiqləşdirməyə imkan verir. Bunu aşağıdakı kimi qısaca ifadə etmək olar: sistem – bir neçə səviyyədə altsistemdən ibarət bütün altsistem üçün ümumi və vahid fəaliyyət hədəfləri əldə etmək əsasında bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəli və qarşılıqlı fəaliyyətdə olan elementlərdən ibarət bütöv strukturudur.

Sistemin ümumi nəzəriyyəsinin müəllifi L.Fon Bertalanf sistemin möhkəmliyi və bütövlüyünün təmini üçün üç şərti müəyyən edir.

1. Dinamik qarşılıqlı fəaliyyət (ekvifinal sistem). Bu *şərt uyğunluq prinsipini* öncədən müəyyən edir. Burada sistemdə altsistemin qarşılıqlı fəaliyyət sisteminə münasibəti bütövlükdə **ambivalent** əsasda baş verir: altsistemin fəaliyyəti sistemin tələblərinə

uyğun həyata keçirilir, sistemin fəaliyyəti isə altsistemin xüsusiyyəti və imkanlarını hesaba almaq əsasında baş verir. Buradan belə qənaət hasil olur ki, ümumsistem tələbləri altsistem üçün prioritet olsa da, o hər bir altsistemin ayrılıqda bütövlük tələblərinə zidd olmamalıdır.

2. Çəvik çarpaz əks-əlaqənin mövcudluğu. Bu şərt *informasiya reaksiyasının verilməsinin qabaqlayıcısı*, qərar qəbul edilməsinin və fəaliyyətin müşayiət olunması prinsipinin nəticəsidir. Dinamik sistem (məhz bu növə sosial-iqtisadi və sosial-siyasi sistemlər aiddir) idarətmə obyektinin özünəməxsus proqnoz qiymətləndirilməsi əsasında qərar qəbul edilməsi korreksiyasının vacibliyi mənasını verir. Bu prinsipin mənası idarətmə fəaliyyəti zamanı proseslərin inkişafına təsir etməli olan və qoyulan məqsədə çatmağa təsir edən köməkçi və əsas istiqaməti qabaqcadan müəyyən etməkdir. Ümumi halda korreksiya həm idarətmə obyektini, həm də idarətmə subyektinin müəyyən təsirlərinə məruz qalır. Sosial təcrübəyə tətbiq edəndə anlaşılır ki, birinci prinsipin yerinə yetirilməsi zamanı qəbul edilən hər hansı qərar ictimai şüurun bu qərarı müsbət qəbul etməsi üçün qabaqlayıcı informasiya təminatına malik olmalıdır. Bu prinsipin əsasında P.K.Anoxinin və N.A.Bernşteynin kəşfi olan şiddətli təsirə qabaqlayıcı reaksiya qabiliyyəti olan *həyatın fərqləndirici* təzahürü dayanır.

3. Sistemin inkişafının homeostata transformasiyası tendensiyasını araşdıran U.Eşbi sınaq və səhvlər yolu ilə möhkəmliyə nail olur. Təcrübədə o, inkişafın hədəfdən sapmasının minimuma endirilməsi mexanizminin yaradılması mənasını verir.

Belə bir mürəkkəb **substrat** şəraitində sistemin fəaliyyəti müxtəlif problemlərin yaranmasını qaçılmaz edir. Sosial sistemin, xarakteri, mövcudluğu və fəaliyyət problemlərinin obyektiv əsasını klassik hala gəlmiş nümunələrlə formaya salmaq olar.

Tutaq ki, bir neçə şirkət bazar qanunlarına tam uyğun olan müəyyən növ məhsul istehsal edir və onun satışından maksimum gəlir əldə etməyə çalışır. Qoy sadə bir məsələ həll edilsin: "hazır məhsulu nə qədər müəssisənin anbarında saxlamaq lazımdır və

onun neçə müxtəlif növü istehsal olunmalıdır?" bu şirkətin müxtəlif şöbələrinin "şəxsi" maraqlarına baxaq. Dərhal şirkətdaxili səviyyədə ziddiyyətlərin yarandığı aşkarlanır.

Nəzəri olaraq hər bir şöbə şirkətin bütün strukturu üçün ümumi hədəfdə – maksimum gəlir (əgər bu belə deyilsə, müəyyənləşdirmədə verilən şirkətə sistem kimi baxıla bilməz) əldə etməkdə maraqlıdır. Lakin reallıqda hər şey bir qədər də mürəkkəbdir.

İstehsalat şöbəsi eyni növ məhsulun uzunmüddətli və fasiləsiz istehsalında maraqlı olacaq. Yalnız bu halda avadanlıqların sazlaşdırılmasına az xərc çəkiləcək.

Satış şöbəsi isə əksinə, istehsal edilən məhsulun nomenklaturasını genişləndirmək ideyasında və anbarlarda daha çox bu növlərdən olan ehtiyatın toplanmasında ısrarlı olacaq.

Maliyyə şöbəsi anbardakı ehtiyatların minimum olmasında ısrar edəcək, çünki anbarda qalan mallar gəlir gətirə bilməz, həm də saxlanma prosesinin özü ciddi qeyri-istehsalat xərci tələb edir.

Hətta kadrlar şöbəsi də lokal fəaliyyət hədəfinə malikdir: həmişə eyni növ məhsulu istehsal etmək. Belə ki, yalnız bu halda kadrların axını problemi baş verməyəcək.

O qədər də böyük olmayan təşkilatda müxtəlifşaxəli proseslər gedir. İdaredicidən eyni hədəfə – maksimum gəlir əldə etmək fəaliyyətinə tabe ediləcək vahid, bütöv mexanizmdə birləşmə tələb edilir.

Ehtimal olunan odur ki, əgər altsistemin effektivliyinin göstəricisi bütöv sistemin effektivliyinin göstəricisi ilə eyni ölçüdədirsə, ayrı-ayrı altsistemlərin hədəflərinin razılaşdırılması ilə məqsədləri qoymaq və həll etmək gərəkdir. Axı elə bir vəziyyət yaranarsa bilərə ki, bəzi altsistemlərin işinin effektivliyi maliyyə təzahürü ilə deyil, digər qeyri-kəmiyyət göstəriciləri ilə ölçülə bilər.

Sosial sistemin tam şəkildə fəaliyyətinin təşkili zamanı digər problemlər də yaranır. Burada söhbət əsasən, sistemi təşkil edən altsistemlər, habelə altsistemlərlə ətraf mühit arasında əlaqələrin qiymətləndirilməsindən gedir. Hər hansı sistemin mühüm elementləri ayrı-ayrı altsistem elementlərinin qarşılıqlı əlaqələrinin

xarakteristikası, müxtəlif səviyyəli altsistemləri və onların xarici mühitlə əlaqələridir.

Bununla yanaşı, ayrı-ayrı altsistem elementlərinin qarşılıqlı əlaqələrinin dinamik xarakteristikası, altsistemlər arasında əlaqələr və onların xarici mühitlə qarşılıqlı əlaqələrinin müəyyən edilməsi problemi də mövcuddur. Ancaq bu xarakteristikalar gələcəkdə dəyişə və dəyişikliklər yekun nəticəyə təsir edə bilər.

Xarakteristika adlanan dəyişiklik dinamikasına təsadüfi proseslər kimi baxmaq ənənə kimi mövcuddur. Belə bir yanaşmanın cazibəsi ondadır ki, təsadüfi proseslərin tədqiqi üçün olduqca müxtəlif formal-analitik aparat işlənib hazırlanıb. Lakin sosial aləm əhəmiyyətli dərəcədə **determinləşdirilmişdir** və onun formallaşdırılmış analizi üçün nəhəng ehtimali, statistiki metodlar ehtiyatından istifadə etmək imkanları açdığı üçün ona stoxastik mahiyyəti sıırmaq qətiyyəən səhvdir. Sosial-iqdisadi və sosial-siyasi proseslərin vəziyyəti barədə empirik informasiyanın analizi zamanı problem yaranarsa, bunları xatırlamaq lazımdır.

Bu vəziyyətdən müsbət çıxış yolu orada baş verən prosesləri təsadüf kimi qələmə verməyin mümkün olduğu bir sıra sahələrin mövcudluğudur. Bu daha çox tam tükənmiş şəkildə kəmiyyət göstəricilərini əks etdirən, əksər hallarda parametrlərin kütləvi mahiyyət daşıdığı iqtisadi proseslərə aiddir. Onların təsadüfi yaranması barədə ehtimallar onun mənasını təhrif etsə də, müşahidə olunan dəyişkənliyi istiqamətlik və intensivliyinin tendensiyası səviyyəsində qiymətləndirməyə imkan verir. Sosiumun qalan sahələrinin xüsusiyyətləri əksər hallarda keyfiyyətlik mahiyyətinə malikdir. Bu sahələrin özləri (sosial, siyasi, mədəni və s.) təbəqələndirildiyi üçün onlara kütləvi təsadüfi proses kimi baxmağa imkan vermir. Buna görə də hətta statistikanın ehtimali metodlarının qeyri-düzgün istifadə edilməsi sahəsi burada radikal şəkildə məhdudlaşır.

Əgər indi sistem analizinin əsas təyinatını, yəni sistemin idarə olunması məsələlərinin zəmanəti və ya ən azından bu idarəməni müasirləşdirmək üzrə qərar qəbul edən şəxslərin təmin edilməsini yada salsaq, biz sərt ifadələrin işləndiyi mövqeyi yumşaltmaq

məcburiyyəti ilə qarşı-qarşıya qalacağıq. Elmi tövsiyəsinin ən dəqiq tədqiqatının belə düşünülmə, layihələşdirilmə, planlaşdırılan nəticə əldə etmək zəmanəti vermədiyini etiraf etməliyik.

§ 12.5. Sistem analizin təcrübədə tətbiqi: hədəflər, vəzifələr, mərhələlər və yollar

Sistem analizinin təcrübədə tətbiqi, bir qayda olaraq, iki halda məqsədyönlü hesab olunur: 1) yekun problemin üzə çıxarılması və ümumiləşdirilməsi; 2) mövcud problemlərin həlli ilə bağlı yeni imkanların axtarılması. Birinci halda tədqiqatın məqsədi – baş vermiş problemin həll edilməsi sistemin effektivini artırma bilər.

Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı məsələləri həll etmək lazımdır:

- problemin aşkar edilməsi;
- problemin aktuallığının qiymətləndirilməsi;
- hədəfin və lazımı əlaqələrin müəyyən edilməsi;
- kriteriyaların müəyyən edilməsi;
- mövcud sistemin strukturlarının aşkara çıxarılması;
- mövcud sistemdə elementlərinin müəyyən edilməsi;
- alternativlərin qurulması üçün strukturların müəyyən edilməsi;
- alternativlər toplusunun əldə edilməsi və onların qiymətləndirilməsi;
- reallaşdırmaq üçün alternativlərin seçilməsi, reallaşdırma prosesinin müəyyən edilməsi;
- tapılmış həllin razılaşdırılması, onun reallaşdırılması, həmçinin həllin reallaşdırma nəticələrinin qiymətləndirilməsi.

Bəlləkilə, problemlərin baş qaldırması və onun həllini təmin edən qərarların qəbul edilməsi problemlərin həllinin qiymətləndirilməsindən keçir.

Yeni imkanların axtarılması isə başqa yolla baş verir. Bu yolu o zaman seçmək lazımdır ki, mövcud sistemdə və qonşu sistemlərdə bəzən problemlər kompleks baş qaldırır.

Problemlərin mövcudluğu şəraitində ehtimalların istifadəsi zamanı özü hədəfə çevrilən bəzi problemlər onların dərinləşməsinə və kəskinləşməsinə gətirib çıxarır. Baş verən dəyişikliklərin yüksək dinamikasının səviyyəsi, yeni-yeni vasitələrin inkişafı və texnologiyalara əsaslanırlarsa, idarə edən yeni axtarışlara, qeyri-standart qərarlarla, üzləşməli olur və bu müxtəlif yeni təzahürlərə gətirib çıxarır. Bu axtarış rejimini və yeni imkanların işlənilməsini ciddi olaraq çətinləşdirir. Yəni vaxt intervalında fasiləsiz olaraq analitik güc konsentrasiyasını yüksək səviyyəyə çatdırmaq lazım gəlir. Bu səbəbdən tam şəkildə bütün imkanların analizini aparmaq və onlardan ən optimal olanı seçmək, əlaqə və münasibətləri nəzərə almaqla analiz aparmaq, onun həyata keçirilməsinin davamlılığını "hesablamaq" lazımdır. Bu növdən olan ənənəvi səhvlərə misal olaraq yeni texnikanın tətbiqi ilə yalnız bir kriteriya əsasında aparılan təhlili göstərmək olar. Bu zaman yeni texniki imkanların "daxil edilməsi" bu problemlə bağlı olan analizlərin sonrakı aqibəti ilə əlaqəli olur. Kompüter informasiya texnologiyalarının ABŞ-da idarəetmə sistemində tətbiqi zamanı daha çox uğursuzluq faizi müəyyən dərəcədə onun yaranmasının bu mərhələsində, yəni problemə istiqamətlənmənin çatışmazlığı nəticəsində olmuşdur.

Ümumilikdə sistemli yanaşma idarəedənə iki böyük məsələni həll etməyə imkan verir:

– sistemdə və altsistemdə mexanizmlərin qarşılıq təsiri barədə şəxsi təsəvvürlərini genişləndirmək və dəqiqləşdirmək; onu öyrənmək və mümkünsə onun yeni xüsusiyyətlərini açıb göstərmək;

– kriteriyalar üzrə və strateji vacib məsələlərin həlli istiqamətində sistemin fəaliyyətinin effektivini yüksəltmək.

Nəticə etibarilə bunların hər ikisi tədqiq edilən obyekt və proseslərin analizi zamanı real və doğru sonluğa çatmağa xidmət edir.

Sistem analizinin mərhələləri. Ümumi müddəalar

İdarəetmə fəaliyyətində effektivin yüksəldilməsi və sosial proseslərin sistem analizinin təcrübədə tətbiqinin aşağıdakı əsas mərhələlərini müəyyən etmək olar:

- məsələlərin məzmunlu qoyuluşu;
- öyrənilən proses və obyektlərin yeni modelinin qurulması;
- modelin köməkliyi ilə məsələlərin həllinin tapılması
- modelin köməyi ilə qərarın yoxlanılması;
- konkret vəziyyətin və xarici şəraitin hesablanması əsasında qərarlara düzəliş edilməsi;
- qərarın yerinə yetirilməsi.

Qısa da olsa bəzi mərhələləri nəzərdən keçirək. Başa düşmək üçün onlardan ən mürəkkəbini seçərək konkret misallar üzərində onların reallaşma metodlarını mənimsəməyə cəhd edək. Bununla yanaşı, yadda saxlamalıyıq ki, hər bir konkret hadisədə sistem analizinin mərhələləri maliyyə və intellektual göstəricilərə görə fərqli "xüsusi çəkiyə" malikdir. Çox vaxt dəqiq sərhədləri göstərmək çətin olur: hansı mərhələ harada başa çatır, növbəti nə vaxt başlanır.

Məsələlərin məzmunlu qoyuluşu

Sistem analizinin əvvəlində məsələlərin qoyuluşu zamanı mütləq şəkildə iki tərəfin iştirakını nəzərdə tutur: mövcud sistem layihəsinin sifarişçisi kimi, bir qayda olaraq təşkilatın "birinci şəxsi" və ya qərar qəbul edən şəxs çıxış edir. İcarçının marağındadır ki, qərar qəbul edən şəxsin fəaliyyəti yalnız maliyyələşmə ilə məhdudlaşmasın. Ondan mütləq qaydada tələb olunur ki, texniki tapşırığın layihədə işlənməsini icraçıya təqdim etsin.

Texniki tapşırıqlar – çox vacib sənəddir və tədqiqat işinin uğurunu müəyyən edir.

Burada öz əksini tapmalıdır:

- Sistemin onun altsistemləri ilə bütün növ əlaqələrini (daxili və xarici) göstərən strukturu;
- təzahür formaları, mahiyyəti və problemlə vəziyyətin neqativ nəticələri;

– layihənin yerinə yetirilməsi nəticəsində əldə edilməli olan hədəf və onun vacib xüsusiyyətləri;

– tədqiqatın nəticələrinin köməyi ilə həll edilməli olan məsələlərin məzmunu;

– lazım gəldikdə, qarşıya qoyulmuş hədəfə çatmağın mümkün və qeyri-mümkün variantları.

İcraçı ciddi şəkildə nəzarət etməlidir ki, texniki tapşırıqlar və görülən işlərin son nəticələri birmənalı şəkildə göstərihsin. Bu icraçıya ona görə lazımdır ki, bəzən sifarişçidə tədqiqatın son mərhələsində başqa bir təsəvvür yaranır. Əsaslandırılmamış iddiaları özündən uzaqlaşdırmaq üçün icraçıda sifarişçiyə təqdim etmək üçün razılaşdırılmış və təsdiq edilmiş texniki tapşırığın məzmunundan başqa heç bir başqa üsul mövcud deyil. Çünki o bununla cərimə sanksiyalarını cəlb edə bilər.

Sistem analizinin məsələlərin məzmunlu qoyuluşunun bu mərhələsi çox vaxt bir çox məqsədlərə çatmağa gətirib çıxarır. Əslində isə bəzi iqtisadi sistemlər "əsas məqsədə" nail olsa da, əsas hədəfə çatmaq – maksimal gəlirin əldə edilməsi çox vaxt məhdudiyət və şərtlərin mövcudluğu ilə əlaqədardır. Bu şərtlərin pozulması mümkün deyil, yaxud da pozulması halında sistemin özünə və xarici mühit üçün dözülməz nəticələrə gətirib çıxaracaq. Nəticə ondan ibarətdir ki, hədəf təkdirsə və nəyin bahasına olursa olsun, ona çatmaq tələb olunursa, bu situasiya inanılmazdır. Əsas məqsədə nail olmaq üçün imkan daxilində mütləq pozitiv kimi baxılan əlavələri də prosesə uyğunlaşdırmaq, lazımdır.

İqtisadi sistemlərdə bəzən hədəflərin vacibliyini kəmiyyət formasında əks etdirmək olar. Lakin çox hallarda idarəetmə hədəfləri sosial qaydalar sistemində məzmunlu formaya malik olur. Məsələn: kollektivdə mənəvi-psixoloji mühiti yaxşılaşdırmaq, gənclərin vətənpərvərlik ruhunu yüksəltmək, informasiya siyasətini nizama salmaq və s. Bu o hallarda formal tədqiqat modellərinin işlənilməsi zamanı çəki əmsalları açıq və gizli səsvermə yolu ilə təyin edilir. Bu deməkdir ki, hədəfin çəkisini (nüfuzunu) ədədi olaraq qiymətləndirmək imkanı yoxdursa, vəziyyətdən real çıxış yolu mövcud təcrübədən istifadə etməkdir. Çox vaxt çəki əmsal-

ları birbaşa qərar qəbul edən şəxs tərəfindən verilir, bəzi hallarda isə ekspert qiymətləndirməsi metodundan istifadə etməklə qərar qəbul edilir.

Bu metodların mahiyyəti çox sadədir. Bütün sistemin fəaliyyət hədəfləri dəqiq qeyd edilir və müvafiq sahədə yüksək səlahiyyətə malik olan (ekspert) bir qrup şəxsin qiymətləndirməsinə təqdim olunur. Onlardan ilk öncə bütün təqdim olunmuşları əhəmiyyətinə görə dərəcələr üzrə yerləşdirmək xahiş edirlər.

Ali dərəcə hədəfin xüsusi əhəmiyyəti (çəkisi) mənasına gəlir. Onun ardınca bir qədər az çəki gəlir və s. Ardınca qeyri-parametrik statistikanın xüsusi bölməsinin dərəcə korrelyasiyası nəzəriyyəsi istifadə edilir. O, ekspertlərdən alınanların əhəmiyyəti haqqında hipotezi yoxlamaq, ekspertlərin fikirlərinin və ya dərəcə konkordasiyasının razılaşdırılmasına imkan verir. Bu xarakteristikalar o hallarda vacib sayılır ki, cəlb edilmiş ekspertlərin kifayət qədər səlahiyyətə malik olmalarına şübhə olmasın.

§ 12.6. Sistem analizin modelinin qurulması

Sistem analizinin modeli müəyyənlik şəraitində

Sosial aləmdə müəyyənlik vəziyyəti – fəvqəladə nadir, hətta demək olar ki, **ekzotik** bir anlayışdır. Real sosial praktikada belə problemlərlə rastlaşmaq olur ki, onların məzmununda hər şey aydın və göründüyü kimi deyil. Yalnız onların dar bir sinfini iqtisadi mühitdə nüfuzlu payını bəzi şərtlərlə müəyyən dərəcəyə aid etmək olar. Sistem analizinin sadə məsələlərinin klassik nümunəsi kimi müəyyən şəraitdə istehsal və malların çatdırılmasını göstərmək olar. Bunun mahiyyəti ondadır ki, eyni adda məhsulun eyni partiyada və öz partiyasının sayında digər partiyanın istehsalı arasındakı optimal uyğunluq bir ildə tədarük edilən məhsulun həcminə görə fiksasiya olunur.

Riyaziyyatçı mütəxəssislər aşağıdakı misalda asanlıqla tipik variasiya məsələsinə diqqət yetirir: partiyada elə bir ölçülü məhsul sayını tapmaq lazımdır ki, istehsala və onun saxlanılmasına olan xərcin cəmi minimuma çata bilsin.

Baxılanlardan başqa sistemi analizinin bütöv bir sinfində mövcuddur. Burada söhbət bir çox dəyişənlərin funksiyalarından birinin aşağı salınmasından gedir:

$$E = a_1 X_1 + a_2 X_2 + \dots + a_n X_n$$

Burada X_1 – axtarılan dəyişən, a_1 – onlara uyğun olan əmsallar və ya məhdudluğun olması zamanı hər iki kəmiyyətin "dəyişənlərinin çəkisi".

Belə növdən olan məsələlər tətbiqi riyaziyyatda – *xətti proqramlaşdırmada* kifayət qədər yaxşı tədqiq edilib. Kompüterləşmə dövrünə qədər *məqsədli* adlandırılan belə funksiyaların ekstremumlarının ($E=f(a,X)$) alqoritmlərinin axtarılması işlənilib. Bu alqoritmlər sistem analizinin tətbiqi və kompüter proqramlarının işlənilməsi üçün hazırda da istifadə olunur.

Sistemli yanaşma iqtisadiyyata idarəetmə məsələlərinin praktiki həllinin xüsusiləşdirilmiş və tipik metodlarının, dəyişənlər üçün məsələlərin ortaya çıxmasına gətirdi. Xüsusi məsələlərin həlli metodları daha "köhnə", eyni zamanda sınaqdan çıxarılmış, çoxdan klassik adlandırılısıdır. Onların məzmununu heç olmasa qoyuluş səviyyəsində bilmək lazımdır.

§ 12.7. Böyük sistemlərin analizinin metodları və eksperimentlərin planlaşdırılması

Sistem analizinin predmet sahəsi sistemlərin üstünlüyü üzrə proseslər və anlayışlardır. Bunlar üçün elə imkan yoxdur ki, bərabərlik və ya bərabərsizlik sistemindən istifadə edərək altsistem və sistem ümumlikdə ciddi formal səviyyədə, analitik olaraq sistem elementini ziddiyyətsiz şəkildə təsvir etsin. Başqa sözlə desək, situasiya elə tipik vəziyyətdədir ki, sistem elementi, altsistem və bütövlükdə sistem kimi hər hansı səviyyədə təmiz riyazi model obyektini qurmaq mümkün olmur. Bu səbəbdən (formal modelləşdirmə nöqtəyi-nəzərindən) sistem və proseslər sosial qaydada "pis strukturlaşdırılmış" və ya "zəif strukturlaşdırılmış" adlandırılır.

Nyutondan sonrakı 200 il ərzində elmin inkişafı elə bir səviyyəyə çatdı ki, təmiz və ya birkfaktorlu eksperimentin imkanları barədə müddəa sarsılmaz hesab edildi. Ehtimal olunurdu ki, asılılığının fərfini təyin etmək üçün $Y=f(X)$ görünən asılılıqda Y bütöv başqa dəyişənlərdə X -dən başqa bütün dəyişənləri stabilləşdirə və X və Y arasındakı "təmiz" qarşılıqlı əlaqəni tapa bilər.

Müqayisəli olaraq yalnız bu yaxınlarda (V.V.Nalimovun işində) pis təşkil edilmiş və ya *böyük sistemlər* adlandırılanlar tamamilə "qanuni" olaraq nəinki sistem daxilində əlaqəsi, hətta elementar proseslərin özü də naməlum sayılan xüsusi mühit sayılmağa başladılar.

Belə sistemlərin analizi vahid, elmi əsasla yanaşma ilə – gizli, naməlum səbəblərin, qanun və proseslərin tanınması ilə mümkündür. Çox vaxt belə səbəbləri gizli faktorlar, onlardan törəyən əsas xüsusiyyətləri isə gizli əlamətlər adlandırırırlar.

Belə sistemlər iki müxtəlif yanaşma və metodlardan istifadə etməklə mümkün olmuşdur.

Onlardan birincisi, *çoxölçülü statistik analiz* metodu adlanır. Bu metodun əsası XX əsrin 20-30-cu illərində görkəmli ingilis statistiki R.Fişer tərəfindən qoyulub. Çoxölçülü riyazi statistikanın sonrakı inkişafı və əsası kompüter texnikasının yaranması və təkmilləşməsi səbəbi ilə əlaqəlidir. 1930-cu illərdə verilənlərin əl ilə işlənməsində məsələni bir-birindən fərqli olmayan 2-3 müstəqil dəyişənin, 1965-ci ildə isə altı dəyişənin, 1970-1980-ci illərdə isə artıq 100-ə yaxın dəyişənin köməyi ilə həll etmişlər.

İkinci üsul kibernetik və ya kibernetikanın əsasını qoyan N.Vinerin şərfinə "Viner" metodu adlandırılmağa başlandı. Bu metodun qısa mahiyyəti böyük sistemlər tərəfindən idarəetmə prosesinin təmiz məntiqi analizidir. Bu metodun yaranması tam təbii haldır: məntiq belədir – tezliklə pis təşkil edilmiş sistemlərin mövcudluğu tanınacaq, onda məntiqi olaraq onların idarəetməsi üçün vasitə və metodlarının axtarılması sualını qoymaq olar.

Öz aralarındakı ciddi fərqlərə baxmayaraq hər iki metod sistem analizi zamanı eyni sistemə tətbiqi edilə bilər və hətta uğurla tətbiq edilir.

Belə ki, insanın intellektual fəaliyyəti Fişer metodu ilə öyrənilir: ironik olaraq V.V.Halimov isə qeyd edib ki, çoxsaylı test sınaqlarının nəticələrindən baş çıxarmağa nail olsalar, bu mümkün olacaq.

Digər tərəfdən Viner metodundan istifadə özündə kompyuter programının yaradılmasını, bilik yaddaş fəaliyyəti sahəsində insanı imitasiya edən süni intellekt sistemlərinin qurulmasını əks etdirir.

Bütün sosial sistemləri, o cümlədən iqtisadi sistemləri məhz pis təşkil edilmişlərin sıralarına aid etmək olar. Ona görə ki, bu sistemin əsas bəndi insandır. Tamamilə aydındır ki, tədqiq olunan sosial proseslərdə sistem analizdən istifadədə (o cümlədən iqtisadi) həmişə "təbii" eksperiment tələb olunur.

Sadə hallarda söhbət "çıxış" xüsusiyyətləri, xarici təsir və onun "çıxış" reaksiyası daxil olmaqla bizə məlum olan sosial sistemin bir neçə elementindən gedə bilər.

Məhsuldar olan element isə "qara qutu" ideyasında öz əksini tapıb. Bu ideyanı müşahidəyə götürərək qəbul edirik ki, elementin daxilində prosesi izləmək iqtidarında deyilik və onun modelini bu cür biliksiz təxmini qurmağa ümidliyə.

Klassik misalı yada salaq – insan orqanizmində həzm prosesini bilməmək, "çıxış" göstəricilərini hesaba alaraq bizə "giriş" üzrə təminatı təşkil etməyə mane olmur (tələb olunan ərzaq, qidalanma rejimi).

Göstərilən ideyaya uyğun olaraq "nə etmək hissəsində konkret bir program təşkil etmək olar: müxtəlif xarici idarəetmə təsiri elementlərini girişə yönləndirmək və bu təsirə olan reaksiyanı ölçmək. Məhz beləliklə də, aydın şəkildə bu məşğuliyyətin məqsədini izah etmək olar: biz nəyi əldə etməyə ümid bəsləyirik. Bu sual çox da asan deyil. Nadir hallarda, sadəcə, öz marağımızı təmin etməyi düşünməyə imkan verə bilərik. Yəni burada daha çox ictimai maraq öndə olur.

Bir qayda olaraq, real iqtisadi sistem üzərində eksperimentlər eksperimentin özü üçün müəyyən xərclərlə, habelə bərpaedilməz mənfi nəticələrin ehtimalolunan riskləri ilə əlaqəli olaraq məcburi

sayılır. Belə hallarda fəaliyyətin nəzəri əsaslandırılması və fəaliyyət metodikası kibernetika sahəsinin mühüm predtemi olan eksperimentin planlaşdırılması nəzəriyyəsiindən ibarətdir.

Onun çərçivəsində qəbul edilən terminologiya belədir:

- elementin sistemə daxil olması, idarəedici təsir və ya sadəcə təsir adlanır;
- elementin sistemdən çıxışı ilə nə alınarsa, reaksiya adlanır;
- əgər sistemdə (altsistemdə) eynitipli elementləri qruplaşdırsaq, yekunda bu blok adlandırılacaq;
- blok elementlərinə münasibətdə xüsusi fəaliyyətin tərkibi təsviri planın eksperimenti adlanacaq.

Planlaşdırılan eksperimentin hədəfini başa düşmək çox vacibdir. Son nəticədə elementin özündə olan "girişi (daxil olma) – çıxışı" zəncirindəki proseslərin mahiyyəti barədə heç bir informasiya ala bilmərik.

Yox əgər eksperimentə təsir imkanlarının əlverişli olması aşkar olunsa, biz nəticə əldə etməyə inamlı olarıq və əsas hədəfi – elementi idarəetmənin optimal strategiyasını müəyyən edərik. "İdarəedici təsir" anlayışı olduqca genişdir. Bu ən adi əmərlərdən enerji və informasiya təminatı mənbəyinə qədər olan bütün elementləri əhatə edir.

Məlumdur ki, eksperiment planının tərtibinin özü artıq müəyyən bilik və bəzi ixtisasları tələb edir. Təcrübə göstərir ki, plana aşağıdakı dörd komponentin daxil edilməsi məqsədəuyğundur:

- çoxsaylı idarəetmə strategiyalarının təsviri üçün onlardan daha yaxşısını seçmək;
- səciyyələndirmə və ya blok elementlərinin ətraflı müqayisəli təsviri;
- strategiyanın elementlər blokunda yerləşdirilməsi qaydası;
- elementlərin effektivliyini qiymətləndirməyə imkan verən çıxış məlumatlarının səciyyələndirilməsi.

Eksperiment planının komponentlərinə diqqətli baxış onu qeyd etməyə imkan verir ki, onun reallaşdırılması üçün elmin müxtəlif sahələrinin birliyi tələb olunur. Belə ki, idarəedici təsirin seçilmə-

si zamanı texnologiya sahəsində minimal biliyə malik olmaq zəruridir. Amma daha çox hüquq və ekologiya sahəsində bilik lazımdır. Üçüncü komponentin reallaşdırılması üçün mütləq riyazi statistika sahəsində bilik lazımdır, belə ki, təsadüfi kəmiyyətin bölünməsi anlayışından istifadə etmək gərəkdir.

§ 12.8. Böyük sistemlərin faktor analizi

Müasir sistem analizinin vasitələrinin resursları riyazi statistikanın bazasına əsaslanır. Məlum olduğu kimi nəzəri ehtimalların obyekt, təsadüfi kəmiyyətlər və proseslər, predmeti isə çoxlu sayda təsadüfi proseslərin və təzahürlərin qarşılıqlı təsiri zamanı yaranan qanunauyğunluqlardır. Riyazi statistika metodları kütləvi təsadüfi proseslərin sistemləşdirilməsi və analizində geniş tətbiq edilir.

Eyni zamanda, o da yaxşı məlumdur ki, cəmiyyətdə baş verən bütün proseslər az və ya çox dərəcədə **determinləşdirilmişdir**. Buna görə də kütləvi təsadüfi proseslərin tədqiqi üçün riyazi statistika metodlarını şərti olaraq tətbiq etmək olar. Bunu başa düşmək üçün riyazi statistika metodlarının istifadə edildiyi məsələlərin həlli üzrə üç yanaşmaya diqqət yetirək.

Alqoritm yanaşması tədqiq edilən prosədə verilənlərin işlənməsinin elə bir proseduru özündə əks etdirir ki, o mahiyyət etibarilə qeyri-dəqiq təsəvvür əsasında formalaşmış olsun. Tədqiq edilən təzahürlərlə (hadisələr) bağlı məlumatların sistemləşdirilməsi və dəyişdirilməsi, bir qayda olaraq, əhəmiyyətli ölçüdə təcrübəyə, hadisə haqqında ilkin tam olmayan biliyə və sağlam təfəkkürə əsaslanır. O, tədqiqatın ilkin mərhələsində növbəti işlənmə üçün obyekt və predmet haqqında daha dəqiq biliyin formalaşdırılması üçün tətbiq edilir.

Approksimasiya yanaşması tədqiqatın tətbiqi sahəsi və empirik informasiyalara malik dəyişkənliyin öyrənilməsi üçün əlaqələrlə bağlı kifayət qədər tam təsəvvürə malik olunduğu zaman istifadə edilir. Bu zaman tədqimatdan kənara çıxmalar və yaranan səhvlərin mahiyyəti aydın olmur.

Nəzəri-ehtimali yanaşma öyrənilən proses və təzahür haqqında daha dərin bilik və mahiyyətin tam başa düşülməsi tələb olunan zaman tətbiq edilir.

İndiki vaxtda bu yanaşmalar elmi cəhətdən kifayət qədər ciddi əsaslandırılmış və praktiki reallaşdırılması mümkün olan metodlarla təmin edilmişdir.

Lakin elə hallarda mövcuddur ki, tədqiq olunan prosesi xarakterizə edən bir deyil, bir neçə dəyişənin öyrənilməsi tələb olunur. Bununla yanaşı, məlum dəyişəndən başqa, prosesə təsir edən, açıq şəkildə müşahidə edilməyən faktorların olması şübhələri də var. Beləliklə, söhbət *gizli* və mübhəm faktorlardan gedir.

Bu cür məsələlərin mahiyyətini anlamaq üçün daha maraqlı və faydalı olanı inkişaf prosesində onların faktor analizini öyrənməkdir. O özündə bəzi gizli, bilavasitə müşahidə edilməyən faktorların seçilməsinin köməyi ilə tədqiq edilən sosial təzahürlərin müşahidə edilən dəyişənləri arasında əlaqələrin strukturu haqqında ümumi informasiyanı kompakt şəkildə təqdim etmək imkanı və rən çoxölçülü statistika metodları qrupunu özündə əks etdirir.

Faktor analizinin əsas fərziyyəsi ondan ibarətdir ki, müşahidə olunan dəyişənlərin hər birini bir neçə əmsalə vurulan bir neçə digər müşahidə edilməyən dəyişənlərlə (faktorları) cəm formasında təqdim etmək olar. Bu əmsallar faktor gərginliyi adlanır. Faktorları ümumi və xarakterik faktorlara bölmək olar. Sonuncunun birincidən fərqi odur ki, hər bir xarakterik faktor yalnız bir müşahidə edilən dəyişən üçün sıfırdan yuxarı əhəmiyyətə malikdir. Ümumi faktorların miqdarı çıxış dəyişənlərinin əhəmiyyətli dərəcədə az miqdarı kimi nəzərdə tutulur. Adətən, faktor gərginliyinin əhəmiyyəti faktor analizinin hesablaşma prosedurunun nəticəsi kimi dolğun qənaətlərin əsası olur. Qeyd edilən fərziyyə riyazi olaraq aşağıdakı şəkildə ifadə edilir:

$$Z_j = \sum_{p=1}^m a_{jp} F_p + d_j U_j$$

burada F_p – ümumi faktor; m – ümumi faktorların sayı; U_j – j -nin xarakterik faktorların sayı, a_{jp} – ümumi faktorların j – dəyişən-

lərə nisbətən faktor gərginliyi, d_j – xarakterik gərginliyin j -nin xarakterik faktorları.

Bu şəkildə ifadə edilən münasibətdə model yalnız bu istisnalarla ədalətlidir: faktorlar standart formada verilmiş normal bölünmə qanunları ilə təsadüfi kəmiyyəti özündə əks etdirir; xarakterik faktorlar həm öz aralarında, həm də ümumi faktorlara münasibətdə müstəqildir. Yalnız bu şərtləri yerinə yetirməklə çıxış dəyişənlərinin fərqlərinin müşahidəsi üzrə müxtəlif statistik prosedurun köməyi ilə faktor gərginliyini müəyyən etmək üçün düzgün imkan yaranır. Bu şərtlər daxilində iddia etmək olar ki, özünün klassik variantında faktor analizini yalnız kəmiyyətlə ifadə olunanlara tətbiq edilə bilər.

Görünən odur ki, faktor analizinin düzgün tətbiqi sahəsi dəyişənləri nominal və ya sıra şkalası ilə ölçülən sosial təzahür və proseslərin tədqiqatında olduqca məhdudlaşır. Bu metodun cəlb edilməsi nəminə sosial proseslərin tədqiqatçısı istifadə edilən ölçü vasitəsinin əhəmiyyətli şəkildə məhdudlaşdırılması labüdlüyü ilə hesablaşmalı olur. Ölçmə sıra və dərəcə şkalaları ilə, bəzən isə sonradan onu bala çevirməklə aparılmalıdır. Başqa sözlə, faktor analizindən istifadə zamanı empirik çıxış anlayışının əhəmiyyətli hissəsi itirilir. Faktor analizinin köməyi ilə hesablamalardan sonra tədqiqatçı daha böyük çətinliklə – əldə edilmiş gizli dəyişənlərə mənə verməklə üzləşir.

Ümumilikdə isə faktor analizini ideallaşdıranların vədlərinə aldanmaq, onun qüdrəti, universallığı və sonsuz imkanları barədə mifə inanmaq lazım deyil. Onun effektivliyi barədə illüziyalar onun mövcudluğu və praktiki reallaşdırılmasının mürəkkəbliyinin təəssüratı altına düşən sadələşmiş humanistlərdə yaranır. Ümumiyyətlə, sosial proseslərin tədqiqatçısı tədqiqat hədəfini şərtləndirən dolğun məsələlərin həllini özünə əsas hədəf seçməli, hansı "effektiv" metodu tətbiq etmək haqda şübhələrlə özünə əziyyət verməməlidir. Empirik materialın dəyişdirilməsi metodu elə olmalıdır ki, o tədqiqatçını metodun tələblərinə uyğun olaraq bu materialın mənasını təhrif etməyə vadar etməsin.

§ 12.9. "Ağac" nəzəriyyəsi probleminin strukturlaşdırılması metodu

Geniş mənada "problem" deyəndə israrlı şəkildə öyrənilmə və həlli tələb edən bir neçə mürəkkəb nəzəri və ya parktiki situasiya başa düşülür. İdarəetmə nöqteyi-nəzərindən problem sistemin real vəziyyətinin arzu edilənə uyğun gəlmədiyi zaman yaranır. Problemə sistemlə birgəyaranma prosesi ilə əlaqəli olaraq baxıldığında «*problemlə situasiya*» ilə üzləşirik. Bir qayda olaraq, onun aşılması üçün bir neçə mümkün həll yolu var. Tədqiqatçının vəzifəsi mümkün həll variantlarından daha optimalını təqdim etməkdən ibarətdir.

Əgər o idarə edilən və idarə edilməyən dəyişənləri əlaqələndirən məhdudiyətlərə cavab verirsə, məsələnin həllini mümkün adlandırırlar. Əgər mümkün həll variantı bir və ya bir neçə kriterial dəyişənlər üzrə ən yaxşı nəticəni təmin edirsə, onu optimal adlandırırlar.

Dəyişənlər arasında asılılıqların bilavasitə say formasında və ya say qiymətinə uyğun tərtib etməyə imkan verən şəkildə formalaşdırıldığı problemlər *strukturlaşdırılmış* kimi müəyyən olunur. Onu şərtləndirən dəyişənlərin adını təşkil edən, aralarında kəmiyyət asılılığı müəyyən edilməyən problemləri *strukturlaşdırılmamış* adlandırırlar. Həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət dəyişənlərinə malik problemlər *zəif strukturlaşdırılmış* adlandırılır. Onlar üçün təsvirin qeyri-dəqiq, çoxvariantlı və təxmini forması xarakterikdir.

Əgər problemlə situasiyanın təsviri və ya modeli özündə aralarında qeyri-xətti əlaqələri, habelə təsadüfi faktorları dəyişənlərin arasında asılılıqları olan dinamik sistemi əks etdirirsə, bu problemlə situasiya mürəkkəb kimi müəyyənləşdirilir. Əgər məsələlər statik və kiçik ölçülərdə olursa və bununla yanaşı qeyri-xəttilik və təsadüfi faktorlar yoxdursa, bunu sadə kimi təsnif edirlər. Onu qeyd edək ki, "mürəkkəblilik" termini, həll edilən problemin mahiyyətinə yox, problemlə situasiyanın təsvirinə aiddir.

Beləliklə, sistem analizində problemləri strukturlaşdırma dərəcəsinə görə üç sinfə bölürlər. Birinci sinif – *yaxşı strukturlaşdırıl-*

miş – problemin həlli üçün əməliyyatın tədqiq metoduna tətbiq edilir. Bu metodlar ibarətdir; birincisi, mürəkkəb situasiyalarda və ya qeyri-müəyyənlik şəraitində məsələnin həllinin idarə edilməsi üçün riyazi, iqtisadi və ya statistik modellərin qurulmasından; ikincisi, bu və ya digər fəaliyyət variantına üstünlük verilməsini qiymətləndirməyə imkan verən effektivlik kriteriyalarının müəyyən edilməsindən və qərar qəbul edilməsinin mümkün nəticələrini müəyyən edən qarşılıqlı əlaqələrin öyrənilməsindən. Əməliyyat deyəndə təkrarçılıq xarakterinə malik hər hansı həyat sahəsində adi fəaliyyət nəzərdə tutulur.

Əməliyyatın tədqiqi əsasən texniki, idtisadi, təşkilati və digər formal, o cümlədən məsələnin kəmiyyətə həllinin əldə edildiyi riyazi, təsadüfi metodlar üçün nəzərdə tutulur. Əməliyyatın tədqiqi metodları əsasən ehtiyatların optimal bölüşdürülməsinə axtarış üçün tətbiq edilir.

Əməliyyatın tədqiqi metodlarının tətbiqi tədqiq edilən proses və təzahürlərin mahiyyətini başa düşmək, mümkün həll variantlarını kəmiyyətə qiymətləndirməyə, bir sıra hallarda isə rəhbərlər tərəfindən ümumiyyətlə, baxılmayan həll variantlarını təklif etməyə imkan verir.

Əməliyyatın tədqiqinin təcrübədə tətbiqi xüsusi metodların cəmi ilə mümkündür:

- riyazi proqramlaşdırma;
- oyun nəzəriyyələri;
- Monte-Karlo metodu;
- növbələr nəzəriyyəsi.

Qeyd olunan metodlar nəzəri olaraq kifayət dərəcədə işləkdir və onların praktiki tətbiqinin müəyyən təcrübəsi yığılır. Lakin sosial idarəetmə praktikasında yaxşı strukturlaşdırılmış problemlər qayda deyil, daha çox nadir istisnadır.

Sistem analizinin tətbiqinin əsas sahəsi ikinci sinfi – zəif strukturlaşdırılmış problemdir. Üçüncü sinif – strukturlaşdırılmamış problemlərin həlli üçün, adətən, strukturlaşdırılmamış problemlərin zəif strukturlaşmış sinfə keçidinə kömək edən evristik (intuitiv-məntiqi) həll metodları tətbiq edilir.

Sistem analizinin əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, onun əsasında riyazi metodların köməyi ilə həll edilə bilməyən problemləri həll etmək mümkündür. Sistem analizi mümkün həllərin spektr və hədlərini müəyyən etməyə, onların hər hansı kriteriyalar üzrə üstünlüyünü qiymətləndirməyə imkan verir. Bu isə bu və ya digər həllin seçilməsi məsələsində rəhbərin təcrübəsi və intuisiyasının verə bilmədiyi dəqiq əsaslandırılmalara imkan verir. Qeyd olunduğu kimi sistem analizi mərhələlərlə reallaşdırılır: məsələnin qoyuluşu, tədiqiqi, analizi, ilkin mühakimələr (razılışdırmalar), təsdiq (eksperimental yoxlama), yekun mülahizə, qəbul edilmiş mülahizənin reallaşdırılması.

Sistem analizinin metodları dörd qrupdan ibarətdir:

1. *qeyri-formal*: ssenarilər, ekspert qiymətləri, diaqnostik;
2. *grafiki*: hədəflər "ağacı", matricə, şəbəkəli;
3. *kəmiyyət*: iqtisadi analiz, morfoloji, statistiki;
4. *modelləşdirmə*: kibernetik, təsviri və normativ əməliyyatlar (optimizasiyalı, imitasiyalı, oyunlu).

Sistem metodologiyasına ssenarilər, ekspert qiymətləndirmələri və hədəflər "ağacı" metodları daxildir.

Ssenari qərar qəbul edilməsinin təsviri modelləşdirilməsinin əsas vasitələrindən biridir. Lakin buna həllin seçilməsinin birbaşa metodu kimi baxmaq olmaz. O, texniki vasitə kimi həll edilən məsələ barədə tam təsəvvür yaratmağa imkan verir. Belə bir ssenari optimal həllin axtarışı üzrə fəaliyyətin davamlılığını vaxtaşırı ətraflı aşkarlamaq, az və çox ehtimalı kritik və qeyri-möhkəm situasiyaları müəyyən etmək və nəzərə almaq imkanı verir. O həm də optimal həll modelinin axtarışı üçün vasitə kimi də istifadə edilə bilər. Qəti ehtimaldır ki, optimal həllin işlənməsi ssenarisini hətta az ehtimalı situasiyalarda əsaslı işlənmə və olduqca çox zəhmət tələb edən prosedurdur. Modellərin ssenarisinin işlənməsi üçün yüksək peşəkarlıq səviyyəsinə malik mütəxəssislər və mürəkkəb texnoloji proqram və texniki təminat cəlb edilir.

Prinsip olaraq ssenari metodu sosial-idarəetmə həllinin *proqnozlaşdırma*, *qabaqlama* xarakterini işləməyə imkan verir. Bu metodun geniş tətbiqinin obyektiv əsası bu faktdır ki, yük-

sək sosial qeyri-müəyyənlik dərəcəsi şəraitində ictimai tendensiya "qısadır", onların monitorinqi isə vahid düzgün həll üçün möhkəm empirik baza ola bilməz. Buna görə də hadisələrin gedişinin mümkün ssenarilərini (proqnozları) özündə əks etdirən bir neçə inandırıcı həll təklif edilir. Bu ssenari modeli ilə sosial problemlərin inandırıcı ssenariləri formalaşır. Belə ssenarilər təklif edilən hər bir model üzrə şərhələrlə müşayiət olunur. Bununla belə, müvafiq sosial idarətmə həllinin qəbulu daha çox arzulanan ssenariyə əsaslanır. Belə bir hazırlıq və qərar qəbul edilməsinin metodunu şahmat partiyasının hesablanmış gedişi ilə müqayisə etmək olar.

Ekspert metodları özündə müəyyən problemlərin həlli zamanı ixtisaslı mütəxəssislərin təcrübəsi və biliyindən istifadətmə üsulunu ehtiva edir.

Hədəflər "ağacı" metodu, adətən, özündə ümumi hədəfin bir sıra althədəflərə bölündüyü, sonra isə alt hədəflərin daha kiçik hissələrə bölünmə xüsusiyyətinə malik hər hansı irimiqyaslı kollektiv fəaliyyətin hədəf strukturunun qurulması üsulunu əks etdirir. Bu metodun praktiki reallaşdırılması hədəflərin və alt hədəflərin qarşılıqlı əlaqələri və təbəçiliklərini göstərən əlaqəli qrafanın qurulmasından ibarətdir.

Yuxarı təbəqədə ardıcılıqla alt hədəflərə bölünən əsas hədəf yerləşir. Bu zaman hədəflərin bölünməsinin əsas şərti tamlıqdır. Yəni yüksək səviyyədəki hər bir hədəf althədəflər anlayışının birləşməsinin çıxış hədəfi anlayışının müəyyənləşməsinə təmin edən sonrakı səviyyənin hədəflərinin müfəssəl formasında təqdim olunmalıdır.

Hədəflər "ağacı" nəzəriyyəsi problemləli situasiya strukturlaşdırılmasının və həll hədəfinin müəyyənləşdirilməsinin effektiv metodudur. Onun tətbiqi yekun hədəf hərəkətlərinin sistemli təqdimatının imkanlarını tətbiq etməyə, onlara çatmaq yolunda həll tələb edən lazımi məsələləri nəzərə almaq imkanı verir.

Problem situasiyanın həlli üçün hədəflər "ağacı" nəzəriyyəsi hədəfə çatan zaman qərar qəbulunda nəzərə alınması lazım bilinmiş tədbirləri müəyyən etmək imkanı verir.

Hədəflər "ağacı"nın zəif yeri "bölünmə bəndləri" – ümumi hədəflərin althədəfə ayrılma nöqtəsidir. Çünki bölünmənin tamlığı təmin etmək və bölünmə üçün vahid əsaslanmanın uyğunlaşması çətin olur.

Həll hədəfinin reallaşdırılmasının təmini üçün "ağac" ehtiyatları qurulmalıdır. Bir "ağac"da idarətmə funksiyası və hədəfi də yerləşdirmək olar. Hədəflər "ağacı" metodu və idarətmə funksiyası əsasında idarətməyə sistem yanaşmanı struktur-funksional hədəf metodu reallaşdırır. Bu metod idarətmə sisteminin funksional-hədəf modelinin qurulmasında istifadə edilir.

XIII FƏSİL

İDARƏETMƏ QƏRARLARININ EFFEKTİVLİYİ

§ 13.1. İdarəetmənin effektivliyi

Sosial-iqtisadi və sosial-siyasi strukturların optimal inkişaf tərkibini idarəetmə fəaliyyətinin yüksək effektiv təşkili müəyyən edir.

Effekt – (latınca "effektus" – yerinə yetirilmə, fəaliyyət) 1) hər hansı bir səbəb, nəticə və yaxud hərəkət, 2) hər hansı bir kəsə təsiretmə, 3) müəyyən bir təsirin yaradılması üçün vasitə, 4) fiziki təzahür mənalərini verir.

Geniş mənada effektivlik qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmağın ölçüsünü bildirir.

Göründüyü kimi, "effekt" və "effektivlik" anlayışı arasında müəyyən fərq vardır. Effektivlik qarşılıqlı fəaliyyət zamanı özünün xarakterindən, o cümlədən xüsusi idarəetmə fəaliyyətinin optimallığından asılı olmayaraq hər hansı bir idarəetmə subyekti və obyektinə malik ola bilər. Effektivlik hər hansı bir qarşılıqlı fəaliyyəti deyil, idarəolunanı, hər hansı prosesi deyil, yalnız məqsədyönlünü xarakterizə edir. Məhz bu faktorlar prinsiplər olaraq effektivliyin məzmununun başa düşülməsində çox vacibdir. Beləliklə, bunlar effektdə (nəticədə) münasibət, qarşıya qoyulmuş məqsəd kimi baxılmasına imkan verir. Məhz bu növ effektivlik məqsədli (funksional) adlandırılır.

İqtisadiyyatda, maddi istehsalatda, istifadə edilən göstəricilərin miqdar ölçüsünə malik olan başqa sosial praktikanın digər sahələrində effektivlik əldə olunan effektin xərclərə münasibəti kimi kəmiyyət göstəricisi olaraq əks etdirilir. Bu zaman göstəricilərin ölçülməsi natural və dəyər ifadəsi ilə aparıla bilər. Əsas kimi işə əlbəttə ki, bütövlükdə sistemin fəaliyyətinin (təşkilat, şirkət və s.) son hədəfinə nail olmağın dərəcəsini müəyyən edən sonuncu

effekt, nəticə hesab edilir. Lakin çox vaxt effektivliyin xüsusi qiymətləndirilməsi daha faydalı olur. Bu ayrı-ayrı sistemləri təşkil edənlərin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi, yaxud da sistemin ümumi hədəfinin yerinə yetirilməsi dinamikasına nəzarət etməyə imkan verən aralıq qiymətləndimədir. Belə bir (dekompozisiya) yanaşma ilə effektivliyi daha dəqiq müəyyən etmək və ifadə etmək olar.

İdaretmə effektivliyinin kriteriyalarının dekompozisiya nümunələri

<i>Effektivliyin kriteriyaları</i>	
Məhsula görə	Nəticəyə görə
Elementlər üzrə (ayrı-ayrı işlərin yerinə yetirilmə səviyyəsi)	Gəlir, satışın həcmi
Mərhələlər üzrə (hər bir mərhələ üzrə nəzarət göstəricilərinə nail olma)	Vaxtın qısaldılması, istehsalın intensivləşdirilməsi
Ayrı-ayrı məsələlərin yerinə yetirilməsinin keyfiyyəti (strategiyanın işlənməsi, təşkilatın strukturunun optimallaşdırılması, malların nomenklaturası)	İnvestisiyanın həcmi, bağlanmış müqavilələrin həcmi
	Qüvvə və vasitələrin qənaəti
	Psixoloji mühitin yaxşılaşdırılması və kadrların idarə olunması

Bütün hallarda effektivliyin müəyyən edilməsi üçün (ümumi və ya xüsusi) mütləq üç parametri bilmək lazımdır: hədəf (sistem və ya onun bir hissəsi), xərclər (ümumi və xüsusi) və nəticə.

Effektivliyin qiymət göstəriciləri və kriteriyaları bunun üçün istifadə olunan, resursların bütün həcmi üzrə qarşıya qoyulan hə-

dəflərin nəticələri nöqteyi-nəzərindən alınan faydalı münasibətlərlə müəyyən edilir.

Lakin real həyatda həmin münasibətlərin birbaşa praktiki olaraq istifadəsi mümkün kimi təqdim edilmir. Belə ki, idarəetmənin nəticələri:

- heç də həmişə bəzən say şəklində əks etdirilmir (məsələn, gəlirlə);
- vasitə ifadə etmə və bilavasitə nəticələrə gətirib çıxarır;
- bilavasitə nəticələrin nail olunmasında idarəetmənin rolu çox vaxt gizlədilir, gəlir isə çox vaxt vasitə ilə ifadə etmə nəticəsi kimi çıxış edir;
- təkcə iqtisadi deyil, sosial, sosial-iqtisadi, siyasi, sosial-psi-xoloji və s. ola bilər.

Hətta ilk baxışda solumun mürəkkəb mühitində də, kütləvi kommunikasiya kimi effektivliyin müəyyən edilməsi çətinliyi ondan ibarətdir ki, onun fəaliyyətinin nəticələri əksər hallarda birbaşa kəmiyyət dəyişikliyinə uğramır. "Öz" namizədinin seçilməsi, informasiya təsirli obyektin siyasi səhnədən getməsi istisna kimi təqdim edilir. Bu o hallarda olur ki, nəticəyə yeganə və müfəssəl imperativ kimi baxılır. Lakin belə halda əldə edilən nəticənin potensial effekti (nə keyfiyyət, nə kəmiyyət qismində) naməlum qalır, çəkilməmiş xərclərin ümumi həcmi heç də həmişə ətraflı şəkildə qiymətdə öz ifadəsini tapmır. Bir qayda olaraq, kütləvi kommunikativ kampaniyaların effektivliyi nisbi qiymətlərlə ifadə olunur. Məsələn, kanalın reytinginin düşməsi (qalxması), dövrü nəşrin tirajının dəyişməsi və s. Bu tipli nəticələrin subyektiv şərhərlə qiymətləndirmələr üçün geniş meydan açdığını asanlıqla görmək olur.

Lakin istənilən halda idarəetmə fəaliyyətinin lazımı effektivlik şərtləri aşağıdakılardır:

- 1) hədəflərin razılaşdırılması (ümumi və xüsusi, müxtəlif istiqamətlər, fəaliyyət növləri və mərhələlərlə əlaqəli);
- 2) prioritetlərin dəqiq əsaslandırılması (nəyə mütləq nail olmaq və nəyə qarşı etinasız olmaq lazımdır);

3) ayrı-ayrı nəticələrə nail olma müddətinin qarşılıqlı uyğunlaşdırılması (sosial idarəetmə strukturunda zaman (vaxt) faktoru çox vaxt qərarverici (həllədic), bəzən isə hədəf qismində çıxış edir.

§ 13.2. İdarəetmə qərarlarının effektivliyi

İdarəetmə fəaliyyətinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi özündə hər hansı idarəetmənin əsas funksiyalarının həyata keçirilməsini – yəni *nəzarəti* əks etdirir. Həqiqətdə keyfiyyətin qiymətləndirilməsindən başqa idarəetmə nəzarəti ən təkmilləşmiş vasitələrlə belə tam həcmdə proqnozlaşdırılması mümkün olmayan, həyatın qaçılmaz reallığı sayılan qeyri-müəyyənlikdə idarəetmə fəaliyyətinin nəticələrinə təsiri zəiflətmək üçün təklif edilib. Qeyri-müəyyənlikdə idarəetmə fəaliyyətinin predmet-obyekt tərəfinin üç əsas tərkib hissəsi var.

Xarici mühitin qeyri-müəyyənliyi dünyanın prinsiplial dəyişkənliyi ilə şərtlənir (Hər şey axır, hər şey dəyişir.). Sosial və mədəni sərvətlər, stereotiplər dəyişir, qanunlar, əmək bazarında konyuktura və kapitallar dəyişir, özününkünə və başqasına üstünlük vermə dəyişir, qəzalar və fəvqəladə situasiyalar da hətta tam stabil situasiyalarda dəyişir. Hər şey dəyişməkdədir. Bu dəyişikliklər mütləq real məqsədləri onların formalaşma anında ilğima çevrilə bilər və ya idarəedicini əvəzsiz itkilərin riski şəraitində qaytarılması mümkün olmayan itkilərlə qarşı-qarşıya qoya bilər.

Məhz buna görə idarəetmə effektivliyinin əsas şərtlərindən biri idarəetmə strukturunda analiz və baş verən dəyişikliklərin qiymətləndirməsi mexanizminin olmasıdır.

Bir-birinə yaxın, əlaqəli olan təşkilatların şərtləndirilmiş fəaliyyəti – qeyri-müəyyənlik. Məlum olduğu kimi, hər hansı təşkilatın solumda fəaliyyəti lazımi qədər olmur və onlar başqa bir təşkilatlarla, müəssisələrlə qarşılıqlı münasibətdə olurlar. Ona görə də bütün idarəetmə fəaliyyəti qeyri-müəyyənliyin səviyyəsini yüksəldən, qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmağa mənfi təsir edən

müqavilə münasibətlərini yaratmaq və kooperasiya proqramlarını təşkil etmək, qarşılıqlı plan hazırlamaqla müşayiət olunur.

İnsanların davranışında qeyri-müəyyənlik. Məlum olduğu kimi, insan idarəetmə obyektinin ən mürəkkəb strukturudur. Onun formal təsvirinin xüsusiyyətlərinin həddi-hüdudu yoxdur. Bununla insanı xarakterizə edən parametrlərin əksər hissəsi təkcə dəqiq funksional və dəqiq olmayan ehtimallardan asılı olaraq ətraflı şəkildə deyil, həm də ümumiyyətlə, hansısa möhkəm formalaşdırılmış konstruksiyalarda (motivlər, qiymətləndirmələr, ideallar, istiqamətlər) əks etdirilir. Ona görə də hətta bir insanın davranışı və ya reaksiyası haqqında nəinki uzaq, hətta yaxın gələcəkdə tam əminliklə nəsə demək olmaz.

Lakin real idarəetmə təcrübəsində işi təkcə bir adamla yox, çoxlu sayda insanlarla görmək lazımdır. Çünki adıçəkilən səbəblərdən dəqiq formal parametrləşmə qətiyyətlə mümkün deyil. Hansısa bir vəzifənin yerinə yetirilməsində nə bir insanı, nə də ki bütün insanlar birliyini və kollektivi dəqiqliklə proqramlaşdırmaq olmaz. İnsanlarda həmişə onlara təqdim olunmuş tələb, təlimat və başqa normativ müddəalarla ziddiyyət təşkil edən öz işi haqqında hansısa təsəvvürlər yaradıla və bununla da onların işə olan münasibətləri şərtləndirilə bilər. Ona görə də dəqiq surətdə planlaşdırılmış layihələr çox vaxt onu hazırlayanların ilkin dövrdə təsəvvür etdikləri kimi yerinə yetirilmir.

Göründüyü kimi, qeyri-müəyyənlik – sosial və təbii aləmin (İnsan nəzərdə tutur, Allah müəyyən edir) prinsipial qeyri-müəyyənliyi idarəetmə fəaliyyətinin tamamilə qarşısını almaz tərkib hissəsidir. Yaxşı halda işə onu aşağı salmaq, və məqbul minimuma gətirib çıxarmaq lazımdır. Bu minimumun əldə edilməsinin yeganə üsulu idarəetmə praktikasında *nəzarətin təşkilidir*. Yalnız nəzarətin köməyi ilə mümkün yayınmaları və riskləri "əlverişli dəhlizə" çıxarmaq olar. İdarəetmə nəzarətinin mənası məhz bunu ehtiva edir.

İdarəetmə nəzarətinin nəzəri əsası N.Viner tərəfindən işlənmiş, əks-əlaqə prinsipidir. O əks-əlaqəyə unikal xüsusiyyət kimi baxır və hesab edir ki, "keçmiş əmrlərin yerinə yetirilməsi gələ-

cək davranışı tənzimləyir". İdarəetmə obyektlərinin xarakter və tendensiyalarının dəyişiklik, istiqamət, maraq və başqa xüsusiyyətləri haqqında informasiyaları həqiqi idarəetmə informasiyası ilə müqayisə etməklə qəbul olunmuş qərara düzəlişlər etmək olar. Məhz bu xüsusiyyət informasiyanı əks-əlaqə ilə təmin edir. İdarəedənə konkret nəticələr haqqında informasiyanı təqdim etdikdə əks-əlaqə ona imkan verir ki, çoxlu sayda görünməyən problemləri üzə çıxarsın, öz hərəkətlərinə düzəlişlər etsin, bunun hesabına nəzərdə tutulmuş hədəfdən yayınmalardan çəkəsin. Beləliklə, birbaşa idarəetmə təsirinin əks-əlaqə mexanizmi ilə uyğunlaşması sosial-iqtisadi proseslərin optimal fəaliyyətinə zəruri zəmin yaradır.

İdarəetmə fəaliyyətinin effektivliyinə nəzarətin köməyi ilə əks-əlaqə mexanizmi əsasında aşağıdakı məsələlər həll edilir:

- planlaşdırma prosesində standart kriteriyaların işlənməsi və strateji məqsədlərin inkişafının müəyyən edilməsi;

- nəzarət göstəricilərinin nomenklaturasının müəyyən edilməsi, hesabatın formaları, metodları, metodika və toplaşma prosedurları, onlarda təsbit edilmiş informasiyaların işlənməsi və yenidən tərtibi;

- normativ və standartlarda müəyyən edilmiş göstəricilərin real fərqlərin uyğunlaşdırılması;

- yayınmaların müəyyən edilməsi, onların analizinin əhəmiyyəti və onların baş qaldırma səbəbləri;

- alınan bütün informasiyaların əsasında hərəkətlərə düzəlişlər edilməsi, yayınmalar, onları yaradan səbəblərin aradan qaldırılması.

İdarəetmə fəaliyyətinin effektivliyinə nəzarətin təşkili üzrə toplanmış təcrübə onları qane edəcək tələblərin cəmləndirilməsinə imkan verir:

- işə uyğunluq, onun uyğunlaşdırma istiqamətinin dəqiq təsbit edilməsi və konkret göstəricilərinin qiymətləndirilməsi;

- vaxtında müdaxilə (aşkar edilmiş problemlərin aradan götürülməsi üçün vacib informasiyaların alınması prosesi müəyyən müddətdən keçməməlidir);

- nəticələrin istiqaməti, yekun nəticələrin əldə edilməsinə təsir edən göstəricilərin təsbit edilməsi;
- çeviklik, dəyişən situasiyalara görə şərtləndirilən dəyişikliyə nəzarət proseduru;
- sadəlik, təsbit edilən göstəricilərin keyfiyyətinin optimallaşdırılması (yalnız yekun nəticələrin parametrləri üçün vacib olanı təsbit etmək) və onun ölçülməsinin sadəliyi;
- qənaətcillik: nəzarət üçün xərclər başqa xərclərin növləri ilə ölçülə bilməlidir.

Nəzarət mexanizmi müvafiq sanksiya sisteminə uyğun olaraq məsuliyyətin məcburi tənzimlənməsini, düzgün tənzimlənmədən başqa, özbaşnalıqdan və sui-istifadədən mühafizə və müdafiə funksiyasını yerinə yetirir. Bu nöqteyi-nəzərdən nəzarət pozitiv və neqativ təzahürlü ola bilər. Neqativ nəzarət qayda pozuntularının və səhvlərin aşkar edilməsi və onların aradan qaldırılmasına istiqamətlənmiş tədbirlərlə məhdudlaşır. Pozitiv nəzarət ilk növbədə önləyici tədbirlərin təşkili və əhəmiyyətli planlardan mümkün yayımların profilaktikasına yönəldilib. Bu halda təsdiq etmək olar ki, nəzarət özündə idarəetmə fəaliyyətinin xarakterik formasını əks etdirir.

İdarəetmə qərarlarının effektivliyi idarəetmə fəaliyyətinin hədəfləri ilə müəyyən edilir. Onlar, adətən, kriterial xüsusiyyətlərin hədəf fərqlinin cəmi ilə təqdim olunur. İdarəetmə qərarı o zaman effektiv sayıla bilər ki, onun reallaşdırma nəticələri ya bütün və yaxud da vacib kriterial xüsusiyyətlərə malik ola bilsin.

İdarəetmə nəticələrinin qiymətləndirilməsi əsasında formalaşan kriteriyalar – *keyfiyyət və kəmiyyət* kriteriyaları ola bilər.

Kriteriya və qiymətləndirmələrdən idarəetmə prosesinin, sistem hesabatının və qərarların qəbul edilməsi proseslərinin özünün müasirləşdirilməsi üçün istifadə olunur. Bu zaman idarəetmənin fəaliyyətini təşkil edən iki ölçünü ayırmaq lazımdır: texniki və iqtisadi effektivlik. Birincisi qarşıya qoyulan məqsədləri nəzərə almaqla fəaliyyət hədəflərinə nailolma dərəcəsini, ikincisi isə göstərilən xidmətlərin həcmünün qiymətləndirilməsini müəyyən edir.

İqtisadi effektivlik idarəetmə sistemində işlərin daxili vəziyyətini və onun xüsusi fəaliyyətini, texniki effektivlik isə onun cəmiyyətdəki vəziyyətə təsirini nəzərə almaqla idarəetmənin xarici mühitin tələblərinə uyğunluğunu əks etdirir. Texniki effektivlik əsas xüsusiyyətləri operativlik və davamlılıq olan keyfiyyət və kəmiyyət göstəriciləri ilə əlaqəlidir. Belə ki, təşkilatın vəziyyətinin bir çox sosial və iqtisadi göstəriciləri tam və operativ nəzarətə tabe olmur. Bu zaman ümumi vəziyyəti deyil, konkret proqramın nəticələrini qiymətləndirən kriteriyaları istifadə etmək lazımdır. Effektivlik kriteriyaları təkcə qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmağı əks etdirməli deyil, həm də idarəetmədə baş qaldıran problemlərə, həmçinin idarəetmə orqanları tərəfindən həyata keçirilən tədbirlərin mənfi nəticələrinə reaksiya verməlidir.

Təcrübədə idarəetmənin effektivliyi daha çox göstəricilər (təzahürlər) cəminin əhəmiyyəti əsasında analitik və ekspert metodları ilə müəyyən edilir.

İdarəetmənin qiymətləndirilməsinin üç əsas növü mövcuddur:

- yerinə yetirilmə prosesinin qiymətləndirilməsi;
- nəticələrin qiymətləndirilməsi;
- iqtisadi effektivliyin qiymətləndirilməsi.

Qiymətləndirmə növünün seçilməsi və metodların qiymətləndirilməsi idarəetmənin hədəflərindən, təşkilatın maraqlarından və ya maraqlı qrupların şəxsi maraqlarından, sosial-siyasi şəraitdən, və bir çox başqa ehtiyatlardan asılıdır.

İdarəetmə nəticələrinin qiymətləndirilməsi üzrə fəaliyyətin planlaşdırılması göstəricilər sisteminin seçilməsini, qiymətləndirmə xüsusiyyətini, qiymətləndirmənin dəqiqliyini, informasiya toplanması prosedurunun, o cümlədən başqa tədqiqatların nəticələrinin istifadə edilməsini nəzərdə tutur.

§ 13.3. İdarəetmə qərarlarının effektivliyinin elmi və ənənəvi tədqiqatları

İdarəetmə qərarlarının effektivliyinin tədqiqi işinə onların qəbulundan, və yaxud onların reallaşdırılmasından sonra başlanması, demək olar ki, kobud bir səhv olardı. Bu tədqiqatlar bütün idarəetmə qərarlarından əvvəl aparılır və həqiqi idarəetmə sisteminin öyrənilməsindən başlanır.

İdarəetmə yalnız sistemin zəruri sabitliyinin təmin edilməsinə, ehtiyat potensialının toplanmasına, o cümlədən innovasiyaya istiqamətlənməyə və daim və fasiləsiz olaraq inkişaf edərsə effektiv ola bilər. Bütün bunlar praktiki olaraq sistemin fasiləsiz özününi-kası şəraitində mümkündür. Onda tədqiqata elementin vacib strukturu, sistemin özünün funksiyası kimi baxılır. Tədqiqatlar isə özünün əsas hədəfi ilə daha optimal strategiyanın işlənilməsinə və onların həyata keçirilməsinin taktiki variantlarının həyata keçirilməsinə malikdir.

Müasir idarəetmə praktikasında tədqiqat fəaliyyəti rəhbərlərin söylərinin və iş vaxtının 30 faizdən çoxunu alır. Müasir idarəetmə sadə qərarlarla və yaxşı özünü təşkil etmiş strukturlarla qurtarmır: fasiləsiz olaraq idarəetmə şəraiti, eləcə də insanlar özlərinin sosial-psixoloji xarakterlərində mürəkkəbləşir, sosial-iqtisadi, siyasi, texnoloji proseslər daha çox dolaşmaq hala gəlir. Belə şəraitdə əgər o, təcrübəyə, intuisiyaya, sağlam düşüncəyə və ya biliyin formal mənimsənilməsi təcrübəsinə əsaslanırsa, hansısa effektiv idarəetmədən danışmaq olmaz. Ona görə də əminliklə deyə bilərik ki, idarəetmə fəaliyyətinin strukturunda tədqiqatın payı artacaq. Burada müasir idarəetmə metodunun inkişafının ən vacib tendensiyası dayanır.

İdarəetmə fəaliyyətində tədqiqatlar idarəetmə qərarlarının işlənməsi və əsaslandırılması, eləcə də onların effektivliyinin müəyyən edilməsi üçün aparılır. Bütün tədqiqatları iki böyük qrupa bölmək olar: elmi və ənənəvi.

Elmi qrup bazasında mövcud metodiki aparatın hazırlandığı və sosial, iqtisadi, siyasi proseslərin öyrənilməsi vasitələrinin işlənil-

diyi müxtəlif elmi konsepsiyaların cəlb edilməsi ilə tədqiqatların aparılmasını nəzərdə tutur. Bu qrupun köməyi ilə tədqiqat faydalı nəzəri və praktiki nəticələrə nail ola bilər. Lakin onların yerinə yetirilməsi çox vaxt və böyük həcmdə maliyyə xərcləri tələb edir. Elmi tədqiqatların aparılması zamanı aşağıdakı metodlar tətbiq edilir:

- sosial sorğular (anketləşdirmə və müsahibə ilə);
- müşahidə (açıq və gizli);
- ekspert qiymətləndirilməsi;
- modelləşdirmə;
- etalon və nəzarət qruplarının formalaşdırılması əsasında eksperimentlərin aparılması.

Tədqiqatın *ənənəvi qrupu* isə, adətən, yalnız idarəetmə qərarlarının effektiv qiymətləndirilməsində istifadə edilir. Bu qrupun tədqiqatı maliyyə və inzibati nəzarətlə təqdim olunur və dövlət auditor yoxlamalarının, nəzarət komissiyalarının və rəhbərlərin hesabatlarının nəticələrindən ibarət olur.

İdarəetmə strukturlarında üstünlük proseslərin tam şəkildə kəmiyyət xüsusiyyəti kimi əks etdirildiyi, çoxölçülü statistik analiz metodları əsasında idarəetmə qərarlarının effektivliyinin qiymətləndirilməsinin geniş tətbiq edildiyi iqtisadi profilə verilir. Bu metodlar təkcə siniflərdə müşahidə obyektləri qruplaşdırmağa, onlara dinamikada baxmağa imkan vermir, həm də obyektlərin özlərini təsvir etmək üçün seçilmiş göstəriciləri, eləcə də idarəetmə fəaliyyətinin təsirinin nəticələrinin dinamik xüsusiyyətlərinin monitorinqini formalaşdırmağa imkan verir. Bu zaman əsas diqqət idarəetmə qərarlarının nəticələrinin analizinə yetirilir. Burada söhbət təkcə qəbul edilmiş və reallaşdırılmış qərarların nəticələrindən deyil, istehsalat və təşkilat həyatı sahəsində idarəetmənin iqtisadi aqibətinin bütün kompleksindən gedir.

Proses və sistemlərin tədqiqi üçün keyfiyyət xarakteristikalarında daha üstün əks etdirilən həqiqi sosial mahiyyət (sosial mühit, mədəniyyət, siyasət, milli-etnik münasibətlər), çoxölçülü statistik analiz metodlarının tətbiqi ilə ya çətinləşir, ya da çox hallarda düzgün olmur. Bütün metodların əsasında öyrənilən proses-

lərin mahiyyəti haqqında ehtimal dayanır. Lakin sosial proseslər prinsipial olaraq determinləşdirilib, onların elmi tədqiqatı, bir qayda olaraq, məhz onun determinasiyasının aşkarlanmasından ibarətdir. Axı hətta belə adi, ilk baxışda empirik sosioloji informasiyanın təsadüfiliyi haqqında aydın ehtimalların özünün heç bir əsası yoxdur. Akademik V.S.Nemçinov bununla əlaqədar qeyd edir: "Əgər təbiətşünaslıqda fərdi fərqlərə, adətən, təsadüf kimi baxılırsa, sosiologiyada və statistikada fərdi və təsadüfi fərqlərin eyniləşdirilməsi tamamilə yanlışdır. Kütləvi ictimai proseslərin tərkibinə daxil olan obyektlərin fərdi fərqləri, bir qayda olaraq, nəinki təsadüfi, lazım gələrsə, spesifik (sistematik) xarakter daşıyır. Hətta xatırlanan metodlar üçün "doğma" nəzəri ehtimalların hər birinin riyazi statistikada tətbiqi hər hansı bir konkret halda diqqətli əsaslandırma tələb edir.

Bu sahədə böyük mütəxəssis olan E.S.Ventsel qeyd edir: "...ehtimal metodlarının tədqiqatının təcrübədə tətbiqi zamanı tədqiq olunan təsadüfi təzahürlərin kütləvi təzahürlər kateqoriyasına məxsus olduğu barədə hesabat verməlidir. Yalnız belə hallarda riyazi uydurmalar yox, təsadüfi təzahürlərin real xarakteristikalarını nəzərdə tutaraq ehtimal hadisələri haqqında danışmağın mənası var". Sosial prosesləri ehtimali mahiyyətə qoşmaq və onları formal konstruksiya təqdimatından alınanları "modellər" kimi adlandırmaq ən azından sadələşmədir.

Əlbəttə, cəmiyyətin real həyatını oyun qisminə təşəvvür etmək olar, lakin bu oyunlar kor qüvvələrin təsiri altında yaranan dəqiq təsadüfi kombinasiyalara oxşamır. Burada "damğalı sümük"lərlə "təsadüfi"nin arxasında ayrı-ayrı adamların, sosial qruplar, siyasi partiyalar, hakimiyyət strukturlarının fəaliyyəti və cəhdləri gizləndiyi oyun gedir. "Dünyada hər şey təhrif edilmişdir", – deyərək cəmiyyətin hərəkət qanunu ilə təbiət qanununun ciddi fərqi nəzərdə tutan XVIII əsrin məşhur italyan iqtisadçısı Abbat F.Qaliani iddia etmişdir. Bu "təhrif edilmiş dünya" statistiki metod və formulların möhkəm konstruksiyaları ilə "tutulmur" və heç cür kəçilmir. Hətta isti korrelyasiyanın adi əmsalları yalnız tədqiq edilən empirik çoxluq bu əlaqələrə nisbətə bircinslidirsə, onda əlaqələrin etibarlı xarak-

teristikasını verir. Əmsalların hesablanması korrelyasiyası bir-cinsli olmadığı halda bu ölçüdə mənasını itirir.

Statistiki və ehtimali metodlara əsasən ilkin empirik materiallarla, malik olmadıqları xüsusiyyətləri qoşduqları halda tədqiqatçı onları, "effektiv" olaraq yenidən işləmək imkanı əldə edir, lakin nəticədə ətraflı təsvir və məna problemi ilə qarşılaşır. Tədrisən onu dərk etmək mümkündür ki, riyaziyyat tədqiqatçısını empirik məlumatların yenidən formalaşdırılması prosesinin gərəkli əzab-verici düşüncədən azad edir. Lakin bunun əvəzini çıxana qədər, yəni riyaziyyatı hərəkətə gətirənədek ağır təsirlər buraxır.

Beləliklə, sosial proseslərin dinamikası və vəziyyəti haqqında empirik informasiyaların yenidən formalaşması üçün formal metodlar ehtiyatının cəlb edilməsi zamanı həmişə onların imkanları və məhdudiyyətlərini xatırlamaq lazımdır.

§ 13.4. İdarəetmə qərarlarının effektivliyinin qiymətləndirilməsində monitorinq metodları

Monitorinq (latınca "monitor" – "xəbərdaredici" mənasını verir) idarəetmə obyektlərinin vəziyyəti və orada baş verən dəyişikliklər haqqında informasiyanın alınma texnologiyasını idarəetmə dövründə davamlı olaraq həyata keçirilən mərhələdir. Monitorinqin ənənəvi obyektləri siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni və digər proseslərdir.

Monitorinqin vacibliyini idarəetmənin ümumi nəzəriyyəsi, dövrlər, böhranlar, fəlakətlərin konsepsiyası müddəaları əsaslandırır. Monitorinq aşağıdakı imkanları təmin edir:

- ümumilikdə sistemdə və idarəetmə obyektlərində baş verən dəyişiklikləri aşkar etmək və analiz etmək;
- müşahidə olunan proses və təzahürlərdə mexanizmlərin qarşılıqlı fəaliyyət və əlaqələrini müəyyən etmək;
- idarəetmə obyektləri haqqında bilik dairəsini genişləndirmək və bunun əsasında idarəetmə qərarlarının keyfiyyətini və effektivliyini artırmaq.

Monitorinqin keçirilmə imkanlarının obyektivliyi keçmişin, indinin və gələcəyin fasiləli və fasiləsiz inkişafı, müasir cəmiyyətdəki maddi və qeyri-maddi, iqtisadi və sosial, ekoloji, texnoloji olmaqla bütün proseslərin eyniləşdirilməsinin üzvi birliyi ilə müəyyən edilir. Monitorinq elmi həcmnin yüksəlməsi ilə fərqlənən idarəetmə texnologiyasıdır. Onun həyata keçirilməsi baş verən prosesləri analiz etməyə, yaradıcı qabiliyyətə malik olan, onların həll edilməsində orijinal metodlar hazırlaya bilən yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin iştirakını tələb edir. Monitorinqin həlledici dərəcədə uğuru nəinki idarəetmə sisteminin vəziyyətini əks etdirən, hətta onun hədudlarından kənara çıxan əsas qlobal, geosiyasi, sosial-iqtisadi, elmi-texniki proseslər və tendensiyalar haqqında təsəvvürlərin olmasına imkan verən yeni elmi informasiyaların cəlb edilməsindən asılıdır.

Monitorinq müəyyən diapazondan onun çıxmasına yol verilməməsi məqsədilə ölçülən parametrlərinə vacib və mütləq nəzarət növü olaraq texniki sistemlərdə yaradılıb. Sosial mühitə daxil olanda monitorinq ideyası ilkin olaraq həmin funksiyaları – nəzarət və müşahidəni özündə birləşdirirdi. Lakin idarəetmə sisteminə tədricən passiv bənddən baş verən dəyişikliklərin qeydə alınması ilə monitorinq qərarların qəbul edilməsinə zəmin yaradan, idarəetmə obyektinin konstruktiv dəyişikliyə istiqamətlənən dərkətmə formasına keçməyə başladı. Strateji planlaşdırma idarəetməsinin strukturuna daxilolma və genişlənmə həcminə görə monitorinqin yeni rolu daha aydın göstərildi. Hazırda monitorinq malik olduğu mövqə bir neçə variantda göstərilir:

- ixtisaslaşdırılmış idarəetmə texnologiyası;
- idarəetmə mühitinin müəyyən sahəsinə nəzarətmə üsulları və müşahidə edilən parametrlərdən baş verən yayınmaların fərqlinin səbəblərinin aşkar edilməsi;
- strateji qərarların qəbul edilməsi zamanı risklərin azalması faktoru.

Monitorinqin istifadə edildiyi əsas sahə zəif strukturlaşdırılmış adlandırılan məsələlərin həllidir. Onların xüsusiyyətinə isə daxildir: keyfiyyətə dəyişənlərə malikolma, tipik, idarəetmədə fəaliyyət

yətində kobud şəkildə verilən alqoritmlərin istifadə edilməsinin mümkünsüzlüyü, evristik müraciətlərə yanaşmanın vacibliyi, orijinal model və metodların işlənməsi. Bu üsullardan birinə "20 faiz" prinsipini ilə baxıla bilər. Onun texnikası çox sadədir: faktorların ümumi sayından ekspert qiymətləndirmənin köməyi ilə fərqli nöqtəyi-nəzərdən 20% daha əhəmiyyətli hədəfə görə müəyyən edilir. Məhz bu faktorlar diqqətli qeydiyyatı məruz qalır və bunlar əsasında alınan informasiyalar optimal risk səviyyəsində qərar qəbul edilməsinə imkan verir.

Təşkilatı səviyyədə işə monitorinq özündə sistemli və fasiləsiz olaraq müəyyən informasiyanın alınması və analizinin təşkili eyni zamanda xarici təhlükəyə adekvat reaksiya ilə təmin edilməsi dayanan ixtisaslaşdırılmış idarəetmə sistemini əks etdirir. Təşkilat çərçivəsində monitorinqə təhlükəsizlik siyasətini təmin edən, daxili və xarici təhlükəyə qarşı xəbərdarlıq edən və qarşısını alan mexanizm kimi baxılır. Özünün minimal konfigurasiyasında təşkilatların monitorinqi aşağıdakı elementləri ehtiva edir:

- informasiya sistemi;
- analitik sistemi;
- operativ sistemi.

İnformasiya sistemi informasiyaların daimi toplanmasını, onun emalını, nizamlanmasını və ona istifadəçilərin girişini təmin edir. Mövcud sistemdə həll edilən əsas məsələ hər bir bölmə üçün minimum vacib informasiyaları müəyyən etməkdir. Əks halda işə bütün təşkilatı əhatə edə bilən "informasiya seli" baş verə bilər. Belə situasiyalarda özünü müdafiə məqsədilə o, ümumiyyətlə, hər hansı bir məlumata, hətta onun fəaliyyəti üçün vacib olanlara qarşı da həssaslığını itirə bilər.

Göründüyü kimi sistem analiz ictimai-siyasi və iqtisadi proseslərin təhlili və proqnozlaşdırılması baxımından vacib üsullardan biri olmasına baxmayaraq bu analiz vasitəsilə də mütləq doğru nəticələrə nail olmaq mümkün deyil. Bununla yanaşı, bu metod özünün bütün müsbət və mənfi cəhətləri ilə ən çox müraciət olunan metodlardan biridir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Mehdiyev R. Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri: keçmişin dərsləri, bu günün reallıqları və gələcəyin perspektivləri. Bakı, 2005, 464 s.
2. Həsənov Ə. Heydər Əliyev və Azərbaycan xarici siyasət prioritetlərinin müəyyənləşməsi. Heydər Əliyev irsi və Azərbaycan dövlətçiliyi. Bakı, s. 571-582.
3. Əfəndiyev M. Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi . Bakı, Elm, 2009, 626 s.
4. Əhmədov E. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və beynəlxalq təşkilatlar. Bakı, 1998, 138 s.
5. Əliyev E. Müasir beynəlxalq münasibətlərdə qütbləşmə problemi. Bakı, Adiloğlu, 2007, 118 s.
6. Həsənov A. Beynəlxalq terrorizm. I hissə. Bakı, 2003. 588 s.
7. Hüseynova İ. Heydər Əliyev və Qafqazda sülh prosesi. Bakı, Təhsil, 2003, 112 s.
8. İmanlı M. Terrorçuluğa qarşı mübarizəyə dair xarici ölkələrin qanunvericiliyi: şərhlər, təhlillər və təkliflər. Bakı, Yeni yol, 2006, 160 s.
9. Qasımov M. Azərbaycanın xarici siyasəti (konsepsiya məsələləri). Bakı, 1997.
10. Məmmədov H. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlərin aktoru kimi: siyasi, ideoloji və diplomatik məsələlər. Bakı, Elm, 2007, 516 s.
11. Məmmədov H. Dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlər. Bakı, “Çinar-çap”, 2010, 568 s.
12. Məmmədov H. Azərbaycan Respublikasının müasir dünya siyasətində yeri və rolu. Bakı, “Aypara-3”, 2009, 328 s.

13. Nəsirov E. ABŞ və dünya 11 sentyabrdan sonra. Bakı, 2003, 262 s.
14. Piriyev A. Siyasi strategiya və milli təhlükəsizlik problemləri. Bakı, 2002, 533 s.
15. Ruintən K. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və dünya siyasəti. Bakı, Adiloğlu, 2008, 260 s.

Rus dilində

1. А.К.Соколова. М: Весь, Мир, 1997.
2. Бешелев С.Д., Гурвич Ф.Г. Эксперименты оценки в принятии плановых решений. М., 1976.
3. Блауберг И.В. Юдин Э.Г. Становление и сущность системного подхода, М., 1978.
4. Бобосов Е.М. Прикладная социология. Минск. 2001.
5. Бурдые П. Практический смысл, СТИБ: Алетея, 2001.
6. Бурдые П. Социология политики. М., 1993.
7. Вебер М. Политические работы. 1895-1919 М.: Праксис, 2003.
8. Вебер М.О. некоторых категориях понимающей социологии // Макс Вебер. Исследования по методологии науки. М:ИНИОН, 1980. Ч.П.
9. Вентцель Е.С. Исследование операций: задачи, принципы, методология, М., 1980.
10. Государственное регулирование рыночной экономики. М., 2002.
11. Девятка И.Ф. Методы социалистического исследования. М., 2002
12. Дюркгейм Э.Метод социология // социология ее предмет, метод, предназначение. М: Канон. 1955.
13. Ефремов В.С. Стратегическое планирование в бизнес-система. М: Финпресс, 2001.

14. Жаами Т.Принятие решений. Метод анализа иерархий. М: Радио и связь. 1993. С. 16.
15. Жаамы Т.Кепиж. К.Аналитическое планирование - Организация систем. М:Радио и связь,1991.
16. Замбарт В. Буржуа //Пер.с нем. Ин-т социология. Сер. "Социологическое наследие". М.: Наука ,1986.
17. Клаузевиц К. О войне.
18. Книга правителя области Шан // Пер с. кит. Вступит. Статья, комментарий и последствие Л.С.Переломовка. М., Научно - издательский центр "Ладомир", 1993.
19. Коротков Э.М. Исследование систем управления. М., 2003
20. Ксенофонт. Анабасис: /пер. М: И.Максимой. М: Изд-во АН СССР, 1951.
21. Кун. Т.Структура научных революций, М: Прогресс, 1963.
22. Лиддез Гарт Б.Х. Стратегия не прямых действий. М:ИЛ. 1957.
23. Маконилин Р. Сунь-цзы и искусство бизнеса. Шесть стратегических принципов менеджмента. М: ЗАО "Олимп Бизнес", 2003.
24. Мангейм Дж.Рич Р.К. Политология. Методы исследований М., 1999.
25. Маннгейм К.Идеология и утопия, С.96.
26. Могилевский В.Д. Методология систем. М., 1999.
27. Морено Дж. Социометрия. Экспериментальный метод и наука об обществе. М., 2001.
28. Ноэль Э. Массовые опросы М., 1978
29. Перегудов Ф.И. Тарасенко Ф.Н. Основы системного анализа: Учебник. 3-е изд. Томск. 2001.
30. Плотинский Ю,М.Модели социальных процессов. Учеб. пособие. М: Лотос, 2001.
31. Прангишвили И.В. Системный подход и общественные закономерности. М.2000.

32. Р.К.Рич. Политология, Методы исследования //Пер.с англ, предисл.
33. Риккерт Г. Наука о природе и науки о культуре.// Науки о природе и науки о культуре. М: Республика, 1998 .
34. Системный подход в современной науке. М., 2004
35. Соловьев А.И. Политология: Политическая теория, политическое технология: Учебник для студентов вузов, М., 2003.
36. Сосиаличтическая энциклопедия. В 2 т.м.2003.
37. Спицнадель В.Н. Основы системного анализа. СПб, 2001,
38. Стратегия управления по Клаузевицу / Пер. с англ. Под ред. Гиксии Тиа фон и др. М: Алыпина Паблишер, 2002.
39. Сунь - цзы. Искусство войны // Пер.Н.И.Конрада, М., 1953.
40. Сунь - цзы. Искусство войны // Р.Макнилли. Сунь-цзы и искусство бизнеса. Шесть стратегических принципов менеджмента. М: ЗАО "Олимп-Бизнеч", 2003.
41. Тавокин Е.П. Социологическая информация в управлении: роль, методы получения и обработки. М., 2006.
42. Татарова Г.Г. Методология анализа данных в социологии (введение): Учеб.пособие для вузов М., 1998.
43. Теория управления: Учебник /Под общ.ред.А.Л.Гапоненко, А.П.Панкрузиня С., 2003.
44. Туронок С.Г. Политический анализ. Курс Лекций. Москва 2005.
45. Уемов А.И.Системный подход и общая теория систем. М., 1978.
46. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. М.: РОССПЭН, 2003.
47. Шродт Ф.А. Математическое моделирование // Дж. Мингейм

48. Шэнион Р. Имитационное моделирование систем-наука и искусство, М: Мир
49. Юдин Э.Г. Системный подход и принцип деятельности. М., 1978.
50. Юнг К. Аналитическая психология. Сиб: Кенътав, 1994.
51. Юнг К. Психология бессознательного. М: Канон, 1994.
52. Ядов В.Я. Стратегия социалистического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности. М., 2001.

İngilis dilində

53. Bertalanf: Landviquon. Perspectives on General Systems Theory N.Y: Braziller.
54. Joyle R.J, System dyumanijs apptied to defense analys // Defense Analysis, 1996, № 12/2/. P.141-160.
55. Johnston A.İ. Zun Si Stadies in the United States, Draft Paper, Culy 25, 1999. P-31-32, <http://www.people.fas.harvard.edu/~cohnstov/SunSi.pdf>.
56. Linjolin P. Blaommeld And Alen Moulten, Mumiqinq İnternational Jonflijt: From Theory to Polijy, N.Y.st. Martins Press, 1997.
57. Nasem M.G, Kennedy C.S. Virtual Combat System. The Future of Military Plaming and Command System. // presentation at DRDC Atlantic Science and Technology Symposium. 2004.
58. Povel Y.H. Joyle R.J. İdentifying strategy action in history politigized kontekts using, agent-based qualitative system dynamics // Journal of the operational Research Society, 2004.
59. Prezdhus R. Elites in the Polijy Projess, Jambrige, 1974, P.Z.
60. Sammiels W.Y. Pureto on Polisy, Amsterdam; N.Y. 1974, P.98.

61. The Mind And Sojeiey, N.Y., 1935, Vol, İ.P. 171.

62. Fleming B.Jan Reading Clausevits Savve Us from Future
Msitakes Parameters, Spring 2004, P, 1-2.

***Qeyd:** Dərsliyin ilk fəsilərində С.Г.Туронокун «Политический анализ. Курс Лекций.» adlı kitabından da istifadə edilmişdir.*

HİK MƏT BABAOĞLU
(Məmmədov Hikmət Baba oğlu)

**SİYASİ TƏHLİL VƏ
PROQNOZLAŞDIRMA
(DƏRSLİK)**

NƏŞRİYYAT REDAKTORU

Asəf Novruz

BƏDİİ REDAKTORU

Seymur Manaflı

TEXNİKİ REDAKTORU

Zahid İlhamoğlu

KORREKTORU

Bəhrüz Şəhriyarlı

OPERATORU

Şəfiqə Mansurova

ÇAPA MƏSUL

Bilal Əliyev

Müəlliflə əlaqə

E-mail: hbg66@mail.ru

*Çapa imzalanmış 04.02.2012,
formatı 60x90^{1/16},
fiziki ç.v 18,75, tayms qarnituru.
Sifariş 15. Sayı 500.*

Kitab

*“MSA”-da da nəşrə hazırlanmış
və
ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.*